БИБЛИОТЕКА
АРХИВ
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
"КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"
СОФИЯ

КОНСТАНТИН
МУРАВИЕВ

ДОГОВОРЪТ ЗА МИР В НЬОЙ

ДОГОВОРЪТ ЗА МИР В НЬОЙ

КОНСТАНТИН
МУРАВИЕВ

ДОГОВОРЪТ ЗА МИР В НЬОЙ

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
• КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ •
СОФИЯ, 1992

Предлаганото издание съдържа спомени и бележки на видния български политически деец Константин Муравиев - министър в няколко кабинета, народен представител, премиер-министър на България (2-8 септ. 1944 г.), един от ръководителите на БЗНС - "Врабча"1, близък сътрудник на Александър Стамболийски, включен е като секретар в състава на българската делегация за Парижката мирна конференция (1919-1920 г.).

Авторът се спира на причините, довели до втора национална катастрофа, вътрешното положение в страната, въпросите за Тракия, излаза на Бяло море, Западните покрайнини и други съдбоносни за България събития, предшествуващи и съпровождащи Парижката мирна конференция, изготвянето и подписването на Ньойския мирен договор.

© Константин Владов Муравиев
© Петър Кръстев Добрев, библиотечно оформление
1992
c/o Jusautor, Sofia
941 Б

ПРЕДГОВОР

Настоящите бележки и спомени са взети от няколко оцелели мои тетрадки. Задоволих се да подредя материала, като се постарах да не правя никакви изменения, които биха преиначили същината на написаното. Материята обхваща едно късо време, пълно със съдбоносни събития за страната ни. След една нещастна война България беше принудена да понесе тежък мирен договор. Същевременно, макар и поставена при най-неизгодни условия от окупационните и контролни власти на Съглашението - съседи и велики сили - тя можа, една от първите страни в Европа, да тръгне по нов път, път на обновление, народовластие и социална правда. Поставен в близост с големия държавник Александър Стамболийски, аз имах възможност непосредствено да следя развоя на събитията, които предавам тук, както се виждаха, разбираха и чувствуваха по това време. Написаното не е история на Ньойския мирен договор, нито някакво проучване на същността му, а едно хронологическо предаване на отделни данни - нещо, което се надявам да е все пак от полза.

София, ноември 1960 г.

Авторът

I. КАК СЕ СТИГНА ДО ВТОРАТА НАЦИОНАЛНА КАТАСТРОФА

Резултатите от една противонародна политика. Дезорганизация и липса на снабдяване на фронта - корупция и беззакония в тила. Виновниците прикриват отговорностите си зад пробива на Добро поле[1]

Когато се говори за Първата световна война[2] и за Ньойския мирен договор[3] и се търсят причините и отговорностите за народната катастрофа, мнозина се мъчат да ги обяснят с пробива на Добро поле. Те забравят, че Ньойският договор е въобще краят на една погрешна политика, в която българският народ има нещастието да бъде въвлечен в първата четвъртина на века.

Като първопричина на тази авантюристично-военна политика, която струва на народа ни толкова кръв и жертви, трябва без колебание да се посочи изменението на член 17[4] от Конституцията в V-то Велико народно събрание през 1911 г. Това изменение даде възможност на овластилия се вече Фердинанд да води тайна външна политика, да сключва злополучни договори и да води войни, предварително обречени на провал. Ньойският мирен договор е именно плод на тази политика.

Катастрофата от 1918 г. е пряко свързана с тази на 1913 г.[5] Политиката, водена от Фердинанд и в трите войни, беше една поредица от грешки и престъпления, които ни доведоха фатално до подписването на унизителни и смазващи ни мирни договори.

Уязвимостта на Балканския съюз[6] се почувствува веднага след подписването на набързо съставения съюзен договор. Бойните действия не се водеха по уговорения план и дадените стратегически задачи, а по съображения да се завземат повече земи и повече изходни позиции, които ще бъдат потребни един ден. Българската войска изпълняваше точно

сключеното военно споразумение и разгромяваше врага. На нея се беше паднала най-тежката роля да сломи и унищожи главната сила на турската войска.

Известно е, че още през време на военните действия гръцкото и сръбското правителство са водили преговори, насочени против България. Нещо повече, на следващия ден от подписването на Лондонския мир[7] те сключили съюзен договор[8], в който са били предвидени териториални претенции на всяка една от двете страни, сключена била и военна конвенция, предвиждаща съгласувани действия в случай на въоръжен конфликт с България.

От страна на България, без да се съобразяват с действителността, цар и правителство показваха прекомерни искания и непримиримост. Вместо да искат изпълнението на договора и предвидения арбитраж[9], те се мъчеха да спечелят Русия, но не успяха. С непростима лекота те се осланяха на обещаната помощ от страна на Австрия и донейде на тази на Германия. Смятайки да изпревари и да изненада, като нанесе първия удар, Фердинанд издаде фаталната си безумна заповед за нападение от 16 юни 1913 г. Скоро след това Румъния със своята войска се присъедини към действията на сръбско-гръцкия съюз, както и Турция, чиято армия настъпи от юг. Сама срещу четири държави, България беше принудена да подпише на 10 август 1913 г. тежкия мирен договор в Букурещ. Освен новоосвободените земи тя изгуби и част от старата си територия, главно Южна Добруджа. България беше изоставена от всички, освен от Русия, която се опита със съвети да й запази поне Одрин, но безуспешно.

Но едно престъпление, оставено ненаказано, винаги води и друго след себе си.

В началото на Първата световна война влиянието на Германия бе доста силно в балканските страни. Царуващите там династии бяха коя повече, коя по-малко немски: в Румъния - Хохенцолернска, в България - Сакс-Кобургготска; а в Гърция кралят бе зет на кайзер Вилхелм II. В Турция властвуващият военен елемент беше минал през германските академии и университети. Една военна мисия, състояща се от 42 висши офицери начело с генерал Лиман фон Зандерс, оказваше също влияние. И в четирите страни съществуваха германофилски среди и партии. Вложените значителни германски и австрийски капитали във важни финансови, индустриални и търговски предприятия оказваха също влияние в полза на Централните сили[10].

Турция първа се определи на страната на Централните сили на 2 август 1914 г. Тя обаче не беше още готова да воюва и ползата от нейното присъединяване първоначално беше само влиянието, което можеше да окаже върху мохамеданския свят.

Румъния, макар да бе свързана посредством договор с Централните сили, но повлияна от италианския неутралитет, на коронното съвещание на 3 август, след силни и страстни спорове, с мнозинство с един глас взе решение за неутралитет. В скоро време нейните политически партии и интелигенция, водени от реален усет към нещата и от един смел патриотизъм, наложиха на правителството да се присъедини към страната на Съглашението. Не мина много време и старият Хохенцолерн, крал Карол, умря от мъка, причинена от това решение.

В Гърция Венизелос беше открит привърженик на Съглашението[11]. Той се показваше примирителен по отношение на България, като се съгласяваше да ѝ отстъпи Тракия заедно с Кавала (срещу бъдещи компенсации на Гърция в Мала Азия). Той съветваше и сръбското правителство да задоволи поне минималните искания на България. Малко след това Венизелос беше принуден да подаде оставка поради враждебното поведение на крал Константин. Последвалите кабинети на Гунарис, Скулудис и Заимис застанаха, както се очакваше, на страната на краля и Централните сили.

Виждайки положението си застрашено, Съглашението завзе няколко острова и стовари войски при Солун и Патрас. То обяви блокада на гръцките брегове и след кървав инцидент с френски моряци обстреля кралския дворец, свали от трона крал Константин и разчисти напълно пътя на Венизелос, който беше един всестранно надарен държавник. Оттогава нататък Венизелос игра главна роля в изграждането на Нова Гърция, разбира се, при щедрата подкрепа на Съглашението.

В България положението беше по-друго. За политика в полза на Централните сили освен двореца и групата на либералите се бореха и отделни единици в другите партии.

В току-що завършената Междусъюзническа война България беше измамена и изоставена от Австрия и Германия. Имаше всички предпоставки за настроения против Централните сили. Тези съображения може би погрешно създадоха у Съглашението известен оптимизъм, който накара неговите представители да действуват така вяло, несъгласувано и

винаги със закъснение. Съглашенските представители, които не бяха хора от първа величина, правеха колебливи сондажи, частични отстъпки. Всичко това приличаше на ориентални пазарлъци. Неотстъпчивостта и непримиримостта на нашите съседи, особено в началото, доста допринесоха за неуспеха на съглашенските усилия. Накрая, предусещайки опасността, те предложиха едно разпределение на спорните земи, което напомняше приблизително положението от времето на Балканския съюз. Но като че ли беше вече късно. Всичко това се сблъска в преднамереното решение на един коварен цар, който имаше да изпълнява чужда мисия. Като епилог на цялата тази печална комедия беше театралното сбогуване на Фердинанд с добродушния френски представител Де Панафию в навечерието на войната.

Фердинанд правеше всичко, за да мине за опитен и тънък дипломат. Като разглеждаме обаче внимателно политическата му дейност, ще се убедим в противното. Вътре в страната той се държеше надменно и предизвикателно. Презираше всички, даже и приближените си. В семейството си се държеше деспотично. Беше мразен от всички и нямаше приятели. От друга страна, беше суетен и фантаст. Убийството на някои политически водачи в негово време караше по-известните му противници да стоят по-далече и да мируват. За него се разнасяха лоши приказки и слухове. Вън от страната навсякъде той беше зле поставен. Даже в Германия и Австрия не го обичаха и не му вярваха много. Какво ли оставаше за другите страни?

Най-големият му недостатък беше, че никога не правеше ясна и вярна преценка на положението, а в предвижданията си беше късоглед и затова всяка негова политическа проява завършваше с несполука или катастрофа. Само в едно Фердинанд беше твърд и постоянен - във верността си към немската кауза, заради която можеше да жертвува и интересите на народа, над който царуваше. Това, изглежда, беше негов фамилен порок. И безкористието му беше под съмнение. Безвъзмездният заем от два милиона рубли, отпуснат от Азиатския департамент в Петербург[12], и личната му конвенция с германското правителство[13] (в случай че Централните сили загубят войната) говорят красноречиво за това. Сигурно той е притежавал и други отрицателни характерни черти, които биха ни обяснили много негови политически постъпки, но уединението, в което живеят коронованите особи, и тайнствеността, с която са обкръжени често пъти, прикриват техния истински лик.

Освен с политическите сили Фердинанд си служеше умело и с друг постоянен фактор, който, без да се показва, играеше политическа роля у нас - офицерството. Когато казваме офицерството, ще трябва да се разбира висшето офицерство. Текстът на Конституцията и Законът за въоръжените сили на страната му даваха право и възможност да подбира хората, които тряваше да заемат ръководните и командни длъжности. Никакво назначение, повишение или преместване не можеше да стане без негов подпис и воля. Подборът му обикновено беше старателно направен и така той имаше хора за всичко. Когато му потрябва например доверено лице, което да отиде в Цариград, за да сключи конвенция с турското правителство в 1913 год.[14], той се спря на полковник Жеков. Последният замина, без да знае и прекият му началник - министърът на войната генерал Иван Фичев.

Докато до края на Балканската война той не проявяваше голяма дребнавост и търпеше по необходимост на отговорни постове неприятни нему началници, като Радко Димитриев, Иванов и други, сега той зорко следеше поведението и отношението на висшите началници към воюващите страни и към замислената от него намеса н България на страната на Централните сили и веднага отстраняваше тези, които се осмеляваха да изкажат противно мнение. Така беше сменен и уволнен военният министър генерал Фичев, който в мотивиран доклад е изнесъл, че победата няма да бъде спечелена от Централните сили.

Срещу политиката на Фердинанда и Радославова беше огромното мнозинство на българския народ и почти всички партии. Но тази грамадна сила не беше организирана и тя действуваше разпокъсано и различно. Липсваше единомислие и единодушие, но най-вече липсваше смелост. Трябва да признаем, че със съвсем редки изключения българските водачи не се оказаха на необходимата висота, следователно и ръководените от тях партии останаха напълно бездушни. Нямаше кой да предприеме смели и решителни действия, които да попречат на един цар - немски агент, и на едно робско правителство да въвлекат страната в новата катастрофа. Събитията, които се развиха след примирието, трябваше да станат преди войната.

Така Фердинанд и Радославов свързаха България с Централните сили и обявиха война на Съглашението[15].

Когато видя обаче, че правителството на Радославов се напълно компрометира и не беше годно да продължи вой-

ната, Фердинанд даде властта на Малинов - Костурков[16], които, вместо да сключат сепаративен мир, продължиха войната. Българската войска завърши войната в пълно изтощение, така както умира човек, на когото е изтекла и последната капка кръв.

Фердинанд абдикира[17] и избяга в Германия. Нови нещастия налетяха над България. Трябваше да се потърси възмездие от причинителите на народната катастрофа - Главното командуване и кабинетите Радославов - Тончев и Малинов - Костурков. Това стресна виновниците и те веднага потърсиха начин да се оневинят. В тяхна помощ се явиха всички, които пряко или косвено бяха замесени в тези войни: държавни и обществени институти, банки, търговско-индустриални среди, патриотични организации, Военна лига, ВМРО и мнозина лековерни граждани. Авторитетни генерали написаха учебници за младите войници в казармите, в които се определяха кои са патриоти и кои са вътрешни врагове. За вътрешни врагове се сочеха комунисти и земеделци, които в специална глава бяха обрисувани в най-лоши черти.

И така виновниците намериха за най-добре да отхвърлят от себе си всякаква отговорност и да я потърсят другаде, като намерят "козел отпущения"*. Те го намериха лесно в лицето на въоръжения български народ, във войската на фронта, която трябваше да опозорят, след като проливаха кръвта ѝ по всички краища на Балканския полуостров. Изгодно беше да се покаже, че всичко е било добре обмислено, подредено и извършено, че победата е била напълно осигурена, че България е трябвало да излезе от тази война уголемена, богата и национално обединена и че ако това не е станало, причината е трябвало да се търси другаде. И тя се намери.

Едно планинско плато, по ирония на съдбата кръстено Добро поле, което трябваше да бъде начало на страшни обвинения срещу отговорниците, бе избрано за тяхна защита и основа на злобни измислици. Обвинявай, за да не те обвинят. И така, поражението на Добро поле стана "предателството на Добро поле". По този начин лесно се обясняваше катастрофалният край на войната, обвинението се хвърляше върху онези лица, партии и организации, които се бяха борили против войната, значи са спомогнали за осъществяването на това предателство. Така тези среди щяха да бъдат

* Изкупителна жертва (рус.).

отчасти обезоръжавани, защото опасността да се потърсят отговорности идваше главно от тях и те щяха да бъдат обвинители.

Започна се хитро водена кампания от гузната и подкупна преса. Появи се многотомна литература с ловко подредени текстове и своеобразни обяснения. Даже сериозните трудове, които изучаваха въпросите, свързани с войната, не можаха да се освободят от придобития вече навик да наблягат върху "разложението" на войската. Стигна се дотам, че тенденциозни немски трудове бяха приети като допълнение на наши официални издания. Наистина издадоха се и обективни съчинения, в които правдиво и незаинтересовано се разглеждаше същата материя, но на тях не можа да се даде широка гласност и те не можаха да изиграят ролята на противоудар.

Всъщност дори и един бегъл поглед върху нещата показваше ясно, че тази война се обяви мимо волята на народа, води се зле и завършекът ѝ не трябваше да е изненада за никого.

Въпросът за участието ни във войната освен в тайните канцеларии се разискваше нашироко в градовете и селата, в кафенетата, домовете и улиците. Правителството знаеше, че общественото мнение е решително против и затова то се прикриваше и заблуждаваше всички доста сполучливо в началото. Обаче още когато се видя да минават специални влакове с германски моряци за Цариград, когато се наблюдаваше по гарите да минават, предимно нощно време, пломбирани вагони с оръжие за Турция, народът предусети накъде тласкат страната цар и правителство. Не остана тайна и скритото изпращане на ген. Жеков в Цариград да сключи военната конвенция с Турция. Предложенията на представителите на Съглашението за задоволяване на българските искания било срещу неутралитет, било срещу участие във войната на тяхна страна бяха известни и се коментираха навсякъде. Когато пратениците на опозиционните партии се явиха в двореца да протестират, всеки по своему, те изразяваха общественото мнение[18]. Когато Ал. Стамболийски се яви пред Фердинанд, той действително изрази гневния протест и заплаха на българското село, на което беше дошло до гуша да го водят от една катастрофална война към друга. Въпреки тези противоположни настроения на народа Фердинанд, с покорното съдействие на правителството, развя бойните знамена за нови безумни авантюри. За какъв дух, за какво единство можеше тогава да се говори?

Полковете едва си бяха отдъхнали от предишните две войни, трябваше по неволя да тръгнат на трета; те тръгнаха, водени от вкорененото от най-ранна възраст у тях чувство за освобождението на своите братя, по силата на военната дисциплина, на дълбоко внедрената им послушност, на навика, а може би и защото не се намери сила, която да даде друг курс на нещата. Те тръгнаха без вяра, без желание и още в началото се появиха първите признаци, че войната ще свърши гибелно. Бунтът в 27 п[ехотен] Чепински полк[19], няколко дена само след мобилизацията, и други прояви на недоволство и на непокорство бяха явно доказателство за това. Главното командуване прибягна веднага към смъртни присъди и разни жестоки мерки, с които показа как смята да води войната. Впоследствие военнонаказателният закон се измени - смъртните присъди станаха често и обикновено явление. В това отношение Командуването беше подпомагано от рядко свирепи съдийски състави и от жестоки следователи и прокурори.

Още в първите месеци се почувствува, че войската не е снабдена с каквото ѝ трябва. Едва беше минало година и войниците носеха износено и изпокъсано облекло (за долно облекло въобще и дума не можеше да става). Към края на втората година всички дрехи бяха скъсани, на много войници вече се виждаха месата, а голям процент от тях ходеха с налъми или боси. В повечето части всички ботуши или обувки се даваха на бойците от първата линия, а останалите ходеха както можеха. Нощно време особено ходенето боси беше цяло мъчение в тези трънливи и каменисти места. Често след бой се наблюдаваше тъжна картина: привечер наши войници пропълзяваха до убитите наши и чужди, за да им вземат ботушите, обувките или дрехите.

Началник-щабът на армията, генерал Бурмов, в изложение до министър-председателя за състоянието на духа в частите през юли 1918 пише: "За някои части се донася, че били "почти голи и боси" (25 п[ехотен] п[олк]), а за други (18 Етър[ски] п[олк]), се казва, че се срещали "войници голи и окъсани в парцали и много нямали освен по една риза, която едвам се държала."

Като констатират крайната липса на необходимите материали, началствующите лица говорят по това с тон твърде сериозен, смутен и предупредителен. Например: "Но всяко търпение си има предел... Без храна, облекло, обуща и муниции не се воюва продължително... Ако не се отпусне от

държавните складове (думата е за храната, облеклото и обущата), никой не знае как ще се продължава по-нататък."

Храната в началото беше сносна. Нашият войник е скромен и се задоволява с малко. Обаче и това малко започна да намалява и да се влошава качеството му. Месо се даваше рядко и понякога беше такова, че трябваше човек да има вълчи зъби, за да го яде. Хлябът от килограм намаля на 600 грама, а в някои случаи и на по-малко. Почнаха да го смесват с царевица, ечемик, просо и разни боклуци, стана тестян, разтеглив, кисел и плесенясал. Даже и най-невзискателните го ядяха с мъка. Често пъти войниците страдаха от коремобол и разстройство. Някои от по-старите началници пращаха да молят в близката германска част да им сменят хляба. При движение понякога някои части оставаха без продоволствие и се справяха както могат. Рядко, и то при голям глад си позволяваха своеволни реквизиции, кражби и т. н. Полковете, които бяха отдавна на позиция, имаха свои зеленчукови градини и можеха от малко малко да подобрят чорбата си, но новодошлите нямаха и това и прибягваха към бране на коприва, дива лобода и разни бурени. Войниците често повтаряха думите на полковник Дрангов: "Празна раница не пази граница." И никой не им казваше нищо, защото всички виждаха, че е така.

По отношение на храната началник-щабът на армията казва: "В някои части хлебната дажба е намалена. Така в 5-та конна бригада вместо 600 г хляб давало се е през юли 500 г; в някои части от II-ра отделна армия се е давало ечемичен хляб със слама, който причинявал разстройства у войниците. Какви заключения си прави нашият войник сега по позициите, когато вижда германските войници редом с него да се хранят с пшеничен хляб и да констатира, пътувайки за и от отпуска, как чужденци изнасят каквото свърнат из България, няма защо да се казва... Всички горепосочени фактори са понижили духа на армията в значителна степен, и то не до едно пасивно състояние, но има вече проява на известна отрицателност - дирят се мислено виновниците, изказват се закани по адрес на административни лица в царството и началствующите лица на фронта; отделни войници и малки групи вече дезертират, а други отказват да се бият. Такъв е случаят с една дружина от 27 п[ехотен] Чепински полк.

Посочват се факти, за да се покаже, че се създават класови групи - на бедни и богати, на използувани за войната и използуващи войната, че се създава класово разбиране, кое-

то руши националното чувство и сближава използуваните в България с използуваните в другите страни - създава се следователно един фактор, току-речи, революционен. Подобно за духа на армията е и орлякът спекуланти. Революционно веение в действующата армия има в посочения по-горе смисъл. Прояви на недоволство е имало през юни в 27, 9, 31 и 16 полкове. Началствующите лица в рапортите си, като изтъкват, че неудовлетворителните обективни условия (продоволствие, облекло и обуща на фронта, а също тъй недостигът на артикули от първа необходимост, скъпотията и безредието) са главната причина на тия вълнения, посочват на едно увеличение на смутни позиви и анонимни заплашителни и подстрекателни писма. Такива позиви е имало и в полковете 5 и 18, а също тъй и в 3-а Балканска дивизия."

Друго едно явление, което оказа зловредно влияние върху духа на войската, бяха фаворизациите, които се наблюдаваха. Мобилизацията едва-що беше завършена и почнаха да се изтеглят хора в тила. Някои и не криеха, че очакват да отидат на по-добро място, и след няколко деня ги виждаха да си вземат багажа и да отпътуват. Между тях нямаше нито един обикновен човек - това бяха все хора с връзки. И това продължи дълго време, докато стигна до такива размери, че предизвика открити роптания между войниците. Главното командуване се видя принудено да назначи една комисия, която да очисти тила и да прати на фронта всички хитреци, които се бяха настанили в разни дупки. Резултатът беше незначителен - докато стигнат до бойната линия, много от тези тилови герои сполучиха да се зачислят по незнайни пътища пак на топли места.

Имаше надежда, че новото правителство ще тури край на всичко това, обаче промяната като че ли внесе ново раздразнение вред войниците. Наистина, голяма част от Радославовата администрация биде сменена и пратена на фронта, но за това бяха изтеглени от бойната линия партизани на новата власт и пратени да служат във вътрешността, вместо да бъдат заменени със стари или тежко ранени войници. Една от първите телеграми, която беше пратена до Главната квартира с подписа на Сапунаров, гласеше: "Веднага да се преведе от I-и п[ехотен]-полк в Главното тилово управление войника Ст. Кръков." Необходимата за тила личност Ст. Кръков беше писарят от адвокатската кантора на министър-председателя. Дребна работа наистина, но такива неща тогава дразнеха много, защото доста кръковци се появиха отпосле.

Безредието във вътрешността разяждаше фронта. То беше голямо. Непрестанни оплаквания се получаваха от семействата на войниците. Беззакония, неправилни или неплатени реквизиции, от някои къщи всичко взето, от други - нищо. Случваше се, макар и рядко, посягане на честта на войнишки жени, рушвети, търгуване с помощта на семействата, кърсердарско държане на кметове и секретар-бирници. Разправяха се страшни истории за корупцията, за износа на храните за Германия, за новооснованите частни банки и пр. Човек не знаеше докъде стига истината, но войниците вярваха всичко, още повече че и отпускарите потвърждаваха размерите на злото. Отпускарите заминаваха весели за домовете си, а се връщаха покрусени от видяното и чутото. Чу се например, че гладни граждани разбили в Пловдив избите на кмета на града и намерили цял склад от брашно, захар, кашкавал и други хранителни запаси за до края на войната. Това не изненада никого, защото всички знаеха, че маса негодници, свързани с властта, вършат същото. В това същото време свободни спекуланти изтръгваха от селяните и това малко, което им беше оставено от реквизиционните комисии, срещу килограм сол, макар богатите на сол Полша и Румъния да бяха окупирани от войските на Централните сили. Някои по-малки началници, по-съобразителни или по-скоро по-смели, събраха оплакванията на войниците по околии и ги пратиха по своя инициатива на съответните военни коменданти. Благоприятните съобщения не закъсняха: някъде били почнати следствия, а другаде - дори издадени присъди. Това беше добро, но твърде рядко явление. Интересно е да се отбележи, че сведенията, които се разпространяваха между войниците с голяма бързина, бяха почти винаги верни. Говореше се, че били заведени дела против някои високопоставени административни органи като главния секретар на финансовото министерство, множество членове на бившите комитети за обществена предвидливост, бургаския, ст[аро]загорския окръжен управител, пловдивския и софийския кмет и пр., и всичко това излезе истина.

Оръжието въобще беше добро. Беше втълпено на войниците още от първата наборна служба, че пушката "Манлихер" е най-добрата, най-точната и т. н. Те вярваха това и я обичаха. Патрони имахме винаги и рядко е било в бой да не стигнат. Пехотата имаше още и минохвъргачки, и гранатохвъргачки. Минохвъргачките имаха този недостатък, че понякога мините се пръскаха още при гръмването и поразяваха

прислугата, но все пак те бяха толкова мощно оръжие при отбраната, особено средните минохвъргачки, че войниците гледаха на тях с вяра и радост. Ако полковете бяха снабдени с много повече минохвъргачки и с изобилие от мини, силата на отбранителния огън щеше да се чувствува още по-добре. Гранатохвъргачките не бяха от особена полза. Обстрелът им беше малък, а попаденията - неточни. Противникът имаше оръжие, което ние нямахме: окопни, леки и лесно преносими оръдия, автоматични пушки, заместващи много стрелци и влияещи зле на нервната система на обстрелвания. Те имаха също и пушки за прецизна стрелба. Не малко часови-наблюдатели пострадаха от тях. В последно време се появиха и огнепръскачки. И германците имаха от тях, но ние само чувахме за това.

За нашата артилерия може да се каже само добро. Макар оръдията да бяха изкарали вече две войни, стрелбата беше точна, по-точна може да се каже от тази на германците. Нашите батареи винаги вземаха добри и често пъти опасни позиции и даваха братска помощ на пехотата със своя ефикасен и навременен огън. Те замлъкваха само когато се свършваха снарядите или когато противникът ги задушаваше със своя многочислен превес. И ако трябва да се направи укор, то е, че ние почти винаги сме имали много по-малко артилерия от противника и тази артилерия никога не е могла да развие своята мощ поради липса на припаси... Предупрежденията да се пестят снарядите следваха едно след друго, често пъти придружавани със заплахи. И нашите войници полушеговито-полусериозно разправяха, че на нашите ракли пишело "Пести", а на противниковите - "Стреляй, не пести". Действително на един наш изстрел се отговаряше с десет, а при решителни боеве не можеше да се прави и сравнение. В такива моменти нашият войник се чувстваше изоставен и се питаше защо е почната войната при такива условия и защо я водим още, щом нямаме средства за това. За какъв дух тогава може да се говори? Тези, които никога не са чувствували пулса на бойната линия, които са ръководели "по телеграфа" военните действия, не можеха да схванат тази трагедия, нито разбираха как да я разрешат.

През цялата война ние сме били сиромашката страна: по-малко в хора, по-малко в машини, по-малко в оръдия, по-малко в снаряди и муниции и въобще във всичко по-малко, освен може би в храбростта.

Духът в една войска зависи до голяма степен от началническия персонал. Беше ли той на онази висота, на която трябваше да бъде? Подофицерският кадър беше сравнително добър, с изключение на фелдфебелите, които се ползуваха въобще с лоша слава. Не беше научен да проявява каквато и да е инициатива. Същото може да се каже и за офицерите, взводни и ротни командири, които изнасяха най-тежките задачи в боя. Те изпълняваха това отлично, но когато трябваше в тежки и по-сложни случаи или когато бяха изоставени на себе си да проявят съобразителност, инициатива и лична воля, те изпадаха в безпомощност. Все пак това бяха добри бойци и другари на войника и споделяха неговата участ при всички случаи. Значението на дружинните командири зависеше от самата им личност. Този пост позволяваше да се проявят много командни качества, но при него се търпеше и много мързел и апатия. Мястото на дружинните командири беше при дружинната поддръжка, но често пъти те си позволяваха да се поотдалечават. При подвижна война от тях се искаше много, но при отбранителната, позиционна война задачата им се опростяваше. Щабът на полка беше главното командно място. Съдбата на войниците зависеше от командира на полка. Главният разпоредител беше той. На него се падаше главното ръководство на боя, от неговите грижи зависеше в голяма степен какъв ще бъде животът на войниците. С една дума, полкът беше това, което беше командирът му. Имаше командири, които не жалеха нищо, за да задоволят войниците, и тези последните им отговаряха със същите чувства. В най-тежки моменти на боя, за да осигурят успеха, те хвърляха и себе си като последен резерв, но имаше между тях и други, които бяха страхливци, небрежни, надменни, не рискуваха дори и най-малките си удобства за живота на поверените им войници. Във време на боя те изчезваха, а когато опасността минеше, ставаха пак жестоки и всеки бягаше от тях. Почти през цялата война аз служих в 21 п[ехотен] п[олк]. Командирът на полка - Джеров, трима дружинни и много ротни и взводни командири паднаха убити на първата линия. Заместникът му, полк. Димитров (Шимозето) не пропущаше ден да не обиколи някой сектор от позицията. Следващите двама командири обаче не стъпиха на първата линия. Те приеха и сдадоха полка само със заповед. Разбира се, при първите полкът беше едно, а при вторите - друго.

За дейността на по-големите началници трябва да кажа, че с редки изключения не видях в нашия участък някой да прояви личен пример. Повечето от тях живееха далеч от бой-

ната линия в богато обзаведени вили или постройки, направени често пъти от материали, предназначени за фронта. Началникът на II дивизия Иван Русев на Добро поле е бил на 15 км от центъра на дивизията и на 25 км от 1/8 бригада - мястото на главния удар, а началникът на III дивизия ген. Рибаров е бил на 51 км от фронта. И двамата не са познавали добре позициите си, не са могли да следят развоя на боя и ръководството им, доколкото е имало такова, е било естествено лошо. Полковник Бано Драганов, участник в боя, от когото са тези данни, казва същото нещо за щабовете на 1/8 бригада и на 3/3 бригада, както и за командирите на 10-ти и 30-и полк. Срещу този участък са били 122 и 317 френцузка дивизия, чиито началници са били на неколкостотин метра зад бойната линия и са ръководели лично боя. Като знаем това, лесно можем да си обясним защо не е бил използуван ефикасно огънят на и без това малобройната българска артилерия. Войниците на Добро поле са водели боя повече под ръководсвото на по-малките началници. Ген. Тодоров е признал пред полк. Ал. Ганчев, че едва на 16. IX. е узнал, че е оставен за пом. главнокомандуващ, след заминаването на 8 септември на ген. Жеков за странство!

Отдавна се е говорело за смяната на генерал Рибаров като болнав и неспособен началник на дивизия, но генерал Жеков го е държал на служба въпреки мнението на своите помощници. Генерал Русев е бил познат със своята суровост и ограниченост. Неговата жестокост се е чувствувала най-вече, когато е предприемал безнадеждни действия, без да се запита оправдани ли са жертвите, които ще бъдат дадени при изпълнението им. Отношенията му с войниците са били брутални. Неговите началнически и педагогически похвати се виждат от писмото му № 51 672, с което препоръчва: "Поправителният полк да се разтури. От осъдените войници да се образуват поправителни роти при дивизиите. Режимът в тези роти (храна, облекло, обувки, обноски и пр.) да бъде така лош, че те да служат за плашило на войниците." Освен оскърбленията и униженията, някои предложили да се слагат и вериги на наказаните войници. Така натъкмени, те трябвало да бъдат поставяни на работа на най-опасните места на фронта. Такива са били разбиранията на генерал Русев, който по-после ги приложи като министър на вътрешните работи. Трябва да се съжалява, че след войната не се направи сериозна анкета за воденето на бойните действия през време на войната. Много величия щяха да бъдат обрулени и няма-

ше да имат възможност впоследствие да направят толкова пакости в нашия политически живот.

Воденето на войната вън от пределите на отечеството не беше по разбиранията и желанията на нашата войска. Тя смяташе това за несправедлива и пакостна авантюра. Отиването на Шкумба, Томарос, към Албания, Серет и пр. будеше у тях неодобрение, недоволство, което понякога се израждаше във форма на бунт. Отказът на някои полкове да минат Дунава не беше признак на страх, а усет, че се предприема нещо неясно, лошо. Нашият войник не беше възпитан, че врагът трябва да се бие там, където се намира и където е най-изгодно. Не се държеше сметка за това негово чувство. На края на войната вече се говореше, че нашето правителство е поело пред Съглашението задължение българската армия да отиде да се бие за негова сметка на други фронтове. Само това трябваше.

В своята книга "Die oberste Heeresleitung, 1914-1918", на стр. 159, ето как се произнася Фалкенхайн върху тази проявена тогава черта на българина: "Българските войски не са навикнали да се сражават добре, когато не виждат ясно непосредствената полза от това за техния народ... Върху българския народ може да се действува благоприятно само тогава, когато той е непосредствено заплашен от неприятеля и когато се чувствува задължен, а също така, когато за него е ясна военната цел."

Задава се въпросът опозицията оказваше ли влияние върху войската. Не може да се отрече, че не оказваше дотолкова, доколкото тя беше за политика, съвършено противна на тази, която водеха цар и правителство. На тази позиция беше и огромната част от въоръжения народ. Катастрофата дойде по други причини, които почиваха в самата война и в противонародния режим на Радославовото правителство. И да нямаше опозиция, катастрофата пак беше неизбежна при условията, при които се водеше войната.

БЗНС, Работническата партия и останалата опозиция поддържаха опозиционното си становище по затвори, Народното сбрание, в печата и другаде. Всекиму бе известно за протеста и предупрежденията, направени от опозицията в двореца. Брошурата на Ал. Стамболийски "Двете ми срещи"[20] беше разпространена в хиляди екземпляри. Присъдата на Стамболийски и задържането му в затвора, както и посетнешното задържане на Георги Димитров[21] и други бяха жива агитация всред народа. Това знаеха всички войници и

го споделяха помежду си. БЗНС и Работническата партия бяха най-големите политически организации в страната. Техните вестници се търсеха най-много и съдържанието им се поглъщаше от войниците. Пропущаха се понякога и нецензурирани броеве, които се разнасяха и четяха до изпокъсване. Даже един брой от в. "Мир"[22], съдържащ интересна статия, стигна да се продава по 5 лв. А какво да се каже за някои броеве на в. "Земеделско знаме"[23] и "Работнически вестник"[24], за които се отиваше на десетки километри път, за да се доставят.

При все това полковете се сражаваха и се биха до края не толкова, че военнонаказателният закон бушуваше до ексцесии (ежедневно се разстрелваха хора за нищожна вина, други се осъждаха само за това, че има формулирано обвинение срещу тях), а по съвсем други причини. Те се биеха със съзнанието, че иначе ще дойде по-голямо зло - можеше противникът да прегази градовете и селата ни; воюваха най-сетне, защото вярваха и очакваха, че разумът ще надделее и че ще се сключи мир. Никой отговорен общественик, никоя партия или организация не могат да бъдат обвинени в подстрекателство към бягство или каквото да е предателство.

На няколко пъти съюзният орган "Земеделско знаме" опровергава инсинуациите на управляващите, че хора на Съюза подкопавали дисциплината на войската и това станало причина войниците да напускат фронта. Съюзните ръководни дейци никога не вярваха, че от такава политика ще дойде спасението. Дори на разбунтувалите се войници при Радомир[25], преди примирието, Стамболийски казва: "...Ето, аз, същият Стамболийски, аз ви моля в тоя момент да не проявявате никакви буйства, никакви безчинства... моята цел е да отида на фронта и да помогна за неговото заздравяване, дорде се подпише в Солун предложението за примирие[26]. След това ще се повърна при вас и тържествено ще се завърнем заедно в българската столица. Моля да се вслушате в моите съвети."

Стамболийски правеше всичко възможно да се закрепи фронта, докато се сключи примирието. За после той нищо не обещаваше (реч на 27 септ. в Радомир).

Тези редове ми напомнят един подобен случай, разправян ми от Чичерин във време на Лозанската конференция през 1922 г.[27] Преди сключването на Брест-Литовския мир[28] руските войски отстъпвали без нареждане и това щяло да

увеличи и без това прекомерното нахалство на германците. Ръководството на болшевишката партия решило да прати една делегация, която да спре отстъплението. Заминали най-видните им хора, между които и самият Ленин. "Като наближихме първата линия, казва Чичерин, войниците откриха огън по нас. За да не пострадаме, заслонихме се зад едни стари дъбови дървета. Най-подир, с кърпи, с викове, се разбрахме кои сме и за какво сме дошли и можахме да спрем отстъплението и да затвърдим временно фронта."

В брой 84 на "Земеделско знаме", като упреква Малинов, че за да се оправдае за Добро поле, хвърля вината върху българската войска, Стамболийски пише в уводна статия: "Катастрофата при Добро поле само глупаците и безсъвестниците могат да отдават на някакво организирано предателство или пък на някакво нежелание на българските войници да се бият. Нито чужденците, които три години по ред изпитваха героизма на българските войници и офицери, нито който и да е друг е доказал досега, че е имало предателство и че е имало неизпълнен докрай дълг от българската военна сила. Напротив, всички чужденци, които са взимали участие в тези сражения, твърдят, че силата против българския фронт на това място е била десеторно по-голяма и че българските части чисто и просто са били унищожени в тоя пункт, вследствие на което е дошъл пробивът..."

"Зем[еделско] знаме" в бр. 14/1918 г., като се връща пак на въпроса за предателството, цитира брой 5525 на в. "Мир", в който един участник от Добро поле, Коп. С., описва храброто държане на нашите войници в бой и че никой не се е предал доброволно.

В. "Пряпорец"[29] в броя си от 24 август 1918 г. пише: "На разни адреси: Д. Благоев е излязъл в "Работнически вестник" да опровергава, че тесняците[30] желаят разгрома на България: "Нашата партия не е за захвърляне на пушките от въоръжения народ."

Тези и други категорични изказвания в този смисъл бяха за тогава необходими още и затова, защото правителството готвеше да образува нови процеси, с които щеше да изтъкне своето оправдание за неуспехите и да обезвреди своите политически противници.

Когато се състави правителството на Ал. Малинов, една вълна на отдих и надежда заля голяма част от фронта. Много от войниците повярваха, че мирът е близък. Обаче трябва да се отбележи, че не навсякъде промяната беше посрещ-

ната еднакво. Здравият народен инстинкт и доброто вече познаване на нашите политически партии и ограничения състав на новото правителство наложиха резервираност, даже недоверие. Началникът на военнополитическото отделение при Щаба на армията подполковник Люлински по този повод донася в един свой доклад до Главното командуване следното: "Тая смяна на досегашното правителство, което се е схващало от повечето на фронта като главен виновник на правителствената криза поради неговата непредвидливост, нехайство или користолюбие, донася надежди за подобрение, предизвиква очаквания, разведрява с една реч атмосферата. Очаква се законност и правда (II-ра отделна армия), подобрения (1/5 бригада, 17, 85, 39 п[ехотен] п[олк], 33 сб[орна] др[ужина], 7 и 4 дивизия, IV-та отделна армия, 23 Шипч[енски] полк). Очебиюще обаче е това, гдето в много рапорти се говори за тая смяна с тон твърде резервиран. В някои части изрично се казва, че смяната на правителството е посрещана с въздържаност - очакват се дела (12 дивизия, III отделна армия). Друго едно обстоятелство се хвърля също в очи, а именно това, че голям брой войскови части не се и спират върху настъпилата смяна в управлението (30 п[ехотен] Шейн[овски] полк, 14 арт[илерийски] полк, 65 и 66 п[ехотен] п[олк], 2 пл[ланинска] бр[ригада], I-ва Софийска дивизия, 27 сб[борна] др[ужина], 10 Род[опски] п[олк], 2-ра арт[илерийска] бр[игада])."

Действително, когато войниците прочетоха декларацията на новото правителство, телеграмите до германското, австро-унгарското и турското правителство, с които ги уверяваше в своята вярност в договорните задължения, разните разпореждания за продължително водене на войната - изненадата беше голяма. Пресата се следеше най-внимателно. Ето какво четяхме в уводната статия на официоза "Пряпорец" от 3 юли:

"Второто правителство на Малинов.

... Сам той, както и вторият водител на партията, г. Ляпчев, който през последните години си създаде големи връзки в столицата на Централните сили, отдавна са привърженици на съюзната политика на Радославов.

Между министрите има хора, които в критичните дни през 1914 и първата година* на 1915 бяха убедени партиза-

---

* Така е в оригинала.

ни на съюза с Централните сили, което при досегашното военно положение е много естествено. Ако изпитаният приятел на Централните сили Радославов се оттегля от власт, това се дължи на вътрешната политика и партийните отношения... Правителствата на Централните сили и техните народи трябва да имат пълно доверие към новото българско правителство, което се състои от най-интелигентните хора в България. Г-н Малинов чрез добра вътрешна политика и приспособяване на държавната организация към новите обширни граници ще увеличи оставеното от Радославов блестящо наследство."

Само един ден преди главния удар на Добро поле пак същият "Пряпорец" от 13 септември пише в уводната си статия: "... силна армия - ето коя е единствената гаранция не само за трайно тържество на националния ни идеал, но и за възможно най-бързото свършване на ужасната война."

Четяхме и недоумявахме - тези хора като че ли живееха на Сириус. Изчезна и последната надежда. След това настъпи пълно отчаяние...

Прочутите 14 точки на Уилсън[31] бяха обнадеждили фронта. Те се четяха и коментираха с голям интерес. Повечето повярваха, че оттам ще дойде разковничето на спасението. Министри обиколиха някои сектори от фронта. Там, където ходили, им казали доста горчиви истини. На войниците оставили впечатлението, че са хора, които гледат, но не виждат. Не казали нищо свястно или по-право не казали това, което войниците очаквали да чуят. Междувременно Завоят на Черна[32] продължаваше да е една мелница на човешко месо. Безверието пак обхвана войника.

Освен шушуканията почнаха да се забелязват и по-видими признаци на недоволство. По дървета, по скали, на кръстопътища се появиха листчета, картони от тютюневи кутии, на които бяха написани ядовити думи, заплашвания. Туктам се пишеше, че войната трябва да свърши до есента, че повече не може да се търпи и т. н. Това бяха боязливи предупреждения, че издръжливостта на войската е към своя край. Тези манифестации се забелязваха между полковете, претърпели през последните шест месеца огромни загуби в Завоя на Черна, попълвани няколко пъти и пак сведени до 1/3 от състава им. Това беше дело на отделни хора, не беше организирано. Негодуването търсеше отдушник и някои го намериха, като драскаха болката си по дърветата. Войниците четяха и отминаваха. Някои ги носеха на офицерите си.

Горе се разтревожиха. Образуваха хайки за ловене на престъпниците. От мехура направиха балон. На всичко отгоре и Щабът на действуващата армия с № 11 153 от 26 август опроверга слуха, че военната конвенция със съюзниците определяла траенето на войната до три години и че наесен трябвало да се сключи обезателно мир и пр. По този начин и тези, които не бяха чули за това, и те научиха.

Противникът съобщи с позиви за големите поражения на германците, за отстъплението им и т. н. Нашите опровергаха, но германски войници, които се връщаха от отпуска, потвърждаваха. При това психическо положение едно нещо будеше учудване: отгде се вземаше тази издръжливост и това стоическо търпение у българския войник?

Обикновено ние сме навикнали да четем военни разкази, в които лица и дела са приятно описани и служат за пример. На тези редове не трябва да се гледа като на такъв разказ. Тук целта е да се покаже какво беше истинското положение на войника боец, без украса и без да се скриват грапавините на бойната обстановка. Ще разкажа някои лични преживелици още от 1916 год. в Завоя на Черна, където много отрано още се виждаше надвисналата опасност от грохване на фронта и където беше вече почнала да се чувствува агонията на нашата военна сила.

През 1916 год. в областта на р. Черна на няколко пъти нашият фронт фактически беше пробиван и бойната линия оголвана по на един, два или три километра. Но противникът поради нерешителност, непоставена задача или поради липса на съобразителност не използуваше успеха си и ни оставяше възможността в няколко часа да запълним оставената празнина с отстъпилата част или с някаква слаба подкрепа от съседни части.

През есента на 1916 г. след падането на Каймакчалан[33], който е пример на упорита отбрана, боевете не стихнаха в района на р. Черна. Те представляваха непрекъснато и постепенно къртене на този скалист масив. Противникът си служеше с пресни войски, винаги по-многобройни от нашите и подкрепени от мощна артилерия. Боят беше неравен. Убитите често пъти стояха с дни непогребани и заразяваха въздуха непоносимо. Подкрепления идваха понякога, но винаги късно. Те идваха отдалече, бяха уморени до капване и веднага хвърляни в боя без оглед на времето и обстановката. Така посред бял ден настъпиха току-що пристигналите с усилен марш от Беломорието 39 и 40 полк. Те настъпиха по от-

крита местност, попаднаха под страшен ураганен артилерийски огън и станаха жертва на безразсъдно командуване. Ще дам още няколко примера за бойни порядки, които спомагаха само да се убие духът у войниците. Бях ротен командир в 21 п[ехотен] п[олк] и междувременно заместник-командир на нещо, което е било дружина. Войниците бяха от Асеновградско и Пещерско. Това бяха славни бойци, твърди в боя, но иначе мили и благородни хора. Къде не бяха воювали! Липсата на разпореждания позволяваше да водим боя както намерим за най-добре, като използуваме благоразумно местната обстановка. Бойната линия беше серия от естествени укрепени огромни скали. Групата войници стоеше зад скалата в окоп, който я пазеше от снарядите, които се пръскаха назад. Пред скалата имаше окоп, свързан със задния окоп посредством вход за съобщения. В предния окоп стоеше само наблюдател, който всяка минута дърпаше въжето на един звънец, за да показва, че е жив и гледа, а при атака, щом противникът излезе от окопите си, той дърпаше непрекъснато тревожно звънеца и тогава бомбите, ножът, фланговият огън свършваха работа. Ако това не стигаше, тогава ставаше лошо и трябваше с дружна контраатака да се прогони нахлулият неприятел. Понякога се случваха чудни смешения. При една контраатака четирима сръбски войници, замаяни от гърмежите, без да искат, бяха се оттеглили с нашите войници. Изпратихме ги назад с живо, със здраво - войната за тях беше свършена.

Най-лошото беше, че откъснати от полка, ние бяхме третирани като чужди и ни поставяха на най-лошите места.

През ноември 1917 година получих заповед да отида в разпореждане на командира на 56 п[ехотен] п[олк] полк. Алексиев. Говореше се, че той пиел много. В такова състояние тези дни той беше заповядал да се разстреля без съд един от неговите офицери - поручик Стоянов, без особени причини. Явих се пред този душегубец. Беше почнало да се стъмва. Той лежеше зад една огромна скала. Нито стана, нито ме запита нещо, само изръмжа да ида вляво от дружината от 28 п[ехотен] п[олк] на подполк. Геров и да остана в негово подчинение. Криво-ляво стигнахме до означеното място и се залостихме зад скалите по определената линия, от левия фланг на 28 полк до бездънното каменно корито на р. Черна. Оттатък беше нашият 21 п[ехотен] полк, но разстоянието беше толкова голямо, че нито се чувахме, нито се виждахме

добре с просто око. През деня един патрул се спущаше и катереше по непристъпните скали на коритото, а през нощта тъмнината, острите зъбери и страхът у противника бяха найсигурната ни охрана. Още с пукването на зората противникът почна да изстрелва, както казваха войниците, излишни снаряди и да опитва да намери някъде слабо място. Представих се на подполк. Геров. От разговора разбрах, че и той обича да си попийва. Участъците не познаваше, нито знаеше какво има пред нас. След два-три дена ме повика по телефона и ми заповяда да атакувам и превзема укреплението, което се намира пред десния ни фланг. Наистина там имаше нещо като малко затворено укрепление, но не бяхме забелязали никакъв живот в него. Завладяването му искали престолонаследникът[34] и главнокомандуващият ген. Жеков, които се намирали на к[ота] 1212. Вечерта тръгнахме 30 души и без да искаме артилерийска помощ, с голяма предпазливост се приближихме до окопа. Каква беше нашата изненада, когато той се оказа незает. Върнах се и съобщих на подполк. Геров за горното. Към разсъмване заповяда да се приберат войниците. Резултат: трима убити и четирима ранени! От 56 полк после научих, че никой не му е давал такава заповед, а това е било негова прищявка. Следващите дни противникът усили огъня си. Подполк. Геров пак се обади и заповяда с атака да се заеме с. Ивени. Отговорих му, че той не познава позицията, че селото е зад неприятелската позиция и т. н., но той не слушаше, само заплашваше с разстрел и ми посочваше примера с пор. Стоянов. Отговорих му, че няма да изпълня заповедта, и затворих телефона. След малко дойде адютантът му. Посочих му окопите на сърбите и с. Ивени, което беше доста зад тях. Той поцъка с език и си отиде. Противниковият натиск се засили. Почнаха атаки, навсякъде отбити. Артилерийският огън срещу нас беше извънредно силен. Наша гаубична батарея се обаждаше с точни попадения, но с рядка стрелба. Очевидно пестеше снарядите. На третия или четвъртия ден боят стигна кулминационната си точка. Имах чувството, че нещо не върви добре. Следобед зад участъка на 55-и п[ехотен] полк забелязах малка група войници, че отстъпват. След нея следваха по-големи групи. Това беше вече отстъпление. Почнаха да отстъпват бързо и 55 и 56-и полк или по-скоро това, което беше останало от тях. Дружината вдясно от нас от 28 полк не ча-

ка повече - и тя отстъпи. Имаше нещо и срамно, и грозно в бързото напускане на тази висока позиция, но аз не можех да виня войниците, защото и най-голямата издръжливост има предел.

Настана суматоха сред моите хора, но те бързо се съвзеха и усилиха огъня напред и вдясно. Наредих да се завие малко назад с десния фланг, за да не бъдем обградени. Нашите отстъпваха в пълен безпорядък и неприятелската артилерия ги биеше. В този момент подполк. Геров излезе от скривалището си, което беше около 200 м зад позицията, пресрещна мой обоз, който пренасяше бомби, разтовари едно муле, качи се на него и тръгна назад. Този пример беше заразителен и войниците, които бяха при мен, ме гледаха изпитателно. На глас, за да ме чуят, заповядах на връзката си Тричков заедно с един друг войник да настигнат подполковника, да го арестуват и го докарат на позицията. След половин час връзките се върнаха сами. Подполковникът протестирал, след това искал от една височинка да види какво става на позицията и като разбрал, че ние се държим, докато го задържат, той се застрелял в главата.

Боят беше затихнал. Ние се запасихме с бомби, не знаехме каква съдба ни очаква, но бяхме решили да стоим на всяка цена. Стъмни се. Пътят на противника беше открит и стига да искаше, той можеше с малко сили да разшири успеха си и да се втурне напред. На разсъмване почна да вали едър сняг. Зад нас се чуваше някакъв глух шум. Чух команда "Тури ножа!" Очевидно това бяха наши, които, смятайки ни за сърби, се готвеха да ни атакуват. Бързо ги предупредихме, че сме българи и че държим позицията. След малко се чува "Вдясно, вдясно!" Разбрали са. Това беше 58 полк, който идваше на помощ.

Следобед се явих пред командира на полка, полковник Тороманов, който е на първата линия. Той говореше по телефона с някакво началство, което го заплашваше с главата му. "Оставете на мира главата ми", отговаряше командирът на полка. "Аз моля да разберете, че с тези сили позицията е незащитима и е престъпно да даваме повече скъпи жертви." И все в този дух вървеше разговорът. Адютантът на полка ми предаде една телефонограма от главнокомандуващия: хвалебствия и кръстове. Смачках я и я турих в джоба. След това запитах войниците на кой да се дадат наградите. Никой не ми отговори, не им бе до кръстове - такава умора и апа-

тия ги бе обхванало. Вероятно командирът на 58 полк беше донесъл за развитието на боя и за положението, защото откакто сме тука, не сме пращали писмени донесения никому. Никой ги и не търсеше. Надвечер полк. Тороманов ми даде писмена заповед да отстъпя и се прибера в полка. Тръгнахме в здрач по стръмния бряг на Черна и по горящия вече мост минахме оттатък реката. Прибрахме се в полка си. Това беше в последните дни на ноември 1917 година.

Даде ни се четиридневна почивка, през време на която войниците се почистиха и закърпиха. За попълване получихме младежи, събирани отвсякъде - необучени добре и неопитни.

Дойде нареждане да заема позицията на малкия "г" до коритото на р. Черна. "Еровете" бяха три каменисти височини, заоблени и почти без особена растителност. Имало на тях някога останки от развалини, за което бяха отбелязани на картата с буквата "R" и поради това бяха наречени "Еровете". Окопите бяха издълбани с барут в самата скала. Те се обстрелваха от неприятелската артилерия от насрещните височини и слабото ни място бе, че противникът беше напреднал вдясно от нас 1 — 3 км и ни биеше в гърба. Командирът на бригадата, полк. Козарев, смяташе, че едно изравняване на линията е равносилно на отстъпление, и ние бяхме принудени да държим тази крива и опасна позиция. Тук липсваха огромните скали оттатък Черна, зад които намирахме закритие и временно спокойствие. Действието на артилерийския огън беше по-силно. Бризантните гранати се пръскаха с оглушителен остър трясък и поразяваха както с назъбените си остри парчета, така и с парчетата от самата скала. Но най-обезпокоително действуваха куршумите, които идваха от тила ни. Дните минаваха, противникът всеки ден ни обстрелваше и ни нанасяше чувствителни загуби. Това обстрелване в комюникетата на Главната квартира се наричаше "слаб обезпокоителен огън".

Но стрелбата се усилваше ежедневно. Изглежда, че бе дошло време да се изкърти и нашият издаден ъгъл, защото противникът почна без мярка да обсипва със снаряди "Еровете". Ясно беше, че опипваше, за да намери слабото ни място и да го атакува. Успех в терен той не доби, но ротите ни се топяха всеки ден, като давахме жертви главно измежду младите войници, защото те бяха още неопитни във воденето на позиционната война. Денем не можеше да се влезе в окопите, а някои от заслоните бяха пробити или задръстени.

Сред трясъка и пушека не можеше да се знае къде точно се води главният бой. Жертвите се увеличаваха все повече и повече. Колко бяха, никой не знаеше. Казваха се големи числа. Всичко беше възможно - нас ни биеха отпред и отзад. Заповедите от бригадата бяха неизменни: "Да се държи докрай, на всяка цена!" Един следобед, в първите дни на декември 1917 год., забелязах в левия участък на полка единични хора да отстъпват, после на малки групи, на по-големи и т. н. Боят беше в разгара си. Това отстъпление, което трябваше да стане организирано и в ред, сега се извършваше самоволно, в безпорядък, с големи загуби и кой знае къде щеше да спре и дали щеше да се организира нещо. Смъртта беше покосила почти всички по-големи началства, нямаше кой да вземе някакво решение. Отстъплението все повече и повече се разширяваше към нас и ние рискувахме да останем в плен, тъй като позицията на противника пред нас и вдясно от нас образуваше прав ъгъл, в дъното на който бяхме ние. Разпореждане отникъде не можеше да дойде. Нямаше какво - трябваше да дам заповед за отстъпление на моите хора. Отстъплението се извърши сравнително правилно, на групи. Свечеряваше се. Противникът пред нас още не смееше да заеме хребета. Най-сетне се появи една верига. Едри хора, добре стегнати. Викаха и гледаха надолу към отстъпващите. Стрелбата им беше рядка. Тръгнахме надолу със свръзката Георги и скоро настигнахме нашите. Полкът е на големи групи. Войниците викат, търсят се в тъмнината. Офицерите са се събрали накуп. Адютантът на полка, капитан Ненов, засега е най-старши офицер. "Показах те - казва ми той - между убитите, но ей сега ще поправя сведението." Никой не се разпореждаше за нищо. Фронтът е открит на едно широко разстояние. Добре че противникът стоеше горе и не смееше да напредва. Жертвите бяха много, това сега се виждаше. Имаше наистина трагични случаи - кап. Иванов от Пещера имал в ротата си трима братя. И тримата паднали убити в едно непродължително време; той беше като вцепенен. След няколко дена, не можейки да понесе мъката, той се самоуби.

Отделям се с войниците си встрани; използувам момента за малко почивка. Кой знае какво ни чака още. Едва-що сме заспали, чуваме стрелба, после викове. Един войник съобщава, че двете дружини са се разбунтували. Стрелбата ту се засилва, ту отслабва, а виковете все продължават. От големия шум нищо не може да се разбере. При това е тъмно... Казват ми, че там нямало никакъв офицер. В нашия полк се

знаеше, че още в началото на войната е получено писмо от Главната квартира, подписано от полк. Сапунаров, да не ми се дава поверителна служба и да ме имат под строго наблюдение, тъй като съм бил "близък роднина на Стамболийски и негов сподвижник". Но в полка не мислеха както в полицейската секция на Главната квартира и затова аз не почувствувах никакви ограничения в службата.

Запътих се към размирниците. Най-буйните бяха откъм Пещерско. Нямаше озверени хора, както си въобразяваха някои. Виковете бяха против големите началства в бригадата и дивизията за многото излишни жертви. Естествено изказванията не бяха умерени и всеки си даваше свобода на езика. Заплахите и псувните се сипеха в изобилие. Една група познати войници ме наобиколиха. Казах им, че са прави в протестите си, че дадените жертви можеха да се избягнат и пр. Няколко души изръкопляскаха. Добавих, че никаква полза няма от тази стрелба и от тези празни викове и ги посъветвах да бъдат внимателни, защото утре ще дойдат да искат сметка за всичко. Докато говорех, беше застанал до мене поручик Иванов. Не чух да е станало някакво изстъпление някъде и се прибрах при войниците си. Почти целият полк беше в бунт и раздразнението беше обхванало всички. Винаги съм обичал да има дисциплина и ред във всичко. Това стихийно необуздано вълнение не ми харесваше, още повече че нямаше да излезе нищо добро от него. Към сутринта всичко беше утихнало.

Слънцето беше току-що изгряло. Забелязахме около нас чужди войници, повечето германци. Виждаха се картечници и минохвъргачки, насочени към лагера. На масовия протест, без да се проучат причините, които го бяха предизвикали, се отговаряше с най-брутални и безразсъдни действия. Чухме, че дошли началства, казаха, че там бил и ген. Жеков. Отишли при най-близката II дружина. Надумали много ругатни, заплашвания и пр. Следователите разпънаха палатките си. Почнаха да се отделят хора, да се разследват. Макар и всички данни да бяха в моя полза, подведоха ме като подбудител и предводител. Трябваше много време да мине, за да се оправи следствието. Много войници бяха осъдени на разстрел, други на многогодишен затвор. Най-подир председателят на военнополевия съд полковник Петров, уморен от раздаване на тежки присъди, получи удар и умря. Това беше първият ми контакт със следствени органи и първото ми дълбоко разочарование от власт и правосъдие. Имах чувството, че съм заобиколен от лешояди.

Мина време. Един ден, през лятото 1918 г., се получи писмо до щаба на дивизията да се прати офицер да организира картечните роти в 49 п[ехотен] п[олк] след разбиването на полка при Яребична. Новият командир на полка се спря на мен и аз трябваше да замина веднага за новото си местоназначение. Полкът е бил на Яребична, където е претърпял тежко поражение. Многобройна противникова артилерия е подготвила атаката, проведена от две специално обучени гръцки дивизии, подкрепени от два французки полка. Огънят на френската артилерия е бил толкова силен, че нашите батареи не са могли да дадат необходимата помощ и въобще отбраната е била парализирана. В резултат позицията е била превзета и нашите са дали 1700 пленници.

Когато пристигнах, полкът се попълваше с млади войници. Това беше почти нов полк, с нов началнически и войнишки състав. Настанихме се на лагер и започнахме обучението на войниците. Много от тях бяха ходили по чужбина като градинари.

В началото на м. септември заминах за с. Пирава, край Валандово, да следвам картечен курс по стрелба от закрита позиция. Чух да се говори за предстояща съглашенска офанзива към Добро поле. Нашето командуване мислеше, че там мъчнопроходимият планински терен е нашата сила. Противниковото командуване обаче знаеше, че тази планинска местност е заета с малко войскови части, че не е добре укрепена, че е със слаба артилерия и почти без обози. По тези съображенията решило да нанесе удара тук, особено като има сега опитни войски за действия в планината, каквито бяха сръбските.

Всички сведения от сръбски бегълци, от наблюдения и пр. потвърждаваха, че се готви атака в този именно сектор. Съсредоточаването на многото войски показваше, че се готвят действия от голям мащаб срещу Добро поле и източно от него. Беше узнато дори колко и кои сръбски дивизии ще участвуват в нападението. Всичко това се говореше в курса ни, но понеже не виждахме да се вземат каквито и да е мерки за засилване на застрашения участък, мислехме, че всичко това е твърде преувеличено.

На 14 септември сутринта се чу страшна артилерийска стрелба по нашите позиции на Добро поле. Отделните гърмежи се сливаха в непрестанен тътнеж. Вечерта независимо от адския шум цялата позиция е била осеяна от светкавиците на пръскащите се снаряди.

На 15 продължи същата адска бомбардировка. Вечерта, късно след вечеря, се получи кратката заповед; всеки да замине веднага за полка си с най-бърз ход и по най-краткия път. След половин час вече препусках към Добро поле, закъдето е бил отправен нашият 49 п[ехотен] п[олк].

След пладне по пътя почнаха да се срещат войници от разбитите части, едни ранени, други - не. Жалкият им вид показваше през какъв ад са минали. Само пушките им имаха приличен вид. Войниците бяха уморени, брадясали, окъсани, а някои и боси. Всички отчаяни. Разказваха неохотно. Противниковата артилерия раздробила дори и скалите, зад които чакали атаката. Нашата артилерия била слаба. От дим и прах не виждали, от гърмежите не чували. Много атаки отбили, повечето с бомби и ръкопашен бой. Жертви много - и войници, и офицери. Още първия ден били откъснати от тила. Муниции, храна, вода - нищо не идвало. Съобщения почти невъзможни, всичко било разрушено, а свръзките нямали никаква възможност да се движат. Частите останали със съвсем намален състав. "Какво можехме да направим срещу такава огнена стихия?" - питаха те с едно мъртвешко спокойствие, придадено им от голямата умора. Слушах ги и виждах същата обстановка както в Завоя на Черна. Но изглежда, че сега противникът е решил да действува в по-голям мащаб. Увещавах ги да се спрат, да дочакат други групи, да се организират и да си изберат началници, ако няма офицери, "защото врагът трябва да се спре. Какво ще кажат за вас в село, когато видят, че по петите ви влизат сенегалци? Какво ще стане по нашите села, ако там се настанят пъстрокожите?" Те са съгласни с това и сядат на пътя.

Бързам напред. Смрачи се. Настигнах дружини, отправени напред в помощ. Войниците са насядали да починат, защото идват от твърде далеч и са извършили бързи преходи. Били два полка, разположени на близки разстояния един от друг. Насочили ги в помощ към бойната линия, а бойна линия нямало. Виждат ми се объркани. Научавайки се, че съм от 49 п[ехотен] п[олк], командирът на единия полк ми предаде следното поръчение: "Вашият полк е напред. Кажете на командира си, че се е вдал доста навътре. От двете му страни няма наши части. Ако не се измъкне тази нощ, утре ще бъде вече късно." В тъмното не го виждам кой е, но от обръщенията на околните офицери заключавам, че е командирът на полка. Искам му писмена бележка, но той рязко отговаря, че това не е нужно.

Продължавам пътя си. Мъчно намерих полка. Войниците спяха в пълна бойна готовност. Уведомих командира на полка за положението. Наистина от двете ни страни по звука на изстрелите се познаваше, че това са чужди войски. "Пратиха ни тук без точни указания - казва полковник Велев. - Не намерихме нито позиции, нито наши войски; не казвайте никому за положението, защото ще се създаде паника." Натовари ме да ръководя четирите картечни роти и под претекст, че полкът отива в резерв, той го изтегли назад. Настигнахме другите дружини и се окопахме набързо. Сутринта се появиха неприятелските вериги и се започнаха ариергардни боеве, които продължиха чак до границата. Отстъплението ни се налагаше след всяка схватка, защото винаги биваха открити двата ни фланга. Иначе без друго щяхме да попаднем в плен. Полкът ни беше добър и противникът не представляваше особена опасност, защото сега, при подвижната война, той не разполагаше вече с онази многобройна артилерия, с която ние нямахме възможност да се борим. Тези боеве не представляват особен интерес, но искам да се спра на един случай, от който ще се види, че още тогава поне дворецът знаеше какво е истинското положение на фронта.

Дали беше по негова инициатива, или беше пращан от баща си, не зная, но престолонаследникът обикаляше фронта и често пъти се явяваше на застрашените места. Така беше при Битоля, така беше и на кота 1212.

Един ден, към 22 септември, бяхме в ариергард и отстъпвахме по едно безводно плато по посока на Кавадарци. Противникът много не напираше и бяха достатъчни само два взвода, пръснати в стрелкова верига, за да го държат на разстояние 6[00]-700 крачки. Опасявахме се най-вече от заобикаляне и затова наблюдавахме зорко фланговете. Войниците бяха много изтощени и мъчно се движеха. Надвечер реших да се спра за почивка, още повече като знаехме, че вечер и противникът спираше, защото не смееше да се лута по тъмно по тези места. Стрелците спряха на позиция, а встрани пратих охраняващи патрули. Останалите войници се прикриха на една закрита поляна. Над нас се въртеше един френзузки самолет. Забелязах наблизо два конника и пратих един подофицер да ги прогони, да не би да издадат на самолета местонахождението ни. Подофицерът се върна бързо и съобщи, че това бил престолонаследникът и че идвал към нас.

Посрещнах го по устава. Поиска да знае какво е положението. Разправих му най-подробно всичко. Казах му каквото знаех и за боевете на Добро поле. Това трая половин час. Приближи се до войниците и ме запита защо на много от тях са напукани устните. Отговорих му, че това е от болести, преумора и жажда. "Ами какви са тези сухи царевици в ръцете им." - "Това е вечерята, от два деня е така" - казах аз. Той поклати глава, но нищо не каза. Лицето му също не изразяваше нищо. Разбира се, че и след това положението никак не се промени. Но поне там, горе, щяха да научат всичко. На другия ден, на зазоряване престолонаследникът бил при една малка сборна част току над гр. Кавадарци. Разпитвал за положението и казал няколко насърчителни думи, след което поручик Николай Петрини го превел по една пътека на Кавадарското шосе, където го чакал с автомобил с адютанта му Хр. Калфов." Да не бях го превел - ми разправяше вечерта Петрини, - може би щеше да падне в плен, защото малко време след това ние едва се откопчахме от нокти на неприятеля."

В 1925 г. Николай Петрини ми разправи в Софийския затвор по този повод следното: "Тази година (1924), спомняйки си за онези тежки моменти от живота си, цар Борис пратил при него съветника си Павел Груев да му каже, че му е много благодарен за услугата, която му е сторил тогава при Кавадарци. Понеже и сега времената били лоши, за да спаси Петрини живота си, царят го съветвал да напусне България, за което бил готов да му даде всички улеснения. Петрини отговорил: "Благодаря на Н. В. за грижата му за живота ми. Ако аз тогава го преведох по пътеката, то е, защото обозните ми бяха казали, че колата го чакала долу на пътя. После, аз знаех, че отдавна е минало времето, когато царете мряха на фронта. Не се боя от заплахите на неговото правителство, нито ме е грижа за главата ми. Сега тука за мене е фронт и аз няма да дезертирам от него. Нека се погрижи той поскоро за своята глава." "Много се радвах - добави Петрини, че можах да му напомня думите, казани от Стамболийски на баща му."

Войската продължаваше да отстъпва в едно хаотично състояние, в което най-често случайността беше ръководният фактор. Така ние стигнахме до границата срещу Царево село с едно общо чувство, обхванало всички, че оттук нататък няма да има никакво отстъпление. И наистина всички, които

пристигаха, спираха, заставаха с лице към бившия фронт и започваха да се окопават. Патриотичното чувство не беше изчезнало. Всички си починаха, съвзеха се и езиците се развързаха. Новините пристигаха със закъснение. Нашето Върховно командуване поискало от германците да изпълнят договора. На път за нашия фронт били 10 германски и 2 австрийски дивизии. Войниците със своя здрав разум и със своя реален усет към нещата не вярваха нищо от това. Те знаеха, от германските отпускари, че на Запад положението е еднакво лошо както и тука, че германците още от лятото отстъпват и че в Германия и Австрия сега се говори и работи за мир.

II ПРИМИРИЕТО В СОЛУН

Причини, които наложиха искането на примирие. Условия за спиране на военните действия. Сключването на явна и тайна конвенция. Как се посреща примирието

Българското главно командуване не е знаело никога какво точно е било положението у нас и у съюзниците, това ни подсказва следното. През август почва германският разгром. Още през юни Хинденбург, предвиждайки това, моли австрийската главна квартира да проведе едно силно нападение срещу италианците, за да ангажира повече съглашенски дивизии и да облекчи германския фронт.Наистина австрийците на 15 юни атакуват с 52 дивизии, но биват отхвърлени.

Още след офанзивата на Фош на 8 август Хинденбург и Лудендорф са убедени, че войната е загубена. Те дават на германското правителство да разбере, че трябва да помисли за мир. Те мислят да създадат благоприятен за това момент чрез "стратегическо отстъпление". След това, загубил всякаква вяра в победата, Лудендорф си дава оставката. На 14 август военен съвет под председателството на кайзера констатира отчаяното положение на армията (след 18 юли съюзниците са взели 362 000 пленници и повече от 6000 оръдия). Военният съвет решава да търси благоприятен момент, за да поискат мир. Германците констатират, че не могат да очакват помощ от съюзниците си. В този именно момент българското главно командуване и българското правителство молят да се изпълни военната конвенция и да се изпратят веднага поне 10 дивизии! На многократните им молби и напомняния германците отговарят с обещания, докато на 13 септември Лудендорф отговаря: "За съжаление при сегашното положение на Западния фронт не съм в състояние да изпълня вашите молби..." Германското командуване, което криеше от българското правителство критическото положение на фронта, трябваше най-подир да каже истината, за да

тури край на зачестилите напоследък искания на войски. Към нехайството и неосведомеността на нашето командуване трябва да прибавим лъжливите доклади на българския военен представител при германската главна квартира ген. Ганчев - друго доверено лице на Фердинанд. Не малко са помагали за заблуждение и тенденциозните доклади на дипломатическия ни представител в Берлин Дим. Ризов.

Българското командуване не узнаваше òвреме истинското положение на Солунския фронт. Само така можем да си обясним известни противоречия в докладите му и късното уведомяване на правителството за положението на фронта. Навсякъде се чувствува страхът да се нарекат нещата с истинските им имена. Едва на 24 септември, след като прави преглед на военното положение, Главното командуване казва, че ако не го намира за благоприятно, било обнадеждаващо. Накрая Щабът на войската се решава да заключи и да каже истината: "Считам за необходимо вън от това да доведа до знанието на правителството, че при това колосално напрежение, което прави армията при най-лошите условия на живеене, не ще може да продължава войната за неограничено време. Като има това нещо предвид, правителството нека прави своите съображения." Макар мъглив и уклончив, докладът посочваше, че трябва веднага да се върви към мир.

Войската вече очакваше от няколко дена съобщение за сключване на примирие. Ние бяхме неспособни да окажем продължителна съпротива на противника и да му попречим да нахлуе във вътрешността на страната ни. Той се беше спрял при Царево село и не показваше намерение да напредва. Отделни изстрели се даваха, но това не можеше да се нарече сражение.

На какво се дължеше това чакане? В този момент начело на българското правителство е Ал. Малинов, умен и образован юрист, но човек без воля, винаги колеблив и не смеещ да поеме каквато и да е отговорност. Вън от това той се бои да влезе в каквото и да е противоречие с Фердинанд. По същите съображения той е прекомерно вежлив и отстъпчив с германците. Явно е, че военната обстановка и придвижванията на известни германски части са го плашили. На 24 септември същият Малинов свиква Министерския съвет, на който моли да присъствува и царя. Констатира се, че положението е безнадеждно и че единственият изход е да се иска примирие. Царят мълчи. Той е в положението на сфинкс, който плаши с мълчанието си. След Коронния съвет, вмес-

то да се действува бързо, не се предприема нищо за искане на примирие. Малинов пише на царя добре мотивирани и вежливи писма, с които го уведомява, че трябва да се поиска примирие, без да получи отговор за тях. Той няма да получи отговор, защото не се знае докъде стигат ангажиментите на Фердинанд. От друга страна, с личното си решение царят ще анулира всички задължения, поети спрямо неговата съдба от германското правителство, в случай че войната е загубена и той бъде принуден да абдикира.

Най-подир една тревожна вест ще прекърши колебанията на Малинов. От Кюстендил съобщават, че Главната квартира е превзета от разбунтувани войници, които се насочват към София[35]. Тази новина довежда някои хора в столицата до паника. Намесва се и Стамболийски, току-що освободен от затвора, Ал. Малинов съобщава на царя, че изпраща делегация начело с Ляпчев да иска примирие. В делегацията влизат още командуващият II армия генерал Ив. Луков и Симеон Радев. По молба на българското правителство те ще се придружават от управляващия Американската легация Мърфи и аташето Арчибалд Уокър. Както му е редът, понапред са били изпратени парламентьори майор Траянов и кап. Баталов. Чрез тях генерал Франше д'Епре отговаря, че не може да спре военните действия, но че е готов да приеме редовно упълномощени делегати, с които ще уговори условията за примирието.

На 27 септември нашите делегати се явили в Солун при командуващия съглашенската армия на Изток, който ги приел учтиво и им заявил следното: "Ние бихме били в правото да постъпим жестоко с България. Тя няма вече войска и е в наши ръце, обаче ние не желаем да я унищожим. Няма да ѝ дадем унизителни условия. Няма да влезем в София. Няма да посегнем на вашия суверенитет, но ще искаме от вас известна гаранция, необходима за сигурността и развитието на нашите операции."

"В какво ще се състоят тези гаранции - съобщава Ляпчев, - ще ни обади утре. Засега разбрах, че ще искат да окупират някои стратегически пунктове. В течение на разговора наблегна, че ние трябва да дадем охотно своето съдействие, за да бъдем добре третирани от конференцията на мира. Щом приемем условията, които ще ни се предоставят утре, ще се заповяда незабавното преустановяване на военните действия."

На 29 септември през целия ден се водили преговорите. Ето как ги предава А. Ляпчев в своя доклад:

"На следния ден, 29 септември, в 9 ч. преди обяд, пристъпихме към работа от наша страна г. Луков и аз, придружени от г. С. Радев; а от тяхна страна г. Франше д'Епре, неговият началник-щаб, бригадният генерал Шарпи и един оберофицер за секретар.

За основа на преговорите г. Д'Епре ни представи проект от 8 точки, за които той ни каза: първите седем точки били предложени от него и били одобрени в Париж, а последната, осма точка, дето се говори за заемането на няколко стратегически места, за да се гарантира верността на българското правителство, била вписана по изричното искане на Париж и с одобрението на правителствата на съюзните държави.

В положението на победени пред победители, което генерал Д'Епре не пропусна да отбележи с присъщото на войника тщеславие, нам предстоеше главно да издействуваме преустановяването на военните действия и да намалим катастрофата, като запазим царството в границите му от 1915 г. от опустошение, и според това аз заявих, че съм готов да приема всички ония цели, които се преследват от Съглашението на Балканите, но с молба да изгладим начина и да подбираме средствата. Мислите, които разменихме по предложения проект, като че ли напълно се споделиха от г. г. Д'Епре и Шарпи. Измежду тях бе за отбелязване моето предложение да се оставят на България пет мобилизирани дивизии, и то с оглед на положението спрямо Добруджа, евентуално застрашена от Румъния или Германия, а особено пък за възможността на конфликт с Турция.

Откъм Добруджа г. г. Д'Епре и Шарпи не съглеждаха усложнения, но откъм Турция те не скриваха задоволството си да има български военни сили насреща. Те бяха с убеждението, че правителството в Яш напълно ще слуша техните съвети и че до края на войната няма да настъпи промяна в положението на Добруджа, освен когато Черно море ще стане достъпно за Съглашението и когато неговите войски щели били да действуват в Украйна, дето всичко било готово да въстане против Германия.

На моето предложение, че ще трябва да се възстанови българското управление в тези части, които до 1915 г. припадаха към царството и които в деня на примирието се окажат заети от съглашенските войски, ми се отговори уклончиво и дори сърдито; явно беше, френските генерали се опасяваха от надхитряване. Това си подозрение те особено из-

тъкнаха, *когато ние поискахме да се даде свободен път на войските, останали западно от меридиана на Скопие.* Господин Д'Епре, който заявяваше, че положението на тия войски било онова на австрийския генерал Мелас, който, бит в боя при Маренго (1800) от Бонапарта, бил принуден да отстъпи австрийските владения в Италия на Франция - не искаше да си спомни, че Мелас с войските си свободно отпътува за Австрия. Мотивите, за да се считат тия войски *до втора заповед като пленници и да сложат оръжието си*, бяха: първо, нуждата от оръжие, с което Д'Епре смята да въоръжи местното сръбско население от Сърбия и по-нататък; и второ, нуждата от работници, за да се възстановят шосейните и железопътните съобщения.

Изобщо обаче моите бележки по поменатия проект за конвенцията бяха приети и с видима готовност нам се предложи в следобедното заседание да представим своя контрапроект. За отбелязване беше още, че те заведоха специален разговор с генерал Лукова, който биде задържан от тях, по турските военни работи в Тракия.

Към 3 часа следобед имахме трета среща, на която ние поднесохме приготвения от г. С. Радев контрапроект. Обаче, преди да пристъпим към разглеждане на нашия контрапроект, нам се представи един втори проект, в който явно личеше *влиянието по гръцките домогвания.* Разбира се, този втор проект биде отхвърлен от нас и аз си позволих да отбележа тия местни влияния, които само пакостят. В тази среща г. Д'Епре както и г. Шарпи, особено последният, бяха в притеснение и далеч не така разположени спрямо нас, както в предобедната среща. Аз, който считах да съм ги спечелил, не можех вече да видя очите им; тъй те си криеха погледа от мен. След няколко сърдити думи за ония пакостни влияния отвън, които бъркат за постигането на високите цели, пристъпи се пак към разглеждане на първия проект, изменяван от нашия проект и на някои места допълнен от техния втор проект.

Първият член биде приет според нашия контрапроект. Благодарение на г. С. Радев, който използува моята коректност и моето съкрушение от създаваните ми мъчнотии, г. Д'Епре, въпреки напомнянията на неговия началник-щаб, че съюзниците (навярно гърците) щели да се сърдят, се завърна от стаята, дето бяха ходили с началник-щаба си да се съвещават и дето г. С. Радев беше ги догонил, съгласен изцяло да се приеме текстът от нашия контрапроект за първия

член. Според това ние извоювахме, щото *частите от България, заети от източната армия на съглашенците, да бъдат под българско управление.*

Досежно мобилизираните дивизии, които от 5 бидоха намалени на 3, и то с големи усилия за извоюване на три, вместо на приетите по техния втор проект само две, за отбелязване беше промяната в схващанията от предобедното заседание до следобедното. Генерал Д'Епре иронично каза, че гърците се смятали достатъчно силни, да изгонят турците от Тракия.

Особени мъчнотии създаваше извоюването относно поголемия срок за оттеглюването на германците и австро-унгарците от България, който беше се уговорил още сутринта. Благодарение на факта, че нашият контрапроект се взе за основа при редактирането на тоя член, то това можа да се прокара, щото и дипломатите на Австро-Унгария и Германия да се ползуват от този срок на четири седмици, вместо искането да бъдат изгонени веднага. Турските поданици бяха спасени от изгонване, понеже се изтъкна от наша страна, че ще си пострадат преди всичко ония гърци и арменци, които са избягали от Турция у нас.

Няколко от исканията намериха по-удобно да бъдат отбелязани в една допълнителна конвенция като тайни членове.

Принудени да се помирим с възможното, *нашата главна грижа беше да спрем неприятелското настъпление, да заприщим пороя, който по него време не срещаше никаква съпротива.* За отбелязване е, дето в следобедното заседание на 29-ий септември, неделя, не моите възражения, че не са нужни уговорените в тайните членове искания, тъй като, когато настъпи време за тяхното изпълнение, то ще бъдат удовлетворени по силата на нещата, отговори ми се от г. Д'Епре, какво той не могъл да се излага на случайности, *толкова повече дето той, при събитията, които стават в София, не могъл да знае дали аз ще остана делегат и дали утре ще бъда министър, та предвид на всичко това имал нужда да има нещо черно на бяло.*

При тия обстоятелства нашата грижа оставаше все същата, час по-скоро *да се доберем до преустановяването на военните действия, което и постигнахме с подписването на явната и тайната конвенция*, като смекчихме наложените ни искания, доколкото това допускаше волята на победителя.

Един от най-чувствителните въпроси е онзи *за дивизиите*, които бидейки отрязани в деня на примирието, трябваше да сложат оръжие и да се считат за пленници до втора заповед. *Даваха ни се уверения, че този въпрос, както и всички други с времето ще бъдат смекчени,* а това ще зависи главно от *доверието, което има да печели България.* Не по-малко е болезнен въпросът за нашите пленници изобщо, които и след примирието остават в робство, макар България да се задължава да върне всички пленници на сключващия примирието неприятел. Струва ми се, че въпросът за взаимната размяна на пленниците да е едно от условията за воденето на война между цивилизованите народи и като такъв той заслужава да бъде подвзет независимо от нам наложеното едностранчиво задължение.

В Солун, освен с поменатите френски генерали, нямах среща с никого друг, освен, ако се счита за такава при идването му, с началник-щаба на гръцките войски генерал Данглис, който в последния момент при подписването на конвенцията се яви в заседателната зала, за да се запознае. В Солун счетох за нужно да изпратя едно писмо до американския консул, с което изказвах благодарността на българското правителство към г. г. Мърфи и Уокър за направените нам услуги."

Преговорите на 29 септември завършиха с подписването на *две военни конвенции*, които определяха условията за спиране на военните действия между Съюзните сили в България.

Първата съдържа следните постановления:

1. Незабавното изпразване, съгласно една спогодба, която ще последва, окупираните още територии от Гърция и Сърбия. От тия територии не ще се изнесе нито добитък, нито зърнени храни, нито каквито да било съестни продукти. Никаква повреда няма да бъде направена при заминаването. Българската администрация ще продължи да функционира в частите на България, окупирани понастоящем от съюзниците.

2. Незабавна демобилизация на цялата българска армия, изключая задържането в боен състав на една част от всички родове оръжие, състояща се от: три дивизии от по 16 дружини всяка една и четири полка кавалерия, които ще бъдат употребявани: две дивизии за отбрана на източната граница на България и на Добруджа и една дивизия за пазене на железниците.

3. Складиране в места, които ще се определят от главното командуване на източните армии за оръжията, муниците, военните коли, принадлежащи на демобилизираните части, които ще бъдат след това складирани от българските власти под контрола на съюзниците. Конете ще бъдат също предадени на съюзниците.

4. Възвръщането на Гърция военните материали на 4-ти гръцки армейски корпус, взети във време на заемането Източна Македония, доколкото те не са били изпратени в Германия.

5. *Българските войскови части, намиращи се западно от скопския меридиан и принадлежащи на XI германска армия*, ще сложат *оръжието и ще се считат до нова заповед военнопленници*: офицерите ще запазят оръжието си.

6. Българските военнопленници ще бъдат до сключването на мира употребени за работа в Ориента от съюзните армии без взаимност по отношение на съюзните военнопленници. Тези последните ще бъдат веднага предадени на съюзните власти, а интернираните граждански лица ще бъдат напълно свободни да се завърнат по домовете си.

7. Германия и Австро-Унгария ще имат срок от четири седмици, за да изтеглят от България войските си и военните си органи. В същия срок ще трябва да напуснат територията на царството и дипломатическите и консулските представители на Централните сили, както и техните сънародници.

8. Заповед за спиране на военните действия ще бъде дадена, щом като се подпише настоящата конвенция.

Втората конвенция съдържа "тайни членове", както следва:

1. Евентуалното преминаване на съюзни военни сили върху българска територия, както и използуването на железниците, пътищата, водните пътища и пристанищата ще съставляват предмет на една специална конвенция между българското правителство и главното командване на Източната армия. Преговорите за това ще започнат най-късно в един срок от 8 дена. Те ще засегнат също контрола на телефоните, телеграфите и безжичните телеграфни станции.

2. Известно число стратегически пунктове във вътрешността на българската територия ще бъдат заети от великите съюзни сили. *Тази окупация ще бъде само временна* и ще служи само за гаранция. Тя няма да даде повод нито за принуждения, нито за произволни реквизиции. Главнокомандуващият генерал на съюзните армии уверява, че без особени обстоятелства София не ще бъде окупирана.

3. Главнокомандуващият си запазва правото да изисква, в случай на нужда, пълното прекратяване на всякакви сношения между България и бившите ѝ съюзници.

4. Отварянето на българските пристанища на съюзни и неутрални параходи.

Командуващият Източната армия генерал Франше Д'Епре, който наложи условията на примирието, е роден в 1856 г. в Мостаганен (Франция). Обявяването на войната го е заварило в Лил като началник на Първи армейски корпус. В боя при Марна [36] е командувал Пета армия. През 1916 г. е командувал група армии и е взел участие в боевете при Вердюн[37], при Сома[38] и през последната германска офанзива. Казват, че бил в душата си монархист. Ето какво пише той за преговорите на примирието в своите мемоари:

"На 26 септември... в 5 ч след пладне пристигна един български майор, дошъл като парламентьор в британските линии. Той носеше писмо от българския зам. главнокомандуващ генерал Тодоров, изпратено до генерал Майлн. Генерал Тодоров искал от генерал Майлн да се застъпи пред мене, за да получи спирането на военните действия за два дни.

Съгласно решението ми от 23 септември отказах всяко спиране на военните действия, но съобщих, че българските пълномощници ще бъдат приети със съответната коректност. Съобщих това в Париж, изтъквайки условията, които смятам да изложа. Те ще бъдат приети без изменение, освен незначителни прибавки.

.....

На 28 септември... се върнах в Солун.

Българското правителство ме пита по радиото какво става с преговорите.

Гърците съобщават, че при Струма са дошли двама парламентьори, за да питат дали мирът не е сключен. Наистина те много бързат.

На 28 септември сутринта пристигна Уокър, любезен младеж, аташиран към легацията на Съединените щати в София. Идва от страна на своя пълномощен министър да ми иска позволение, за да изпрати една телеграма до своето правителство. Дава ми някои подробности върху това, което става в София. Фердинанд бил твърде застрашен. Той освободил Стамболийски и му предложил властта. Германски войски били извикани, за да спрат революционните банди, които настъпвали срещу града.

В 6 30 ч майор Карпие, шеф на 2-ро бюро, ми довежда от българските парламентьори: Ляпчев, министър на финансите, родом от Ресен, Македония, гдето още живеел брат му, и генерал Луков, началник на Втората армия, бивш военен аташе в Париж, където е оставил добри спомени. Те са довели като технически съветник някой си Радев, пълномощен министър в Берн, който ми е посочен като съмнителен. 2-то бюро ще ги храни и подслонва, както и двамата офицери, които ги придружават: майор П. Траянов и капитан Батолов.

Коректен прием, но хладен. "Без всякаква причина вие настъпвахте срещу нас, трябва да платите за това. Тъй като не искам революция, не ще посегна върху правителството, но понеже искам да свърша бърже и добре войната, ще ми доставите всичко, което ще ми трябва за това."

Срещата е установена за другия ден. И тримата изглеждат твърде убити духом. Преходът с автомобил по разваленните пътища ги е изморил твърде много. Заведени от Карпие в един твърде хубав апартамент, нахранени с един изобилен обед с вино, езикът им ще се развърже.

.....

На 29 септември в 9 ч се състоя първата конференция в трапезарията ми. Срещу мен е Ляпчев в средата, Луков и Радев вдясно и ляво и майор Тенчев от 3-то бюро, който ще бъде секретар [на] събранието.

Българските пълномощници са разучили нашите условия, които им предадох вчера вечерта. Те имат претенцията, че се връщат към неутралитета, който не трябваше да напуснат. След това те ми предложиха брутално да поставят армиите си под моя заповед.

Обясних им ясно положението; но моята позиция е мъчна - аз съм сам; когато един от българите изглежда убеден, другият подема въпроса. На пладне ние вдигнахме заседанието без всякакво заключение. През деня Венизелос ми съобщи, че в желанието си да възстанови час по-скоро разбирателството на Балканите и за да се избягнат винаги възможните репресалии, той се отказва да види гръцките войски да участват в окупацията на България. Княз Александър побърза да направи същата декларация за армията си.

В 6 ч подкачихме наново конференцията. Българите все още създават затруднения. Един офицер от 3-то бюро ми прави доклад за деня, както е предаден от Битоля от Източната френска армия. Чета го с висок глас: "Напредването

продължава по цялата линия. Градът Ресен току-що беше зает от 2-та индокитайска дружина." Ляпчев вдигна ръцете си към небето и повтаря: "Индокитайци".

Наистина беше интересно да се види, че роднят му град в средата на Македония е завзет от една дружина анамитски стрелци.

Те се решават най-после да подпишат в 11,30 ч вечерта първото примирие на войната, което е като звук на ловджийска тръба, известяваща, че дивечът е обграден отвсякъде, по отношение на Централните сили, както Хинденбург и Лудендорф признаха това.

На 30 септември в 10 ч българските пълномощници си заминаха за София, придружени от първия ми подначалник на Генералния щаб полковник Трусон."

По линията на фронта се носеха разни слухове с невероятна бързина. Всички знаеха за водените преговори за примирие. Едновременно с това между нашите войници се беше пръснал слухът, че сме щели да настъпим, та примирието да ни завари по-далеч от границата, но скоро този слух се оказа неверен. След това се заговори за нови походи заедно със съглашенските войски към Турция. Никой не повярва на тази новина. Разказваха се подробности за размирици в Кюстендил и Радомир. Понеже прехраната ни не беше още уредена, интендантските органи се оправдаваха с бунтовниците, които прекъснали съобщенията с тила и разбили и разграбили складовете. Пред нас неприятелските войници не се пазеха много и шареха из окопите, без да бъдат много обезпокоявани. Чувствуваше се негласно полупримирие. Без да чака нареждане, близо зад нас, командирът на една германска тежка батарея разбиваше оръдията си с взривове. Конете му бяха изтощени и отказваха да теглят повече тежкия товар, който им беше дал много мъка дотук. По линията се чуваше рядка стрелба - отделни редки изстрели.

На 30 септември към 10 ч преди пладне се съобщи по ротите, че с противника е сключено примирие, което влизало в сила в 12 ч на обед. Настъпи пълно затишие и войниците се отпуснаха и почнаха да се стягат за път. Съобщението не направи голямо впечатление, защото се очакваше отдавна. Вдясно от нас беше залегнала малка германска сборна част. Командирът на полка ме прати да съобщя на началника ѝ за сключеното примирие и че той трябва да се оттегли назад към вътрешността. Макар и примирието да не ги засягало, за тях било предвидено и уговорено достатъчно време за

прибирането им. Това беше една неприятна поръчка. Отидох до германския майор и му казах просто какво е станало и какво трябва да прави. Това никак не го изненада. Изгледа ме намръщено, поиска нещо да каже, но само промърмори: "Добре, благодаря Ви." След десет минути войниците му, строени в добър ред, поеха пътя за Кюстендил.

В 12 ч тръбите свириха прекратяване на огъня и възвестиха на бойците края на войната, края на една война, замислена и водена престъпно и глупаво и завършена с нова страшна национална катастрофа, дело на един фатален цар и на тъпи и безволни правителства. За честните и здравомислящи хора това не беше никаква изненада, а един логичен край.

III. ВЪТРЕШНОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА СТРАНАТА СЛЕД ПРИМИРИЕТО

Временно затишие пред сключването на мирния договор и пред произвеждане на законодателни избори. Стамболийски поставя въпроса за кооперативното обработване на земята. Намесата на съглашенските органи във вътрешния живот на страната

Във всички мои спомени се преплита името на Ал. Стамболийски и това ми налага да кажа няколко думи, за да изясня моите отношения с него или по-право близостта ми с него. Едва - що бях постъпил в първо отделение, когато Стамболийски се ожени за моята леля. Това беше в Пазарджик. Тогава още много семейства не се деляха и ние като тях живеехме заедно в един челяден имот. Баба ми, умна и добра старица, управляваше нашата малка задруга. Тя беше вдовица на основателя на училището в Пазарджик - даскал Георги Райков, племенник на известния възрожденец даскал Андрея от Елена. Не един път тя е давала подслон на Левски, Бенковски и други революционери и ние, децата, слушахме в захлас нейните разкази.

Аз бях останал без баща още от първата година на живота си и намерих наставник в лицето на Стамболийски, който ме взе под своите грижи. Ние бяхме с него единствени мъже вкъщи, както казваше той, и бяхме на голяма почит. Че трябваше да уча здравата, това се разбираше от само себе си, още повече че бях от семейство, в което имаше учителски традиции още от турско време, но Стамболийски наблягаше главно на възпитанието. За тази цел той прилагаше върху мен всичките си педагогически похвати и понякога ми се случваше да преминавам през доста неприятни изпитания, но обикновено той съчетаваше полезното с приятното. Оттогава аз почерпих много поука, която ми беше отпосле по-

лезна в живота. Тогава Стамболийски легна тежко болен от туберкулоза. През този период на страдания, който трая шест години, бях свидетел на чудни примери, които са оставили незабравими спомени в паметта ми. Помня един кризисен ден, когато двама лекари, повикани от София на консулт с нашия лекар д-р Матакиев, след дълъг и обстоен преглед казаха на леля ми и на майка ми, че всяка надежда за изцеряване е загубена и че той няма да изкара до лятото. Домашните трябваше да скрият сълзите си и лекарската присъда, но той каза: "Разбрах от лицата на лекарите, че те вдигат ръка от мен, но аз няма да умра. Занапред не викайте никакъв доктор. Аз ще се лекувам сам." И той почна сам упорита борба с коварната болест, която най-после бе окончателно победена. През това време той не остави перото си и продължаваше да пише във в. "Земеделско знаме". Малцина знаеха, че това бяха статии на един почти умиращ човек.

Будното око на Стамболийски следеше всички събития и той винаги навреме преценяваше значението им. В 1908 г. през време на "хуриета"[39] той веднага замина за Турция, защото мислеше, че може би е дошъл моментът да се разрешат всички наши национални въпроси по мирен начин, без да се прибягва до това предвоенно напрежение, което тежеше вече на България. Паметна ще остане речта му в Одрин за мирни и добросъседски отношения с "обновения братски турски народ". В Цариград той се запозна с водачите на Младотурското движение[40] и ги поздрави с освобождението им от султанското полуфеодално иго. Тогава революцията беше още в своите идеалистични ходове и всичко викаше: "Да живее свободата".

След това се заредиха събитията в България, които подготвяха страната към войни: изменение на Конституцията, самовластието на Фердинанд, Балканската война, Европейската война, Владая и т. н.. Във всички тези исторически моменти Стамболийски беше винаги на първа борческа позиция и изпълняваше по най-достоен начин своя граждански дълг. Израснах при такава обстановка.

През 1910 г. се преселихме в София. Тук къщата ни приличаше повече на политически клуб, отколкото на семеен дом. Непрестанните срещи, разговори, спорове и писания ме въведоха неусетно в политическия живот, без да ми пречат на ученето. Имах случай и възможност да проследя разните партийни програми с техните тънки и сложни нюанси, от

които се излъчваше възвишена идейност и самоотвержен героизъм или безогледен опортюнизъм. Аз бях считан с основание още за млад и стоях по-настрана. В свободното време изпълнявах чирашка работа в редакцията; в началото лепене на марки и надписване на адресите на абонатите, а по-късно коректорска работа и подреждане на дописки.

В навечерието на Балканската война, една вечер, на лягане, почнахме със Стамболийски разговор върху обучението и възпитанието на школската младеж, разговор, който скоро се обърна на спор. Аз защитавах яростно моите позиции с аргументи, които бях насъбрал из разни книги и описания. Стамболийски споре ше с видимо удоволствие и изкуствено разгаряше огъня, защото аз виждах вече, че не бях прав и се готвех да отстъпя. Признах неоснователността на доводите си, но за моя почуда той ме отрупа с насърчителни похвали и оттогава като че ли отношенията ни станаха само такива като между възрастни хора. Почнаха да ми се възлагат по-сериозни и важни задачи, за които се изискваше точно изпълнение и дискретност. Стамболийски работеше неуморно и не беше шега да се устои на напрежението, което изискваше от себе си и от сътрудниците си. От времето за работа си отделяше понякога само за да отиде на театър. Не помня да е ходил на кино, поне след 1915 година. Града не познаваше добре и не дружеше с много хора. Мнозина го намираха суров, ако ли не и страшен, като слушаха речите му или четяха статиите му; в близка среда обаче можеше да се види колко той беше прекомерно добър, закачлив и духовит. В себе си той предчувстваше, че му предстои живот, пълен с епични борби, страдания и героизъм, напомнящ драмите на Шекспира.

Европейската война ме отдели от Ал. Стамболийски. През трите години бях на фронта, откъдето въоръженият народ следеше тежкия му живот в затвора, където знаеше, че изтърпява тежка присъда заради съпротивата му срещу войната. Връзка поддържах с писма, а когато си идвах в отпуск, аз го спохождах в затвора, доколкото това беше възможно...

Войната се свърши и България, в сравнение с другите победени държави, преживя националната катастрофа с най-слаби сътресения. Владая за момент стресна някои гузни съвести, които се бяха сгушили в София, но това мина за тях като кратък кошмарен сън. Министър-председателят Теодор Теодоров с един случайно скалъпен кабинет[41] се мъчеше да управлява кротко страната, като че нищо не е било. Поли-

тическите влъхви бяха така маневрирали, че за Стамболийски бяха оставили най-безопасното министерство - това на благоустройството [Министерство на обществените сгради, пътища и благоустройството]. Той го прие след 7 май 1919 год., докогато се смяташе вън от законите, тъй като още не беше минала амнистията.

Аз се бях демобилизирал и освободил от военна служба. Работех, но имах и свободно време. Една вечер Стамболийски ми каза, че трябва да се намирам постоянно при него и ме натовари с няколко длъжности и ред други поръчения. За мен това беше голяма чест и аз с радост поех службата си, която се стараех да изпълнявам най-добре.

В Министерския съвет работата беше вяла. Коалицията напомняше баснята за орела, рака и щуката. Нищо творческо не можеше да се очаква, макар че имаше толкова големи въпроси, изникнали след войната. Заседанията бяха посветени на така наречените "текущи работи" или на въпроси, свързани с изпълнението на примирието. Стамболийски беше повече зает с обществена, главно съюзна дейност. Министерството на [обществените сгради, пътищата и] благоустройството вече имаше гласуван бюджет, в чийто тесни рамки беше невъзможно да се проведе нова благоустройствена политика. Там работеха инженери и техници, много добре подготвени, но ограничени като администратори. Затова някои предлагаха за главен секретар да бъде предвиден не инженер, а лице с широки обществени възгледи, например някой стопановед. На техническите лица трябваше да се говори често, трябваше да се подбутват, да се накарат да изучат нуждите на населението не по картите, а на самото място. Тогава щеше да се види, че откъм пътища селата са твърде занемарени, че цели планински местности са откъснати от своите естествени пазари поради липса на мостове и т. н. Трябваше да се признае, че в миналото много често и заинтересувани хора са спъвали техниците.

Тъй като хората от селата за пръв път бяха допуснати свободно да изказват своите болки и нужди, в министерството имаше прием всеки ден и то беше пълно от пратеници, дошли от всички краища на България. Техните искания бяха скромни и те ги изказваха със затрогваща стеснителност. Впоследствие тези скромни молители добиха съзнанието и държанието на пълноправни граждани. Понякога те изказваха мнение и препоръки, които учудваха самите инженери. Един дружбен протокол от пазарджишко село, като поясня-

ваше , че у нас дъждовете са обикновено поройни и бързо измиват насипаните с пясък шосета, препоръчваше главните пътища да се постилат с павета, каквито в България имало в изобилие.

В Министерството на [обществените сгради, пътищата и] благоустройството се разискаха и решаваха и други въпроси, които засягаха селото. Там министърът лансираше своите проекти и опитваше дали те ще бъдат разбрани и възприети от земеделския народ. Но тъй като чужденците се отнасяха към земеделците с голяма подозрителност и използваха и най-малкия повод да се бъркат във всичко, трябваше да се работи много предпазливо. Това налагаше да се напомня постоянно на нашите хора, защото предпазливостта и дискретността не бяха много на почит в нашата среда.

Въпросът за доходността на земята беше един от тези, които най-много занимаваха Стамболийски и във връзка с това се слагаше и въпросът за дребното и раздробено земеделие. Кадастърът* и комасацията** не можеха да го разрешат основно и трайно, докато не се изменеше законът за наследството на непокритите земеделски имоти, нещо, което беше мъчно, дори немислимо за тогава. Пък и това не беше разрешение. Трябваше да се търсят други пътища.

Не един път Стамболийски подхвърляше пред селските делегации идеята за кооперативната обработка на земята. Тази идея той развиваше в едри черти. По този начин искаше да намери села, където да се направи опит в прилагането ѝ. Изглежда, че това заинтересува най-първо дружбата в с. Български Карагач, сега с. Тотлебен, Плевенски окръг, която изпрати делегация да иска подробни сведения и съдействие от страна на министерството. По случая се даде следната дописка във в. "Земеделско знаме" от 4. II. 1919 г., за да се види как ще се отзоват и други дружби за това важно нововъведение:

"ОБРАБОТВАНЕ ЗЕМЯТА ПО КООПЕРАТИВЕН НАЧИН.

Сдружените земеделци от с. Български Карагач, Плевенско, са решили да обработват земите си по кооперативен на-

---

* План и оценка на земята и местата в едно селище с оглед на припадащия се данък (гр.).

** Разпределение на полските имоти с цел имотите на всеки собственик да бъдат групирани на едно място за по-лесно обработване (лат.).

чин. Те са се отнесли до министъра на обществените сгради [пътищата и благоустройството] да им даде съдействие за кадастирането на тия имоти. Цялата тази местност ще трябва точно да се измери и нанесе на карта, защото при обработка синурите ще бъдат унищожени. Обработката по кооперативен начин да се прави, за да имат възможност земеделците да въведат парните плугове и всички други усъвършенствувани земеделски оръдия. Министърът на общ[ествените] сгради, [пътищата и благоустройството] Ал. Стамболийски е обещал всичкото си съдействие за тази инициатива, но е поискал да се отправят по-рано към министъра на земеделието [и държавните имоти], за да се осигури и неговата подкрепа."

Последната фраза се прибави, за да се пощади честолюбието на Драгиев, който можеше да не възприеме тази идея и вместо да я популяризира и прилага като министър на земеделието [и държавните имоти], да се обяви против нея.

Отзивите не бяха многобройни, нито ентусиазирани. Хората на земята проявяваха голяма предпазливост и чакаха да видят другаде какво ще излезе от тази нова работа.

Надвечер работата се пренасяше от министерството в Съюзния дом[42]. Всъщност тук беше здравата връзка със земеделската маса. През време на войната организационният живот беше замрял, защото всички мъже бяха на фронта. Трябваше да се възстановят всички дружби, да се излъчат настоятелствата, да се започне съюзният живот и макар изборът на настоятелствата да подлежеше на одобрение и публикуване във вестник "Земеделско знаме", Постоянното присъствие се стремеше да се не бърка в техния живот, за да не би да се сметне това за нарушение на принципа на народовластието. Тази неприкосновена независимост по-късно даде възможност за проявата на пакостно нарушаване на дисциплината и на постановленията на съюзния устав - особено в поголемите градове.

Най-големи грижи се отделяха за вестника. Всички уводни статии бяха от Стамболийски. Статиите той диктуваше, когато можеше, по две-три и повече наведнъж. След това отбелязваше коя кога да излезе. Обикновено те носеха неговия подпис, понякога той подписваше някои от по-първите съюзни другари, без да ги уведомява за това. В началото това ме учудваше и аз един път го запитах защо прави така. "Нека народът да свикне с техните имена; те са познати в околията си, в окръга; така ще ги опознаят в цялата страна" -

каза той. Аз никога не чух някой да признае, че статията не е негова, а съм виждал някои най-безцеремонно да приемат и поздравления. Полемичния отдел водеше той под няколко известни на всички псевдоними. Никому не беше забранен входът в редакцията, всеки можеше да пише във вестника. Той щадеше свободата на мисълта и свободата на перото на всеки човек. Понякога с тази свобода се злоупотребяваше и ако и да изпитвахме тогава мъка, той никога не реагираше. Така Стамболийски се срещаше понякога с Генадиев, архимандрит Стефан и др. Те носеха информации, каквито ние не можехме да получим. В свръзка с тези посещения във вестника веднъж се появи едно много язвително антрефиле срещу Генадиев, а друг път - друго под заглавие "Българският Разпутин", срещу арх[имандрит] Стефан. Това беше проява на нашите ревниви момчета, които прекаляваха със своите ревностни добри намерения.

Съучастниците във властта не можеха да понасят съдържанието на вестника и изказваха открито своето недоволство, особено онези, които бяха заспали в 1912 г. и не бяха се още пробудили. Те водеха скрита кампания срещу Съюза и не подбираха за тази цел средства. Някои статии ги вбесяваха, като тази от 4 юли 1919, донесена във вестника от Ал. Димитров, озаглавена:

"ДА ЖИВЕЕ АВТОНОМНА МАКЕДОНИЯ

...Днес в Париж заседава конференцията. Там ще се решават съдбините на всички държави, но от това решение най-жестоко ще бъдат засегнати победените страни. Ние сме в техния брой. Въпреки всичко прахосано за Македония, нейната автономия не е извоювана. Победителите или ония, които са на страната на победителите, претендират за награда. В тази награда влиза и злощастна Македония. Какви са нашите претенции - на нас победените и подсъдимите? Има хора, които още мислят и вярват, че човешката справедливост ще се простре над унизените и угнетените дотам, щото Македония ще бъде присъединена към България. Такъв е светът - той е повече наивен, отколкото сериозен... Не се ли върши измяна и не прави ли се едно несъзнателно предателство, като и след толкова горчиви изпитания и при това крайно изяснено положение, не се издигне високо и смело потъпканият лозунг за автономията на Македония?

Българи, опомнете се и решете въпроса така, както го е решила злочестната майка пред съдника Соломон, и поискайте да се остави цял организма на злочеста Македония и

да се развива той по свой собствен път и закони. Ние казваме - да живее автономна Македония - и мислим, че това е най-разумното и най-патриотичното."

Това се сметна за висша ерес, и то в тези среди, които в три последователни войни намериха начини да не изпълнят нито един път своя граждански и патриотичен дълг.

Друга статия, препечатана от стар брой на "Зем[еделско] знаме" 17 от 13 ноември 1913 г. ни създаде големи затруднения.

"ДА ЖИВЕЕ РЕПУБЛИКАТА

Няма българин, искрен привърженик на народовластието, който да не носи в душата си идеята за превръщането на България в републиканска страна. Към този идеал отиват всички народи, в душата на които грее зарята за народовластие, за демократизъм. Това е самата истина. Но да се провикнем само не е достатъчно."

Това беше препечатано по повод годишнината от обявяването на републиката в Радомир заедно с всички речи, в които Стамболийски, Райко Даскалов и други обясняваха "радомирските събития".

Нашите противници я използуваха най-широко и най-безсъвестно както тука, така и на Запад.

На няколко пъти на Стамболийски беше внушавано както от страна на представителите на Съглашението, така и от други пратеници, че не може и дума да става за обявяване на република в България или каквото и да е изменение на държавния строй. Представителите на Запада се показваха чувствителни даже и към всяка проява, която можеше да накърни престижа на царя. Те не правеха това толкова от любов към монархическия принцип, колкото от това, че в лицето на цар Борис виждаха сигурна преграда срещу каквото и да е проникване на болшевизма в България и смятаха България като подходяща крепост, изпречена срещу южните граници на Съветския съюз. На Земеделския съюз те гледаха като на предрешена болшевишка организация и нямаха никаква вяра в него. Най-добра формулировка на това тяхно схващане даде Пол Бастид, който един ден ми каза: "Правя ви една отстъпка - вие не сте болшевики, но сте болшевикоиди."

Разбира се, за създаването на това убеждение немалко спомогнаха и някои наши партии и среди, които поддържаха най-близки отношения с чужденците. Те имаха всички условия да им създават най-приятна обстановка: добре мебе-

лирани салони, богато отрупани маси, музика, танци и приятно общество. Тези, които бяха приемали доскоро германците, сега отвориха широко вратите си за новите окупатори. У тях се прекарваше весело и се уговаряха неща, полезни и за едните, и за другите. Средната класа и беднотията се държаха резервирано, без това да избие в ксенофобия. В тия среди всякакво приятелство и кокетиране с победителя будеше недоумение.

Ние нямахме никакви връзки с чужденците, нито ги и търсехме. При това нямахме дори и условия да окажем прилично посрещане в домовете си. Нашите първенци и министри държаха под наем апартаменти от по две до три стаи. Някои от тях имаха по една дузина деца, а на трима от нашите министри жените ходеха със своите красиви национални носии, което предизвикваше усмивките на празноглавите софийски аристократки. Всички срещи ставаха в министерствата, Съюзния дом или Народния магазин и имаха строго служебен характер. Ние не виждахме ползата да бъдем опознати и да опознаем другите. А щяхме само да спечелим от това! Страненето ни позволи да се създаде неистинска и вредна представа за нас.

За да се види каква атмосфера беше създадена, ще цитирам текстуално едно писмо на Цанко Бакалов до Стамболийски, пратено скоро преди последният да влезе в кабинета.

"Александре,

Отидох в Министерския съвет. Онова, за което ти писах, сега неусетно изникна и отне два часа. Говориха: Малинов, Ляпчев, Мушанов, Такев и Савов се едно и също почти: за среща с френски и английски генерали, а най-вече с Кретиен и Матарел. Едно и също: страх от революция, здрави ръце, които да се не церемонят с никакви движения, мир, успокоение, ред. Те заявяват, че няма да се спрат пред нищо за тоя мир и ред и без наши съдилища щели да застрелват всеки, който би дръзнал да мръдне. Завчера искали сами да правят обиск на тесносоциалистическия клуб[43], където имало подозрени лица в болшевизъм. Военният министър се противопоставил и те, след като казали своята ядовита дума, отложили за друг път. Днес на Малинов казали: "Ние сме военни и по военному ще действаме. При първите признаци на смущение ще турим здраво ръка на вас и ще оставим гърци и сърби да се разправят с вас." Заловени били даже сръбски до-

кументи за изкуствено подклаждане и подбутване към смут, за да изгубим и сетния си престиж пред победителите. Говорили още, че докато не стихне Европа и победените страни, войските не могло да си идат ни оттук, ни от другаде някъде. Тримилионната американска войска щяла да стои в Европа до окончателното умиряване. Страхът от социална революция и от болшевизъм бил голям. Всяко движение ще се вземе за болшевишко и ще се потъпква. Говорили и за построга цензура, грубо. Хванали някакви позиви от наши хора към френските войски и съвсем се разярили. Отказът туктам в провинцията да дават бързи улеснения за войските им също ги нервирало. Навсякъде виждали германски шпиони и германофили. Техните шпиони им донасяли чудовищна работа. Генадиев насъсквал явно Матарея, че правителството здраво не държи, че ще хвърли страната в смутове. Английските генерали същото говорили. Това е. Ти какво искаш? Искай. Положението е туй. Ние сме окупирани, ние сме безсилни. Утре ще дойде онова и ние ще бъдем първите жертви. За мене и Сакъзова било вече говорено, че чакаме идването на 1 дивизия, за да вдигнем знамето.

Александре, гробът на България не искам да дочакам и по никой начин, който в двадесет и четири часа, двадесет и четири пъти се мени - не ходи. Утре си давам оставката и знам, що ще бъде. Ще бъдем безполезни жертви няколко души от нашия съюз. Не оставка, а ритник на другите, ритник отвътре, това трябва да бъде, и то не сега, не утре. Това е моята дума. Сега мир, ред, спокойствие и с вперени очи да бъдем до изборите. Това ще спаси нас, това ще спаси България.

Цанко

П. П. Не гледай що става сега в Германия и Австрия. Там сега мре кучето, сега го ровят."

Очевидно тези заплахи са били преувеличени, за да направят впечатление на чувствителния Цанко Бакалов, а крайната цел е била да сепнат Стамболийски, когото подозирали, че готви "бури и урагани", както се изразяваше Цанко Бакалов в друго свое писмо.

Всички тези приказки бяха пуснали корени навсякъде и даваха своите резултати. Още при подаване оставка на кабинета Малинов царят натовари направо Т. Теодоров да прави сондажи за съставяне на нов кабинет, без да се съвет-

ва с представителите на другите партии. Още при първия случай на уп ажняване своите конституционни права държавният глава пренебрегна Конституцията и установения парламентарен ред.

Всекидневният живот си течеше със своите грижи и задачи. Много въпроси, свързани с войната, трябваше да се разрешават. Пленниците се обаждаха и напомняха за своите болки. Това беше рана, която щеше да се заздрави едва след подписване на мира. Дружбите се готвеха за конгреса. Най-после идваше денят, когато щеше да се направи равносметка за военните години, пълни с героизъм, егоистична пасивност и отделни падения.

Две седмици преди откриването на конгреса Стамболийски получи писмо, подписано от генерал Кретиен, с което, в интереса на спокойствието на страната, се забраняваше свикването на конгреса. Кратко и ясно. Очаквахме всичко, но не предвиждахме такова грубо вмешателство в нашия живот. Стамболийски ме натовари да проуча и да ликвидирам бързо и дискретно тази голяма неприятност.

От щаба на съюзното командуване познавах капитан Брюн, професор от Лионския университет, радикалсоциалист и приятел на Ерио. Беше ми искал на няколко пъти сведения за земеделското движение, към което питаеше симпатии, както и лично към Стамболийски. Прибягнах до него. Беше му много стеснително да говори, още повече че беше длъжностно лице от щаба на генерала. Най-подир той ми призна, че двама видни водачи от Демократическата и Народняшката партия подплашили генерала, че Стамболийски събирал многохиляден конгрес с цел да обяви република в България, което щяло да предизвика изстъпления и безредици в страната, а може би и гражданска война. "Явете се при него - каза капитан Брюн - и му обяснете каква е истината. Може би да отмени писмото си. Но аз ви съветвам да намалите броя на делегатите, защото - разберете - и той има своите отговорности."

На следния ден бях при генерала, който се показа строг, но учтив. Говорихме за селските движения във Франция, за Земеделския съюз в България, за поведението на Стамболийски в навечерието на войната и пр. Кретиен беше честен човек. Дадох му дума, че ще дойдат само редовните делегати според устава и че всичко ще мине мирно и тихо и той отмени забраната. Впоследствие, трябва да призная, той се държа към нас като приятел. Конгресът мина при бурни и

страстни разисквания, но не се случи нищо, което да оправдае клеветите на двамата подстрекатели.

На 2 юни Драгиев си беше подал оставката като министър и въпреки че конгресът го беше задължил да я оттегли, той продължаваше да я държи висяща.

Полемиката с демократите продължаваше да се изостря. Те се мъчеха да стоварят вината и отговорността за катастрофата другиму и често пъти инсинуациите им бяха насочени към земеделците. Стамболийски неуморно им отговаряше. В бр. 88 на "Зем[еделско] знаме" той пише: "Никога не съм работил за разстройството на фронта. За разстройството на последния работиха продължителността на войната, убеждението, че победата никога няма да бъде изтръгната, Главното командуване със своите дивотии, правителството със своята разбойническа вътрешна политика и с безсилието си във външната. Демократическото правителство окончателно уби духът на войската, когато последната разбра, че то върви по главоломния път на Фердинанд, Радославов и Жеков."

IV. БЪЛГАРСКАТА ДЕЛЕГАЦИЯ НА МИРНАТА КОНФЕРЕНЦИЯ

Съставът на делегацията. Пътуването до Париж. Осведомителни срещи в Лозана. Опит да се отложат законодателните избори

На 11 юни генерал Кретиен, командуващ съглашенските войски в България, съобщи на българското правителство да се определи съставът на българската делегация за Париж, тъй като преговорите с Германия и Австрия били напреднали и турската делегация била вече заминала.

Министър-председателят Т. Теодоров веднага почна да изготвя списъка на делегатите, чийто състав да отговаря на целта. Още в началото той предложи всички партии да участвуват със свои делегати. Стамболийски даде мнение, че е неудобно да отидат хора, които са водили войната или са уязвими; делегацията да не бъде многобройна, а дееспособна, доколкото обстоятелствата ще ѝ позволят това. За себе си той помоли да не бъде пращан като делегат поради претрупаната работа.

След кратки разисквания Министерският съвет решил кои да бъдат изпратени като делегати, като предоставил на министър-председателя да определи съветниците, експертите и др.

Станало дума да бъде изпратен в странство Н. Генадиев, като приятел на Съглашението и като македонец, който можел да брани най-добре македонската кауза и като човек с много връзки в Европа и с големи способности, но мнозинството от министрите отклонили това предложение. Йосиф Хербст не бил одобрен, понеже бил директор на печата при Радославов. Френската мисия отказала виза на Ник. Милев, защото бил писал през време на войната статии против Франция.

Никола Милев беше наистина през време на войната директор на в. "L'Echo de Bulgarie"[44]. В статиите си той често

пъти влизал в полемика с пресата на нашите съседи сърби и гърци, а понякога не щадял и техните велики покровители във Франция и Англия. Перото му е било вещо и силно и понякога прекалено язвително. Така, вземайки повод от една статия, печатана във в. "Русский инвалид", издаван от руското Министерство на войната, в която се пишело, че докато Русия на Източния фронт водела изтощителна гигантска война, на запад си играели на битки и не сторили нищо, за да облекчат положението на руските войски, Никола Милев написал в "L'Echo de Bulgarie" остра статия, в която нарекъл войната на запад миомахия (миша война) и тази на изток гигантомахия. Статията вдигнала голям шум и предизвикала протестите на френската легация, още повече че русофилската преса писала в същия тон. Кореспондентът на в. "Тан"[45], Марсел Дюнан, който тогава се намирал временно в България, написал статия, насочена да опровергае тези обвинения на българската преса, която била изпратена и в "L'Echo de Bulgarie". Напечатвайки я, Н. Милев пратил на Марсел Дюнан следната записка: "Авторът на статията съм аз... Аз не съм искал да кажа, че докато русите се бият, французите се веселят в окопите. Говорейки за "миомахия", употребен термин в "Кориере де ла сера"[46], и гигантомахия, аз просто исках да означа позиционата война, която характеризира Западния фронт след отстъплението от Марна и сраженията на открито, които не са престанали на Източния фронт... Ако обаче вие държите за публикуването на вашето писмо, аз ще изпълня един дълг да го поместя, за да ви докажа, че наистина съм въодушевен от безпристрастен дух и че не съм искал нито да намаля стойността на западния военен театър, нито да подозря верността на съюзниците."

Съставът на делегацията е бил определен както следва:

Пълномощни делегати:

1. Теодор Теодоров, министър-председател и министър на външните работи и на изповеданията.
2. Венелин Ганев, министър на правосъдието
3. Янко Сакъзов, министър на търговията, промишлеността и труда
4. Александър Стамболийски, министър на [обществените сгради, пътищата и] благоустройството
5. Михаил Сарафов, бивш министър и бивш пълномощен министър

Съветници:
6. Иван Евстратиев Гешов - бивш министър-председател
7. Стефан Панаретов, пълномощен министър във Вашингтон
8. Генерал Иван Луков, началник-щаб на войската
9. Димитър Цоков, бивш пълномощен министър
10. Богдан Морфов, главен директор на железниците
11. Д-р Никола Сакаров, народен представител

Експерти:
12. Д-р Никола Стоянов, директор на държавните дългове
13. Димитър Михалчев, професор в Университета в София
14. Йордан Иванов, професор в Университета в София
15. Димитър Ив. Мишайков, професор в Университета в София
16. Полковник Нойков, от Щаба на войската
17. Янаки Моллов, професор в Университета в София
18. Стаме Пулев, агроном
19. Шафик бей Шафкетбеев, доктор по медицината
20. Йосиф Калев, председател на дружеството на български те ционисти
21. Димитър Н. Фурнаджиев, пастор, председател на евангелистите в България
22. Ц. Д. Фурнаджиева, писателка

Секретари на делегатите:
23. Евстати Статков
24. Любомир Чолаков
25. Иван Сакъзов
26. Константин Муравиев
27. Светослав Поменов

Към делегацията бяха аташирани за разни служби и поръчения и следните лица:
28. Професор Баламезов
29. Димитър Станчов
30. Надежда Станчова
31. Никола Антонов
32. К. Минков
33. Г. П. Генов
34. Никола Стоилов
35. Полк. К. Николов
36. Стоян Чомаков - Петров

37. Светослав Стефанов
38. Вл. Цанов
39. Георги Маджаров
40. [...] Касапски

Освен гореизброените имаше и двама разсилни.

От съветниците Ив. Евстратиев Гешов, Ст. Панаретов и Дим. Цоков бяха в странство. От експертите професорите Д. Михалчев, Йордан Иванов и Д. Ив. Мишайков щяха да се присъединят към делегацията в Лозана.

Списъкът беше съобщен на командуването на съюзните войски още на 30 юни 1919 г. и остана да се чака уведомление кога ще трябва да тръгнем за Париж.

Още от 15 юни аз трябваше да приготвя за Стамболийски необходимите данни по всички въпроси, които евентуално щяха да бъдат повдигнати. Благодарение нареждането на министър-председателя аз можах да получа необходимото от Министерството на външните работи [и изповеданията]. В Министерството на войната не можах да направя никаква справка. Там всичко било военна тайна и трябваше да се откажа от каквото и да е проучване. От бившия министър на войната генерал Фичев можах да добия някои сведения. От него тогава научих, че той не е знаел нищо за заминаването на ген. Жеков за Цариград, когато този последният бил пратен да сключи конвенцията с Турция.

В столицата се говори много за предстоящото заминаване на делегацията. Забелязва се един оптимизъм, който е проникнал във всички среди. Разочарованието след това ще бъде още по-голямо. В бр. 87 от 9 юли в. "Зем[еделско] знаме" предупреждава така: "Има хора у нас, които си въобразяват, че ние не можем да смекчим приготвената ни в Париж присъда. Ние не сме от тези хора. Присъдата над България ще бъде една от най-тежките. Тя ще бъде тежка, но нашите делегати - които и да са те - ще подпишат, защото народът ни е наситен на кръвопролития."

Този песимистичен тон не се харесва на г. Теодоров. Той моли да се избягва изказването на такива настроения, защото това щяло да се разбере криво от чужденците, които щели да си кажат, че сами очакваме това, което сме заслужили. Сам той е неизлечим оптимист и всяка изказана песимистична дума му звучи като заплаха. Дава ми една извадка от италианския вестник "Секоло" от 8 юни, който пише: "...странно е, че мъже като Стамболийски, които страдаха в

затвора за опозицията, която правиха на централните империи, сега се считат като неприятели."

Прави впечатление, че в чужбина почват да се изказват понякога в някои вестници със симпатии за Стамболийски, докато тукашните чужденци - в София - са най-малкото резервирани към него. Очевидно това се дължи на злите вражески езици у нас, които не престават да съскат и да злословят. Едно такова клюкарско гнездо е "Юнион клуб"[47]. Там ходят само членове - чужди дипломати и нашенци - богати и подбрани лица. Начинът за приемане нови членове е такъв, че не може да проникне човек, чужд на едробуржоазния свят. Самото членуване в Юнион клуб е свидетелство за социалното и политическо положение на членуващия. Там се хранят добре и сравнително евтино, защото клубът се ползува с големи привилегии, нещо като ставропигиален монастир*. Митнически и финансови ревизори там нямат работа. Играе се комар на поразия и се коват интриги. В него така наречените "леви елементи" не само че нямат достъп, но не могат дори и да надникнат.

Министерският съвет е определил изборите за народни представители да станат на 17 август. Стамболийски съжалява, че заминава с делегацията и няма да може да вземе участие в подготовката им. Лошата политика на либерали и демократи в продължение на три години беше създала за останалите политически сили благоприятна атмосфера. Изборите ще станат при необикновена обстановка на окупирана страна. Окупационните войски нямало да се бъркат в нашите работи. Още с пристигането си началниците на италианските и английските войски излязоха най-тактични, особено ген. Монбели. Те се изтеглиха от столицата и се настаниха в околността, за да не се чувствува присъствието им. Стражарската роля поеха французки войници. С тях властта и населението имаха доста разправии и неприятности, още повече че войските им се състояха от сенегалци, индокитайци и др., чието държане мъчно можеше да се нарече прилично. Често пъти от дребни и безсмислени неща произлизаха постоянни скандали. Например един сенегалски пост на ул. "Витошка"

---

* Подчинен направо на върховната власт на църквата (Патриарха, Синода). В България ставропигиални са Рилският, Бачковският, Троянският и Курилският манастир и храм-паметник "Св. Александър Невски".

караше минувачите да слизат отдалече от тротоара и да заобикалят поста. Това създаваше разправии, биене с приклади и т. н. Постепенно всички гранавини се изгладиха и населението спря да чувствува присъствието на чужденците. Остана да го чувствува само правителството и хазната. Един, който още с появяването си на наша земя създаваше тревога, беше генерал Франше д'Епре. Той се държеше надменно и не пропущаше случай да не изтъкне ненавистта си към нас. При едно пристигане от Румъния в Русе нашите го посрещнали с постлани килими и почетна рота със знаме. Той не минал по килима, не поздравил ротата и обърнал гръб на знамето - нещо непростимо за един военен. Виждаше се, че е минал с успех Солунската школа. Познавайки го добре, гърците бяха задоволили суетата му, като му бяха устроили в Солун, като на победител, един апотеоз, напомнящ древните времена.

Освен редовно акредитираните дипломати и военни лица, които понякога посещаваха Стамболийски, почти всички минаващи през България чужденци желаеха да го видят и той не избягваше нито една среща. Сега преди заминаването на делегацията посещенията зачестиха. Едни идваха за информации, други от любопитство. Случи се един-два пъти да идват и съмнителни личности, предрешени като кореспонденти. Моя длъжност беше внимателно да ги прецеждам. Така един ден се яви един млад човек като кореспондент на Парижкия вестник "L'Oeuvre". Между другото той разпитваше много натрапчиво за нашите искания пред конференцията и аз забелязах, че той записваше отговорите с много груби правописни грешки. Не допуснах "L'Oeuvre", един от най-добре списваните вестници, да прати такъв слабограмотен кореспондент. Казах му да дойде на другия ден, за да продължи интервюто си. Не дойде. Научихме, че заминал за Цариград и че бил някакъв чужд агент. Той беше приет от царя и беше взел изявления почти от всички министри.

Следните изявления, дадени от Стамболийски пред в. "Таймс"[48], показват какво становище вземаше обикновено той пред чуждата преса.

"...За оправдание можем да кажем, първо, че служехме на идеала на обединението си. Второ - бяхме силом тласнати против Антантата. Че идеалът ни е разумен и справедлив, заслужаващ жертви, ще признаят всички, добре запознати с Балканския полуостров и населяващите го народности. Цар Фердинанд беше оръдие на Централните сили, създаде пос-

лушна камарила и извърши насилието. Отстрани с терор всичко, което можеше да пречи. Напълни затворите с политици и войници, премахна от армията всички характерни офицери съглашенофили. Изменение курса на тази Фердинандова политика можеше да стане само с революция, която се помъчихме да извършим през септември 1915, но за нещастие бяхме лишени от поддръжката на Антантата, която бе дадена на гърците. Фердинанд използува положението, подпомогнат от германските войски, тласна страната във войната. През цялото траене на войната бях на мнение, че само сепаративен мир можеше да спаси страната ни. Ако Радославовият режим продължаваше, избухването на революцията щеше да предотврати пробива на фронта. Само влязох в кабинета, за да помогна за вътрешното умиротворяване на страната, за изглаждане отношенията ни със съседите и със силите на Антантата. Съдбата на нашия народ е в ръцете на последните. Твърдо вярвам, че те ще бъдат справедливи към нас и ще направят всичко възможно да създадат траен мир на Балканите."

Народняците и някои други среди подхвърляха идеята да се отложат изборите за след подписването на мира заради спокойствието на страната. От Земеделския съюз се изказаха, че изборите ще се произведат при пълно спокойствие. Те трябваше да станат на уречената дата, защото България не можеше да стои в анархия и защото на нея ѝ беше нужно здраво и творческо правителство. Григор Василев използува статията "Да живее автономна Македония", за да започне мръсна кампания против Стамболийски, когото изкарваше агент на Сърбия, понеже работел за автономията на Македония. Григор Василев през време на войната беше приятел и главен политически съветник на ген. Жеков в Главната квартира. Сега е почнал насъсквателна дейност в средата на онези македонци, които мислят постарому. Във всеки случай това е крайно осъдителна кампания, защото при нашите условия в края на краищата тя завършва с някое убийство...

В противоземеделски дух бе използуван също и един стар земеделски законопроект, изработен и внесен в Народното събрание през 1914 г. и препечатан тази година във в. Земед[елско] знаме", Това вбеси много хора, защото никой не погледна кога и защо е бил внесен. Агитаторите се опитваха да създадат лоши настроения против съюза между офицерството и чиновниците. Ето съдържанието на този законопроект, който предизвика толкова шум:

Положение във време на война
1. Никой, нито цар, нито министри, депутати, офицери, чиновници, кметове, секретар-бирници, владици и свещеници, не получава заплата.
2. Всички се хранят на общ казан.
3. Мобилизирани се считат всички граждани от двата пола.
4. Никой здрав и по-млад от установената пределна възраст не може да бъде в тила.

Запитах Стамболийски кой е автор на тези спартански закони и той разправя историята му. От отдавна нашите дружби, като говорели против войната, изтъквали, че ако има войнолюбци, то е само от интерес, затова, като се премахнат заплатите, войнолюбците ще мирясат. Ето защо бил намислен тогава и изготвен този законопроект. В началото на тази година един пом. редактор го препечатил, защото му трябвало такъв материал. А сега някой го е измъкнал от архивата и смята, че ще печели избори с това.

Днес, 12 юли, Стамболийски посвети целия ден на приготовленията за конференцията. Данните, които съм събрал, намира за предостатъчни, макар че той смята, че всички те няма да потрябват. Аз се постарах да събера повече материали за Тракия. Мисля, че ще трябва да се работи повече по този наш голям национален въпрос, още повече че Венизелос се беше показал по-отстъпчив в Балканската война и в навечерието на тази. В последните десетки години, без да се спазват много географическите и етнографски закони, бяха прокарани необосновани политически граници в тази част на полуострова. Това ще ни създаде трудно защитими въпроси, от които ще теглим най-много ние. Посочвам разни несъобразности на Стамболийски, който казва: "Това може да се каже и за Македония, но не са днес географските и етнографските съображения, които ще чертаят границите - това ще стори силата, както винаги. Рядко разумът, справедливостта и науката са определяли границите на една нация. Днес чертожниците ще бъдат Фош и Клемансо, те колят кучето сега."

След този преглед на книжния багаж Стамболийски написа една схема, която да послужи на Постоянното присъствие на Съюза за възвание пред изборите. Мъчно е да се каже всичко, без да се възбудят много страни и без да се избегне вмешателството на чужденците. Точката за отнемане на земята от едрите собственици, монастирите и други ще вдигне най-голям шум. Ако ще трябва нещо да се добави,

казва той, щял да пише от Париж. Беше взето решение за цар, република да не се пише нищо. Когато някой чужденец настоятелно питаше за становището на съюза по този въпрос, той неохотно отговаряше с общи фрази: "По принцип сме републиканци, такива и ще си останем; обаче днес ние имаме един конституционен цар, който не управлява, не се бърка в нищо. Правителството е напълно свободно и независимо в своята дейност. По тази причина днес у нас не се слага въпрос за република." Понякога добавяше: "Ние ще предпочетем такъв цар, който не управлява, пред един южноамерикански председател на република, който е узурпирал властта с пронунциаменто* и е лишил народа си от всички свободи" или пък "Ако не може да има въобще добър цар - нашия е добър!" Смяташе се, че с тези формули се засенчва този въпрос.

19 юли. Преди отпътуването на делегацията Теодоров пожела, а може би и царят е поискал, делегатите да бъдат приети на аудиенция. Това стана днес следобед. На аудиенцията се говорило за общи незначителни въпроси около конференцията. Цар Борис се държал много резервирано; откъслечни фрази и плахи усмивки, не дал мнение по никой от повдигнатите въпроси. Така от днес започна официалната дейност на делегацията.

19 юли. Делегацията замина за Париж - през Румъния.Бяхме отишли доста рано на гарата от страх да не закъснеем. Излизаме на перона. Гледаме мястото, където като войник от опълчението Павел Кожухаров, бивш земеделски народен представител, е бил на пост при посрещането на баварския крал[49]. Когато цар Фердинанд минал покрай поста, Кожухаров за ужас на всички присъствуващи официални лица го апострофирал с думите: "Докога ще продължавате да проливате напразно народната кръв? Сключете поскоро мир, за да се спаси България. Опомнете се!" Цар Фердинанд гневно изгледал дръзкия стар войник и отминал. Но веднага след това П. Кожухаров бил сменен, изпратен на фронта, изпратен на най-опасното място и на третия ден бил убит. В официалното съобщение за края му едно е вярното - смъртта; останалото е само прикриване на убийството.

Членовете на делегацията пристигат на перона. Има много изпращачи - наши и чужденци. От Съюза са дошли чле-

* Държавен военен преврат (исп.).

новете на Постоянното присъствие и голяма група народни представители. Всички са сериозни и мълчат. Само Стамболийски говори тихо. Той предупреждава да не очакват нищо добро от конференцията. Да се посреща всичко с хладнокръвие. Разбира се, ще се направи всичко, което е възможно за защита на народ и държава, но да не се забравя, че срещу нас са изправени алчни и самозабравили се хора - победителите.

Сигналът е даден и влакът тръгва, изпратен от всички с благопожелания. Министър-председателят е разчувстван, той едва се сдържа да не заплаче, а това може да е и от старост. Михаил Маджаров минава с походка на египетски жрец. Той води достойна борба от Петроград и сега изпитва тежестта на чужди грехове. Сакъзов и Сакаров се препират нещо. Венелин Ганев, винаги учтив и самотен. Министрите се отделят на последно съвещание. Всичко е казано порано, но не е зле да се припомнят някои работи и да се уговорят други. И тука последните думи са, както при всички изпращачи и пътници: "Па пишете навреме и по-често. Отговаряйте бързо."

Питам Стамболийски за впечатленията му от първото съвещание във влака. "Говори се как ще се работи, как ще се държи връзка с Външното министерство и какви могат да бъдат изгледите. Доста са оптимисти, макар че не мога да разбера на какво се осланят за това. Т. Теодоров се надява на сър Едуард Грей, Асквит и др., както и на разни съглашенски държавници, които са имали възможност да следят преговорите за мир в Лондон в 1913 г. и тогава били на наша страна. Те не можели днес да отрекат миналото си поведение. Сакъзов пък се уповава на министрите специалисти в Лондон и Париж." На края на съвещанието Стамболийски казал, че ако се върнем със старите си граници отпреди войната, би трябвало да се смята, че сме спечелили. Някои делегати, споделяйки впечатленията си, отдали песимизма на Стамболийски на това, че вследствие дългия си престой в затвора той бил свикнал да гледа мрачно на нещата, а и на това - че той за пръв път се занимавал с външна политика и не я разбирал.

По големите гари, на които влакът спира, намираме групи сдружени земеделци. Питат за новини и изказват благопожелания. Във вагоните е оживено. Говори се за работа, но се говори и за Париж. Един от младите хора си е взел даже и парадната униформа на гвардейски офицер.

С нас пътуват един френски офицер - майор Гьоцман, и един английски - капитан Колинс. Майор Гьоцман е командувал 93 сенегалска дружина от 17 колониална дивизия и е взел най-дейно участие в пробива на Добро поле. Снажен, синеок елзасец, той е сериозен и симпатичен офицер. Учи български език. Мисля, че разбира вече, но не дава вид за това. Той е нещо като комендант на влака и отговаря за пътуването. Капитан Колинс е офицер от шотландските войски, с шарена карирана пола и голи колене. Той прилича на осемнадесетгодишна девойка. Женен е за дъщеря на генерал Загорски. Имал влиятелен чичо - депутат либерал от Камарата на общините и приятел на Лойд Джордж. Не се интересува от нищо. Из пътя чете илюстровани списания или спи. Има и един пост от белозъби сенегалци, но майор Гьоцман ги крие във фургона. Само при спиране на влака един от сенегалците слиза на перона и застава на пост по време на престоя.

21 юли. Рано сутринта сме в Русе. Минаваме Дунава с един реморкьор и се прехвърляме при Гюргево на специален влак, съставен от няколко вагона, от които два спални. Сега делегацията ми се вижда многобройна. Всеки е взел по два-три големи куфара, освен малките чанти. Румънските власти се държат много внимателно. Верно е, че само майор Гьоцман се разправя с тях, но ако искаха, те имаха хиляда начини да изразят злоба. Като се знае, че стояха доста време под наша окупация, коректното им държане не може да не прави впечатление. Из пътя не чухме нито един укор или лоша дума. През полето влакът върви по-бързо. Земята е добре обработена. Навсякъде зърнено производство - тежко жито и прочутата дунавска царевица, под чиито имена вървят по Европа и нашите жита и царевица, изнасяни от фирмите Драйфус, Коен и други. Овощарството е застъпено главно с кайсии. Виждат се много лозя от директни сортове, от които добивали хубаво вино. Никъде не се вижда добитък свободно да пасе между нивите; кравите пасат по синорите, но са вързани с въжета.

Стигаме в Букурещ, гара Буфтеа. Това име буди в румънците пресен и мъчителен спомен. При преговорите за мир с Централните сили, след тежки и безуспешни усилия да спаси Кюстенджа, румънското правителство получило ултимативно искане: ако до 2 март на обед то не отговори с "да" или "не", съгласно ли е да отстъпи цяла Добруджа и граничните поправки, искани от Австро-Унгария, войната продъл-

жава. След колебания, с няколко часа закъснение, то отговорило, че е съгласно и на 5 март в Буфтеа на тази база се сключил предварителен мирен договор[50].

И в Букурещ, като навсякъде, центърът е благоустроен, монументален, а по покрайнините - квартали с малки къщи, тесни улици и нечистотии. Влакът продължава да лети из богата равнина. Минаваме Плоещ, Къмпина. Съжалявам, че не можем да разгледаме Плоещ и околностите. Богата земя е Румъния - богата почва, богати планини и гори, делтата на Дунав пълна с риба; петрол, сол и какво ли не още. Наближаваме Карпатите - питомни планини, покрити с ценни гори и тучни пасбища. Стигаме Синая с нейните луксозни палати и вили за почивка и удоволствия на румънските князе, чокои и богаташи. Спомням си нашата Чамкория. Тя е построена пак от заможни хора, но вариклечковци - вили, струпани една до друга, без никакво благоустройство. А тук всичко е широко, светло, строено с щедра ръка, красиво. Много вили са построени в румънски национален стил. Кралският дворец е импозантна великолепна сграда. А по поляните трева, трева. Тук и за животните има изобилие. Срещаме стада — едри крави и овце. И овчарите изглеждат добре облечени, с осанка на горди планинци.

22 юли. На Предел вече се виждат следите от войната. Гарата и много други сгради са разрушени. Следи от снаряди се забелязват по много къщи. Спускаме се в Трансилвания, Арад, Сегедин. Тук се чувствува друг дух, друга култура. От Сегедин почва румънска окупация. Известно е, че след революцията на Бела Кун[51] чехословашки и румънски войски, със съгласието на Съглашението, нахлуха в Унгария да потушат въстанието. Червените унгарски войски им дадоха добър отпор. Даже в началото напреднаха доста навътре в Словашко. И сега дори се водят частични сражения; казаха ни, че около Кигинда една румънска дружина е била обградена и пленена. Тук наблизо се пукна един шрапнел и разбуди сънливия ни влак. Някой, комуто е нужна сензация, подхвърли, че това било снаряд, пуснат от сърбите по нашия влак. Мързеливото спокойствие на пътниците обаче показа, че никой не вярва тази измислица. Оттук нататък вървим бавно и предпазливо, защото навсякъде цари пълно безредие.

Из пътя срещаме много влакове, пълни с плячка от Унгария. Какво ли няма в тях? Като се почне от фабрични машини, парни котли, печки, мебели, а между тях килими, и се стигне до кафези с гъски и кокошки. Всички вагони и локо-

мотиви на румънската железопътна администрация, изглежда, да са били мобилизирани и изпратени за грабеж. Това се вижда от многото влакове, които чакат по гарите да им се даде свободен път. Не зная на коя от Уилсоновите точки отговаря това, но гледката е срамна.

Във Винковци вземаме бързия влак, който ни чакал цели часове. Недоволните пътници ни гледаха ядовито, загдето сме ги накарали да чакат толкова. Стана ясно, че майор Гьоцман с една телеграма спрял влака и разстроил цялото разписание. Наистина възможностите на съглашенските офицери са много големи. Окупационните сили са възглавявани от офицери от щаба на Франше д'Епре, който вървлува и тука.

Суботица. Вече сме на територия, окупирана от сърбите. Тук се е бързало с промяната, поне външно: всички имена са заменени със славянски надписи и указания. Граничните власти са вежливи и услужливи. Те са толкова щастливи и весели, че не им остава време да бъдат дребнави и закачливи. Както в румънската зона, така и тук се виждат хора горди и мрачни - това са унгарци, които мъчно понасят чуждото иго. Интересно - в по-голямата част на света границите са начертани така, че винаги има хора да пъшкат под игото на други. Кой знае и сега мечът на победителя какви граници ще начертае в Париж...

Сърбите не се шегуват - навсякъде има ред и експедитивност. Те са сполучили да облекат администрацията в нови дрехи и да я стегнат. Минаваме през Словения. Хубава страна, макар и небогата. И скалистите места са красиви, защото навсякъде има добре поддържани пътища, мостове, павилиони и пр. По гарите бели румени словенки весело поздравяват.

Към Триест влакът върви много бързо. Инженер Морфов, който на младини е работил по тази линия, казва, че тя е една от най-здраво построените в Европа - цялата лежи на камък. Инж. Морфов обича професията си и сега се е подготвил както трябва за работата, която му предстои. В Балканската война пак е вземал участие в разни преговори. Разправя следната поучителна история за ролята на неотговорните фактори в нашия съвременен живот - при определяне на гранична или демаркационна линия през Балканската война един кантон останал у гърците. Един такъв именит фактор, който бил нещо като самозван съветник при Главната квартира, се развикал срещу това, защото кантонът

имал историческо значение и трябвало да остане у нас. Какво правил, какво ровил не се знае, но цар Фердинанд, който тогава бил случайно в Главната квартира, казал сутринта на Морфов да вземат кантона. "Взехме кантона" - казва Морфов. - Но трябваше за това да отстъпим един голям къс земя."

Пристигаме. Триест е голямо и дълбоко пристанище на Адриатическо море. То има голямо икономическо, политическо и стратегическо значение за Средна Европа. На неговите дълги кейове могат да се товарят и разтоварват едновременно много параходи. Между посрещачите е и г. Близнаков, българин, триестки зет. Бабалъкът му бил виден индустриалец, производител на реномирани бои за морски съдове. Обхванат е от носталгия за родината си и от тревога за нейната предстояща участ. Тук се говорело, че Гърция и Сърбия щели да искат земя и от старите предели на България, за да си осигурели границите. Симпатиите на италианското население били на наша страна. Близнаков се надява, че италианската делегация в Париж щяла да ни подкрепи, защото това диктували самите интереси на Италия. Той ни изпраща най-сърдечно с две кошници, бутилки местни вина за "добър път и успех".

Тръгваме. Като че ли сега чак влизаме в Европа. На излизане от околностите на Триест имам впечатление, че оставяме зад нас една пустинна земя. Цялата област е камениста, безводна, пуста. Тук-таме някое маслинено дърво и закелявели храсти. Един Бог знае как се прехранват словенските села, които са накацали по тези огромни варовити скали. Не напразно областта има за герб коза - това е много добре намислено.

23 юли. Минаваме в Италия. Границата се чувствува само по надписа и стражите. Не ни искат паспорти, нито правят преглед и проверка. Администрация любезна и приветлива, готова само за услуги. Даже и сенегалецът вече не слиза на перона. Свободни сме да ходим навсякъде. Като че ли е дошло мечтаното време, когато всеки човек може свободно да тръгне и да ходи по божията земя, догде му очи виждат. И тук се е проливало много кръв - безкрайни окопи, блиндажи и ходове за съобщения напомнят за боевете при Изонцо. Но в полето, Ломбардското поле, гледката е приятна. Земята е обработена като градина. Малки стопанства, обградени с черници за буби, между тях асми от десертно грозде, а вътре земята разработена, наторена, разрохкана от

грижливата ръка на трудолюбивия италианец, дава една, две и до три ценни реколти, за да изхрани многодетното семейство. Земята е твърде малка за това плодовито население, което се задушава от пренаселеност. Венеция виждаме в лошо, мрачно време и ни разочарова. Мисля за нашите деди, които някога са идвали тук за стоки по море и с кервани. Разглеждаме набързо Милано. Ръми дъжд, пък и времето е недостатъчно.

24 юли. Лозана. Налага се четиридесет и осем часова спирка. Тук през време на войната работи една група наши учени и публицисти за защита на нашата национална кауза. Повечето от тях са известни със своите тредове. Неколцина от тях са на гарата. Дошли са и г. г. Ив. Евстратиев Гешов, архимандрит Стефан, Дим. Мишев, Д. Цоков и Александър Греков. Стамболийски стоя малко при тях и се отдели. С Ив. Евстратиев Гешов говориха Т. Теодоров и Мих. Сарафов. Чухме много истории и анекдоти, но нищо сериозно. От всички най-интересен е Ал. Греков, който прави впечатление на умен и по-осведомен човек, но и той знае това, което е научил от колегите си в Берн. Едно чувам от всички: никое българско правителство не е правило опит за сепаративен мир. Учудва и слабата осведоменост на Ив. Евстратиев Гешов, макар отдавна да е в Европа. Още при падането на Радославов той подал оставка като шеф на Народняшката партия[52] и заминал за Швейцария да си лекува ушите. Ето защо след оставката на Малинов цар Борис натоварил Теодоров със съставянето на кабинета. Гешов е съветник при делегацията, но под разни предлози, той през цялото време ще отсъствува. На никой българин не се позволява да пътува в странство. Той си е издействувал визи по ходатайството на един англичанин, който имал някаква концесия в България. "Народняците - ми казва Стамболийски - никога не делят своите лични интереси от политиката. Той ще ходи сега, защото банката им и дружество "Балкан" имат за разрешаване много заплетени от войната въпроси. Досега са работили с "Дисконто Гезелшафт", сега ще заработят пак с Банк дьо Пари и Дьо Пей Ба както и по-рано".

Тук в Лозана се намират и други българи с неизвестни имена и неясна професия. Все говорят за големи работи от "съдбоносно значение". Контактът с тях е за избягване, но в такива времена всичко трябва да се използува. По съвета на Стамболийски срещнах един, който беше вече пратил две писма - Давидов. Слушах го цял час, но разбрах само, че съ-

седите ще искат териториални поправки на старите ни граници и че компанията им срещу нас имала успех; създали много лошо настроение, особено с изстъпленията на Протогеров в Моравско. Останалото беше празнословие. След конференцията получих препис от един доклад, от който се виждаше, че този Давидов, някой си капита Иванов, Стойнов и др. са били на съглашенска служба. От този доклад разбрах, че през войната французите са устроили една конференция в Тонон, на Леманското езеро[53], където се е разисквал въпросът за пропагандата за сепаративен мир, за издаване на вестник и пр. На тази конференция са присъствували Дим. Цоков, Д. Мишев, архимандрит Стефан, впоследствие Софийски митрополит и Екзарх, и други българи, както и тези българи, които са били направо на служба при съглашенските държави. Капитан Иванов заявил, че бил във връзка с военната и гражданска революционна организация, водена от Сакъзов. Същият добавил, че можал да убеди Алберт Тома да бъде готов да разисква със Сакъзов по поставените на конференцията въпроси и предложил да се пратят на Сакъзов 10 000 франка за касата на партията му, както и за разноски за пътя му до Швейцария и обратно. Все той посъветвал всичко това да се съобщи на сърби и гърци, за да не помислят последните, че се споразумяват зад гърба им. В цялото това изложение имаше толкова несъобразности, че мъчно можеше да се отдели сериозното от несериозното. Аз имах впечатление, че тези хора са лъгали началството си, за да получат повече пари, и мамили Д. Цоков и архимандрита, че се правят действително усилия за един скорошен сепаративен мир.

В Швейцария имало много мисии, агенти, туристи и политически мошеници. От нашата легация ни съветват да бъдем много предпазливи и внимателни тук и по пътя. Нашите и без това са много внимателни. Повечето от членовете на делегацията прекарват времето си на гарата.

V. В ЗАМЪКА "ШАТО ДЬО МАДРИД" КРАЙ ПАРИЖ

Обстановката, при която са поставени делегатите. Нашите изложения до Мирната конференция за Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини. Обвиненията срещу България. Отговорите на делегацията

Пътя до Париж изминахме незабелязано. Пристигнахме на Лионската гара. Дъжд леко ръми. Един френски полковник и неколцина офицери ни посрещат и както слизаме, ни разпределят по двамина в такси. Към всяка двойка е придаден и по един цивилен полицай. Автомобилите тръгват по главните улици, без бавене, за голямо огорчение на група обикновени парижки зяпачи, които не можаха да разберат какво е това охранявано шествие. Нямаме настроение, защото се чувствуваме като арестувани. Стигаме предградието Ньой до Булонския лес. Колите влизат през една голяма порта в двора на така наречения "Шато дьо Мадрид". Тук е имало едно време великолепен замък, построен от Франсоа I в началото на XVI век. След пленничеството на краля в Испания придворните го наименували на името на замъка в Испания, в който кралят е пребивавал като пленник. Обаче този замък тук е отдавна срутен и сега на негово място е изграден грамаден хотел с ресторант, кафене и парк. Импозантният му вид пак напомня малко на замък, но това е направено повече за реклама. За краля напомнят само една негова конна статуя и един дъб пред вратата. Старият дъб, ограден с красива желязна решетка, още стърчи пред сградата, гледан с уважение от проходящите. Един надпис върху плоча съобщава, че е бил посаден в 1525 г. лично от крал Франсоа I. Дано нашето пленничество не бъде по-тежко от това на войнствения крал и мирът, който очакваме, да не напомни неговия мадридски мир[54].

Вратата се затваря и един сенегалец застава на пост отвън. Освен членовете на делегацията тук ще живеят няколко офицери, полицаи, външният караул и прислугата, но всичко е така наредено, че ние ще виждаме полицаите и караула само когато излизаме в града.

Началник на общежитието е полк. Анри, който е бил такъв и на германската делегация. Той е снажен 50-60-годишен човек с повяхнала тъмножълтеникава кожа и такъв вид, като че ли е служил цял живот в колониите. Като минава край нас, погледът му е насочен към земята. Малко разговорлив и затворен в себе си. Нито един път не показа, че има нерви. Влиза в контакт и разговоря само когато трябва. Теодоров казва, че бил доста строг при германците, които живеели при много по-големи ограничения. Негов помощник е майор Гьоцман, вече стар познат от пътя. Освен тях има още десетина млади офицери. Шеф на полицаите е един млад човек на име Приоле, който се мярка рядко, но се интересува от всичко.

Телефонът ще се използува само от служебните лица. Полк. Анри ще бъде постоянна връзка между делегацията и конференцията. Можем да излизаме в града и околностите за покупки и разходка, но винаги придружавани от охрана. Между нас има две жени: г-жа Г. Николова - жена на полковник Николов, очарователна брюнетка от Монпелие, която ще разпали не едно сърце, и г-ца Станчева, секретарка на Т. Теодоров.

Конференцията за мир, пред която ние сме изправени, е съставена още през зимата на 1918 г. и свикана на първо заседание на 18 януари 1919 г. Съставът ѝ е от седемдесет имена, разделени така:

1. САЩ, Бразилия, Франция, Италия и Япония - по петима делегати.

2. Белгия, Бразилия и Югославия - трима делегати.

3. Канада, Австралия, Южна Африка, Индия, Китай, Гърция, Хеджаз, Полша, Португалия, Румъния, Сиам и Чехословашко - по двама делегати.

4. Нова Зеландия, Боливия, Куба, Еквадор, Гватемала, Хаити, Хондурас, Никарагуа, Панама, Перу, Уругвай и Либерия - по един делегат.

Египет, Ирландия и судетските немци изпратили делегати, но те не били признати за такива. Финландия, Естония, Литва и Грузия не били допуснати, но впоследствие ги изслушали по техните въпроси. И корейците изпратили делегация, но понеже тая делегация преминала по-голямата част от пътя пеша, пристигнало много късно.

В конференцията имаше една голяма празнина — липсваше Съветска Русия. В това време нейното правителство не беше признато и тя не поддържаше никакви дипломатически връзки с държавите от Антантата. Съветска Русия воюваше срещу армиите на Колчак и на Деникин и имаше големи успехи. Участието на революционна Русия щеше да разбърка сметките на главните разпоредители в конференцията, които решаваха съдбата на народите. Ето защо те бяха решили да я отстранят по всякакъв начин. България почувствува много това отстраняване.

За да постигнат тази цел, замаскирайки намеренията си, великите сили от Антантата, по инициативата на Уилсън, поканили "всички организирани групи от европейска Русия или Сибир, които имат политическа или военна власт", да изпратят по трима делегати на остров Принкипо край Цариград, където да се срещнели с делегатите на Съглашението, за да обсъдят и решат въпросите, свързани с царска Русия.

Съветското правителство веднага дало съгласието си да прати делегати, които да обсъдят определени от него въпроси, като по този начин подчертало, че няма да допусне никой да се разпорежда с руските земи и да се бърка в неговите вътрешни работи. При тези условия тази инициатива пропаднала.

Използувайки след това идването в Русия на члена на американската делегация Бълит, съветското правителство му връчило едно предложение за решаване въпроса за мира по един достоен и справедлив начин, но американското правителство направило всичко възможно това предложение да не стигне до Конференцията на мира, която, използувайки това положение, своеволно признала правителството на Колчак в Сибир и това на Деникин в Европейска Русия.

Конференцията в пълния си състав се свиква рядко. Тя е орган за тържества или за регистриране на взети вече решения. Главната работа се върши в добре подбрани и подучени комисии. В началото всички въпроси се решавали от Съвета на десетте, който беше определил състава и свикването на самата конференция, а те бяха Уилсън, Лансинг (САЩ), Клемансо, Пишон (Франция), Лойд Джордж, Белфур (Англия), Орландо, Сонино (Италия), Сайонджи, Макино (Япония).

В желанието си да държат в тайна разискванията в решенията си (мимо първата от четиринадестте точки на Уилсън), останаха да заседават и да решават бързо и окончателно

всички въпроси Уилсън, Клемансо, Лойд Джордж и Орландо и така се създаде или по-скоро оформи, Върховният съвет на Конференцията за мир - Съветът на четиримата. От тях най-дързък, най-непримирим и краен беше Клемансо, правилно кръстен "тигърът". Комисиите нямаше друго какво да правят, освен да оформят това, което се решаваше в Съвета на четиримата.

Окончателният пълен състав на конференцията за мир беше следният:

Председател: Жорж Клемансо (Франция)

Подпредседатели:

Роберт Лансинг (САЩ)

Дейвид Лойд Джордж (Великобритания)

Томасио Титони (Италия)

Маркиз Сайонджи (Япония)

Главен секретар: Главен Дютаста, посланик

Секретари:

САЩ : Джозеф Кларк Крю, Леланд Харисън, полковник У. С. Грант;

Британска империя: подполковник сър Морис Ханкей, Х. Норман, Ерик Фипс.

Франция: Пол Готие, дьо Берн

Италия: граф Л. Алдовранди, маркиз Дурацо, Г. Брамбила

Япония: Садао Сабура, Е. Кавай, Х. Ашида

Комитет за проверка на пълномощията:

Хенри Уайт (Съединените американски щати)

Артур Джеймс Балфур (Великобритания)

Жюл Камбон (Франция)

Състав на чуждите делегати:

Съединените щати: Роберт Лансинг, Хенри Уайт, Едуард Ханс, генерал Таскер Блис

Британската империя:

Англия: Дейвид Лойд Джордж, Артур Джеймс Балфур, Андрю Бонар Ло, Джордж Никол Бърнес, виконт Милнер

Канада: К. И. Дохерти, Артур Левис Сифтън

Австралия: Уилям Морис Хюгес, сър Джозеф Кук

Южна Африка: генерал Луис Бота, ген.-лейтенант Смътс

Нова Зеландия: Уилям Фергюсън Масей

Индия: Едуин Самуел Монтегю. Н. В. Махараджа сър Биканер

Франция: Жорж Клемансо, Стефан Пишон, Люсиен Клоц, Андре Тардю, Жюл Камбон.

Италия: Томасо Титони, Маджиорино Ферарис, Виторио Шиалоя Гулилмо Маркони, Силвио Креспи.
Япония: маркиз Сайонджи, барон Макино, виконт Хинда, Кеширо Мацуи, Никокиши Ижуйн.
Белгия: Пол Химанс, Жюл Ван Ден Хьовел, Емил Вандервелд.
Боливия: Д-р Монтес
Бразилия: Д-р Епитачио де Силва Песа, д-р Олинто де Магалас, Раул Фернандес, д-р Йоан Калогерас
Китай: Лу-Тсенг-Тсианг, Ванг, Коо, Сао-Ке Алфред Ше, Сунчу-вей
Куба: Д-р Бустаменте
Еквадор: Енрик Дорн де Алсуа
Гърция: Венизелос, Политис, Романос
Гватемала: Йокем Мендес
Хаити: Гилбо
Хеджаз: Н. Ц. В. Емир Фейсал, Рустем Хайдар, Абдул Хади
Хондурас: Д-р Поликарпо Бинила
Либерия: Книг, Дунбар, Ворлей
Никарагуа: Салвадор Хаморо
Панама: Антонио Бургос
Перу: Карлос Кандамо, Франциск Калдерон, Виктор Мартуа
Полша: Игнац Падеревски, Роман Диовски, Казимир Длуски
Португалия: Д-р Алфонсо Коста, Аугусто Соарес, полковник Де Матос, Д'Андраде, Рейс
Румъния: Братиану, генерал Коанда, д-р Ввайда-Воевод, Никола Мишу, Виктор Антонеску, Диаманди, Даниелополус.
Сърби, хървати, словенци: Пашич, Трумбич, Весниг, Цолгер
Сиам: принц Харон, принц Прабандо, Бибад Кеша
Чехословашко: Карел Крамарж, Едуард Бенеш
Уругвай: Буеро, Якоб, Варела Ачеведо, Жуан Карлос Бланко.

Четири новосъздадени държави ще заседават на конференцията: Чехословашко, Югославия, Полша и Хеджаз.

Още в речта си на 8 януари 1918 г. председателят на Съединените американски щати беше заявил в Конгреса, като развивал точка 10 от програмата си за мир, че "народите на Австро-Унгария, чието място искаме да видим запазено,

трябва да получат най-пълна свобода на свободно развитие." Лансинг от своя страна беше заявил няколко месеца по-късно: "По силата на едно поето от Съединените американски щати задължение всички части на славянската раса трябва да бъдат напълно освободени от германско и австрийско владичество." На 9 август 1918 г. Англия призна като законно и редовно правителство Националния чехословашки съвет. Същото стори и правителството на САЩ на 3 септември с. г.

Независимостта на Полша мина през друго развитие. Най-напред Германия и Австро-Унгария обявиха независимостта на Полша на 5 ноември 1916 г. В очертанията на новата държава не влизаха земите, които бяха в германско и австро-унгарско владение. Централните сили смятаха, че с този дипломатически ход те са изпреварили Съглашението и са показали, че спазват принципа на самоопределяне на народите. Очакваният от тях ефект не се получи. От страна на Съглашението това се изтъкна като закъсняла маневра, с която се целеше да се изтръгне от полския народ армия от един милион войници. Пресата пък твърдеше, че разрешението на полския въпрос е било изяснено още в манифеста на Великия княз Николай Николаевич, който е обещал автономия на всички полски земи.

През 1917 г. председателят Уилсън, говорейки за целите на войната, заявил, че трябва да обяви "една обединена, независима и свободна По ша". След руската революция новото революционно правителство обявило за "счупени веригите, които тежат върху Полша". Най-подир на 2 октомври 1918 г. Полският национален съвет е бил признат за правителство на свободна Полша. При подписване на мирните договори и Централните сили признали независимостта на Чехословашкия и Полша.

По силата на един таен договор между Англия и Франция през май 1916 г., който разпределил сферите на влияние между арабите от Средния изток, е била призната и новата държава Хеджаз[55] с новопроизведения крал Хюсеин. Новата държава трябвало да допълни пъстрия списък на състава на конференцията.

Между всички воюващи държави България тогава разчиташе най-много на САЩ, с които не беше във война. Необявяването война на Щатите е едно чудо от страна на Радославов. Безпощадната подводна война, започната от Германия, даде повод на Америка да се намеси във войната на

страната на Съглашението и да реши изхода ѝ. За да покаже своята солидарност с Германия, и Австро-Унгария обяви положение на война с Щатите. Турция не закъсня да ги последва. Централните сили подканяли и България да направи същото. Радославов отговорил, че такова решение не било популярно; с него опозицията щяла да агитира, че сме щели да изпращаме войските си в Америка и че наместо мир, тикали сме в безкрайна война малка България. След това Радославов свел въпроса до едно опасно положение: "Вие сте известни - пише той в инструкциите до пълномощния ни министър в Берлин Дим. Ризов, - че Кюстендженското губернаторство третира тамошното българско население по-долу и от цигани: на България нищо не е дадено от военната плячка в Румъния и пр." И накрая добавя: „Ако Цимерман заговори за скъсване отношенията с Америка, да му отговори, че трябва без друго да се премахне губернаторството в Кюстенджа и да се зачитат нашите съюзнически права."

В една телеграма от 21 април 1917 г., пак до пълномощния министър в Берлин, Радославов повтаря същото, като пояснява така: "По договор България не е длъжна да се обявява в неприятелство с Америка. И Министерският съвет не е съгласен сега да прекъсваме отношенията си с Америка, но приеме ли се нашето предложение за вдигане германското губернаторство от Кюстенджа, бих се опитал да получа съгласието на другарите си в Министерския съвет за прекъсване отношенията ни с Америка." А когато пълномощният ни министър в Цариград, Колушев, съветвал да последваме примера на Турция, Радославов отговорил: "По вътрешни обстоятелства България трябва да бъде много осторожна." Трябва да се съжалява, че Радославов и друг път не се е вслушвал в гласа на обществото и на разума.

Пълномощният министър Ризов предал поръченията и обясненията на Цимерман и като подсеща Радославов да изпрати нашите социалисти в Стокхолм[56], дава следната идея на Радославов: "Не можете ли предложи освобождението на известния румънски социалист д-р Раковски, сега затворен в Яш[57], в замяна на някои видни румънски пленници? Туй освобождаване ще бъде едно добро дело, полезно за България."

Отдавайки голямо значение на поведението на Америка в Конференцията за мир, Т. Теодоров помоли пълномощния ни министър във Вашингтон Ст. Панаретов, който беше пристигнал в Париж, да направи изложение пред нашите де-

легати. От него се очакваше да се чуе много, защото той живееше в Америка и не беше имал почти никакви отношения с правителството в София. Преди да постъпи на дипломатическа служба, той е бил преподавател в Робърт колеж[58] в Цариград. Казват, че имал син, убит на фронта. Той изглежда много скромен, дори свенлив. Известно е, че се ползува с много добро име във Вашингтон.

Тази вечер пред нашите делегати Панаретов казал: "От това, което чух тук, заключавам, че вие смятате, какво председателя Уилсън ще играе такава роля, че някои въпроси ще се решават едва ли не от него. Това е погрешно. Може да се каже, че той е надарена и популярна личност и че престижът му в целия свят е голям, но той полага повече грижи да прокара своите идеи; там отива цялата му енергия и цялото му време. В изработването на статута за Обществото на народите и по мирния договор с Германия той е водил големи борби, най-вече със своите партньори, а понякога и със своите сътрудници - Лансинг и др. Отношенията му, особено с Клемансо и Лойд Джордж, са били в някои дни такива, че са стигали до скъсване. Освен това той има много противници и в своята партия. Макар и Лансинг да му е пръв помощник, често пъти последният е на противно становище по много въпроси. Уилсън има ораторски талант и си служи добре с него, както и с хумора. Но в Съвета на десетте, или на четиримата, той е често пъти сам срещу всички други, и въпреки това се е налагал, когато другите са се опитвали да задоволят ненаситните си апетити. Понякога му се е случвало да бъде измамван или надхитрян от своите колеги в Съвета.

Уилсън, Лансинг и другите им сътрудници са изобщо добре разположени към България, но не познават основно нашите въпроси и не могат да ги изучат по липса на време, както се оправдават. Те са се забъркали в разрешаването на толкова работи, че нямат възможност да прогледнат както трябва. Уилсън можеше да изиграе през войната полезна роля за нас, но никое правителство не е изказало желание за това. Възможности имаше много. Когато го сезираха на 30 септември 1918 г. с примирието, беше късно вече. Смятам, че пак ще проявят добра воля в наша полза, но няма да отидат дотам, че да рискуват за това приятелството си с големи и малки от лагера на Съглашението.

Чувствувайки известно благоразположение към нас от страна на Белия дом, гърци и сърби почнаха да отрупват

Председателството и Държавния департамент с ноти, меморандуми и друга пропагандна книжнина. В Америка пристигнаха хора, добре подготвени за това. Всеки по-влиятелен американец получаваше книги, брошури, бюлетини и пр. Използуваха своите съпародници, които са натурализирани и някои от тях играят значителна роля в обществото. Обвиненията срещу нас в изстъпления и жестокости бяха така изкусно нагласени, че направиха силно впечатление и създадоха непоносимо настроение срещу България. Видни хора, като например Рузвелт, излязоха в печата против нас. Разбира се, легацията и нашите приятели разобличиха тези интриги и клевети, но ние бяхме по-слаби, защото не бяхме поддържани с необходимия материал от Министерството на външните работи [и изповеданията] в България.

"— Сега при разглеждането на нашите въпроси - заяви Панаретов - Съединените американски щати ще се представляват от Полк, който е получил необходимите инструкции, но какви точно, не зная, и вярвам, че ще стори каквото може, за да ни подкрепи. Надеждите ми са обаче много малки."

Стамболийски разправя за изложението на нашия пълном[ощен] министър и добавя: "Този човек е бил изоставен сам на себе си от българското правителство и е бил няма зрител на това, що става. Радославов и Малинов не са го натоварили нито с една задача от страх да не би германците да ги заподозрят, че търсят пътища за сепаративен мир. Уилсън изглежда, е имал амбиция да мине за миротворец и навремето с неговото посредничество е могло да се постигне нещо. Такива хора като Панаретов са добри за мирни, спокойни времена, сега там е трябвало човек, който не само да гледа и да слуша, но и най-вече да действува, вместо да умува. Виж - добави Стамболийски - нашите практични народняци от дружество "Балкан" успели да влязат във връзка с него и да му възложат да оправи сметките на дружеството: даже за това стигнали и до Лансинг!"

Говорим за пропагандата против България и злините, които тая пропаганда нанася на българското име. Един евреин, заминал за Марсилия с испански паспорт, ми разправяше, че в никой хотел не му давали стая, като чули, че е от България, и той се принудил да излъже, че е хърватин, за да намери подслон. Разправям също за устроения митинг срещу България през пролетта на 1917 г. в Женева. Организатори и оратори били професори, депутати и разни интелектуалци от Швейцария, които изнесли много своеволия изстъпления,

вършени от нас в Моравско. Твърденията си ораторите подкрепяли с цитати от наши вестници, дори и от "Държавен вестник". Митингът бил многолюден и взел много остра резолюция против България. Разбира се, истинските организатори са били други, но това не изменя никак значението на постигнатия резултат.

- "Нашият народ - казва Стамболийски - се въздържа от каквито да е изстъпления. Той няма да посегне на чуждото освен при много голям глад. Семейната чест за него е свещена. Като се има това предвид, не е много мъчно войската да се предпази от порочни стъпки. През Балканската война, макар и да воювохме срещу турците, нашите войници изобщо се държаха много добре. В тази война чувах за волности само за армията, която действуваше в Румъния, но там и примерът, даван от някои началници, е бил лош. В Моравско е имало случаи на изстъпления само от хора, които и там, и у нас, в Стара България, са научени да вилнеят безнаказано. Вярно, че линията, която свързваше Битолския фронт с тила, е била сериозно застрашена от Коста Пекянец и това е било всъщност задачата му, защото той е действувал във връзка със Солунското командуване. Но това не оправдава безобразията, вършени там и от които всеки трябва да се черви. Някои смятат, че за честта на държавата всичко това трябва да се прикрива. Не, такъв престъпник трябва да се изобличи и най-строго накаже - само така ще се измие позорът, нанесен на българското име."

Помолих пълномощния министър Панаретов да ми даде още някои сведения за председателя Уилсън, който и като личност, и като председател на Съединените американски щати по конституцията има много големи права и може да играе решаваща роля в конференцията.

"Действително - каза Панаретов - Председателят има огромни възможности в ръката си. Американската армия е още с пресни сили и може би единствена годна за големи действия. Освен това икономическата мощ на Щатите е огромна. Като се има предвид това, би трябвало да се очаква от него дейност с голям размах. Където е направил усилия до днес, той е налагал своята воля. Германия му дължи много за Рейнания, Познан и др. Не случайно Клемансо в едно заседание го е нарекъл германофил. Обаче аз се съмнявам дали ще направи това, което светът очаква от него.

Той е уморен вече, при това и болнав. В самата си държава той остави много неразрешени въпроси. Най-първо той

не подготви отиването си в Европа. Не трябва да се забравя, че на средния американец не му се иска да бъде забъркан във въпроси, стоящи извън континента. Европейските работи му са чужди и той не ги разбира. Договорите за мир не го интересуват много. И Обществото на народите, за което Председателят толкова мисли, му е чуждо. Съединените щати са сравнително нова държава, в която националното чувство тепърва се развива както трябва, но по свои пътища и по свои закони.

Освен това, ако и Председателят да е с голям престиж, той е много критикуван. Често пъти той пренебрегва Сената[60], който според Конституцията има голяма власт. През време на войната Уилсън беше поддържан от всички, а сега не е така, защото фаворизира само своята партия. Ето и сега той се е заобиколил само със свои хора, когато можеше да подбере по-голям и по-авторитетен състав. От друга страна, военните нужди са огромни (за един американски войник се харчи колкото за наши десет войници), затова и данъците са твърде тежки. Критикуват го за много грешки в порядките на войската, флотата и най-вече в авиацията, която намират слаба и зле организирана.

През време на войната Уилсън се увлече по индустриалните и финансовите среди. Войната свърши и тези среди говорят вече за намаляване на надниците. Това от своя страна естествено поражда недоволство между работниците, които го изразяват с манифестации, стачки и т. н. На това той реагира остро и почна да преследва всяка проява от страна на социалисти и прогресивни групи като инспирирана от чужбина. Това влияние на капиталистическите среди го накара да извърши много грешки и спрямо болшевишка Русия. Неговите прочути четиринадесет точки останаха в забвение и сега в много страни ще го обвинят, че е измамил света.

Когато и да съм говорил с хора от Държавния департамент, а аз съм говорил само общо - около интересите на България, срещал съм въздържаност. Уилсън, и повече Лансинг, са признавали, че исканията ни са законни и справедливи. Разбира се, аз не можех да очаквам и нещо повече, защото никога не съм бил упълномощаван да разузная терена за сепаративен мир, та да могат и те да ми съобщят нещо повече. В периода на войната Съединените щати бяха поели вече известни ангажименти, които им налагаха голяма предпазливост. Освен осветленията, които навремето беше дала Българската легация, такива бяха поискани от Белия дом и

от други лица. Зная, че Викторов Топоров беше написал такова поискано изложение, както и някои лица от ръководството на Робърт колеж.

Трябва да отбележа, че когато най-много се говореше и пишеше срещу идеята за анексии, нашите противници използуваха пратениците на Радославовото правителство за Моравско и делтата на Дунава и ни сочеха като ненаситни анексионисти.. Това беше само пакостна политика от страна на Радославовото правителство.Не забравяйте, че и Америка на няколко пъти беше подканвана от Съглашението да скъса отношенията си с България, но тя винаги е отклонявала тези внушения."

Някои мисли на Панаретов се потвърждават и от пресата. Самото поискване на примирие е хвърлило в тревога гръцкото обществено мнение. Това се вижда най-добре от следната кореспонденция от 23 август на холандския вестник "Ню Ротердамте Курант" от атинския му кореспондент: "Известно е, че между съюзниците има течение, което иска споразумение с България, за да могат след това с още по-голяма енергия да атакуват главните противници. Но едно противно течение изтъква опасностите, които представлява въпросната кампания, която би се водила в България и която цели отделянето ѝ от Централните сили и споразумението ѝ със Съглашението. Това последното течение предупреждава общественото мнение против ония кръгове в Англия и Съединените щати, които са симпатично настроени към България, и намира, че Америка се поставя все повече и повече в двусмислено положение, като не скъсва отношенията си с България. Подобни предупреждения се появяват особено в Гърция. Ние имахме случай да публикуваме по въпроса експозе от сръбската и гръцката легация във Вашингтон."

Американската делегация е имала изготвена програма по всички въпроси, интересуващи България, но подробностите ние научихме едва след конференцията. Експертът на делегацията Дейвид Хънтър Милър в своя "Дневник от Парижката конференция" е напечатал документ 246 от "Политическото осведомително отделение", в който се намират препоръките, по които е трябвало да се ръководи американската делегация при уговарянето на Ньойския договор за мир. Съдържанието им накратко е следното:

1. Да се потвърди владението на България върху териториалния пояс на Бяло море, даден ѝ в Букурещ през 1913 г.

2. Да се дадат на България гаранции за свободата на транзитната ѝ търговия през пристанищата Кавала и Солун.

3. Одринската граница на България да бъде разширена към Цариград, като тази граница минава по една поправена линия Енос—Мидия.

4. Да се възстанови съществуващата преди 1913 г. румъно-българска граница в Добруджа.

5. Гръцките граници на север и североизток да останат същите, както през 1914 г. и тъй, както бяха установени при приключването на Втората балканска война.

Това становище на Северноамериканските щати по отношение на България е претърпяло много изменения, докато, в края на краищата, под натиска на Франция и Англия от него не е останало нищо.

Понеже всички разисквания във Върховния съвет във Версай са се водили устно, не може да се каже през какви фази са минали разискванията.

От книгата на Харолд Никълсън "Friedenmacher", 1919 г. узнаваме, че американският делегат е защитавал следната теза срещу английските представители - България да запази Западна Тракия и Южна Добруджа, както е било преди войната, и да печели част от Македония (Щип—Кочани) и до Струма. Въпросът за Тракия е поддържан така и на 9 февруари. На 16 май Съветът на Петимата не е можел да вземе решение по отношение българските граници към Румъния и Гърция, но Клемансо и Лойд Джордж са се наложили в полза на Сърбия по въпроса за Струмица. Ако и да не знаем как са се развили по-нататък разискванията, от окончателните решения се вижда, че американският делегат е отстъпил по всички точки на дадените му препоръки. Естествено това е ставало по указания от Вашингтон.

К. Минков, съветник в легацията ни в Хага, е повикан като сътрудник в делегацията. Той е дългогодишен чиновник от кариерата и е женен за англичанка. При това той е пръв помощник на П. Хаджимишев, добър познавач на англосаксонските страни. Минков прави един дълъг преглед на англо-българските отношения в навечерието на войната. Той смята, че Англия, по поръка на Съглашението, е положила най-много усилия за спечелването на България в навечерието на войната. Минков говори бавно и непрекъснато пуши.

На 31 октомври 1914 година английският министър на външните работи сър Едуард Грей казал на новоназначения пълномощен министър на България П. Хаджимишев че ако България се съгласи да се присъедини към силите от Тройното съглашение срещу Турция, те ще ѝ гарантират: 1) ли-

нията Енос — Мидия; 2) части от Македония на изток от Вардар, на юг от линията, определена в сръбско-българския договор, и 3) ще осигурят на България финансова подкрепа. Допълнително на 24 ноември представителите на Англия, Русия и Франция, като съобщават, че са гарантирали Гърция срещу евентуално нападение от страна на България, добавят: "Като продължение от поменатото съобщение трите съюзни сили гарантират на България, че ако тя съблюдава строг и лоялен *неутралитет*, ще получи след войната справедливи *териториални подобрения* в Македония и едно разширение на своята територия в Тракия до линията Енос — Мидия."

След дълго мълчание Радославов отговорил, че и двете съобщения са неясни и въобще неудовлетворителни. Сключеният в Берлин заем засилил подозрението у Съглашението, че България е поела с това политически ангажименти. На 29 януари Хаджимишев е бил натоварен да съобщи, че заемът не влече след себе си никакви политически последици. Сър Едуард Грей използувал случая да изкаже "своята симпатия към националното ни обединение и е бил готов да действува в това направление, стига ние да сме показали съгласието си да вземем тяхната страна".

В това време целият консервативен и либерален печат начело с "Таймс" е изтъквал нуждата да се удовлетворят справедливите български искания в Македония, за да можело Тройното съглашение да разчита на съдействието на балканските държави в настоящата война. Българският представител в Лондон писал, че всички приятели на България, на първо място Брайс и Бъкстон, съветвали да се даде исканото уверение. От Петербург Михаил Маджаров съобщил същото с още по-сериозни предупреждения. Със своя мъгляв и уклончив отговор Радославов отблъснал всякакво разбирателство.

Членът на Балканския комитет[61] Ноел Бъкстон се явил на 12 февруари 1915 г. пред пълномощния министър П. Хаджимишев и му съобщил, че: "Сър Едуард Грей очаквал българското правителство да даде да се разбере съгласието на България да застане на страната на Тройното съглашение при гаранцията от тяхна страна за исканите придобивки в Македония и Добруджа. Македония разбирал в границите на сръбско-българския договор, плюс Кавала."

Българският пълномощен министър помолил най-настоятелно да бъде упълномощен да даде исканата декларация.

Вместо да направи това, Радославов дал следното изявление: "Становището на правителството си остава същото - пълен неутралитет."

Въпреки това английското правителство упорствувало в своите усилия да привлече България. Пълномощният министър П. Хаджимишев телеграфирал в София на 19 февруари, че същия ден имал тричасов разговор с английския министър на финансите, който му казал, че до пет седмици Съглашението ще дебаркира 500 000 войска на Проливите и ако България им окаже своята помощ, те ще ѝ гарантират Македония според границите, предвидени в сръбско-българския договор от 1912 г. от "безспорната зона", сиреч Битоля и Охрид, част от изгубената през 1913 г. Добруджа и линията Мидия—Енос. Отстъпването Кавала на България представлявало засега за тях мъчнотия, но Хаджимишев разбрал, че те ще отстъпят и това пристанище, понеже мислели да компенсират Гърция със Смирненския вилает. Като дал уверение, че те ще гарантират България от едно нападение откъм Гърция и Румъния, Лойд Джордж заявил, че каквото те ни гарантират, ще го изпълнят не само чрез морално въздействие, но ако стане нужда, и със своите войски. Той добавил, че една българска армия от 100 до 150 хиляди души, заедно с тяхната готова вече 100 хилядна армия, ще бъдат в състояние да извършат проектираната операция в Проливите[62].

На 12 март сър Едуард Грей отново направил същите съобщения на Хаджимишев. Радославов пак отговорил, че иска писмено и прецизно предложение.

Нашият представител в Лондон след дълги срещи с министрите на външните работи и на финансите, в които той получил нови предложения, които все срещали нежеланието на Радославов да преговаря, и най-после на настойчивото му искане да получи писмено предложение Радославов получил чрез английския представител в София телеграма от министъра на външните работи сър Едуард Грей, в която се казвало: "Че предвид уклончивото поведение на българското правителство относно водените досега разговори, Тройното съглашение не може да предложи Охрид—Кавала—Драма, Енос—Мидия и Добруджа срещу сътрудничество на България в Тракия, докато българското правителство не заяви, че е готово на едно такова сътрудничество."

В това време французки представител в Букурещ е бил Дютаста, сега главен секретар на Конференцията за мир. От

своя страна английският пълномощен министър в румънската столица получил телеграма от своя софийски колега, в която последният се оплаквал, че имал да направи предложения от страна на сър Едуард Грей, но не могъл да види министър-председателя Радославов, който бил болен и не приемал никого. След тази игра Радославов включил в своите искания и "безспорната зона" в Македония.

Запитан от Лондон дали е съгласен да заяви, че българското правителство е готово да действува с Тройното съглашение, ако последното гарантира условията, уговаряни порано, Радославов отговорил: "Считам подобна декларация за още прибързана и преждевременна."

Историята с направените постъпки от страна на Франция и особено с тази на Русия е като тази на Англия. Трябва да се отбележи смелото поведение на пълномощния министър Михаил Маджаров, на чиийто рапорти и телеграми цар Фердинанд и Радославов са се надпреварвали кой да сложи по-обидна резолюция.

К. Минков завърши своето дълго изложение с думите: "Конкретно нямаме в Хага никакви указания за сегашното поведение на англичаните спрямо нас, но аз смятам, че те ще се стремят на всяка цена да задоволят Гърция. Интересите им в Средиземно море диктуват това, а понастоящем други съображения не им привличат вниманието. Холандците проявявали симпатии към нас, но не могли да ни помогнат с нищо. Те услужвали сега на германците със своите две големи пристанища Ротердам и Амстердам."

Печатът се изказва различно за нашата делегация. Най-остро поведение държи френската преса, след нея английската. Италианската преса е по-въздържана; италианците се опитват да правят отдалеч политика с нас.

"Дейли Телеграф"[63] от 26 юни помества следната дописка, изпратена му от Париж: "От личностите в българската делегация, които ще пристигнат на Лионската гара, г. Стамболийски е може би най-интересната, понеже настоящият авторитетен водач на Земеделския съюз беше лицето, което има смелостта и политическата проницателност, макар и да заплати впоследствие за своето безстрашие, да каже на цар Фердинанд: "Ще загубиш престола и главата си, ако обявиш война на Антантата."

"Тан" от 2 юли пише, че делегацията без основание искала да бъде гледана като представителка на Нова България. Най-малко така може да се гледа на г. Теодоров, председа-

тел на Министерския съвет и шеф на делегацията, който открито се бе присъединил към германската политика.

На друго място същият вестник пише: "Единственият български делегат, който не се поддава на обвинение, е Стамболийски."

"Пари Миди" от 27 юли прави следния коментар: "Наистина всички членове от българската делегация са франкофили. Един от пълномощниците е онзи министър, който в момента, когато България отиваше на страната на Германия, каза на цар Фердинанд: "Помислете добре върху това, което правите. Да знаете, че Вашето дело е предателство и че Вие рискувате с главата си!"

На в. "Манчестър Гардиан"[64] от 26 юли телеграфират от Париж: "Българската делегация изглежда забележителна главно по своята многочисленост. Френското обществено мнение е заето в момента с анализирането атестациите на членовете. Само ония, които са поддръжници на героичния Стамболийски и на Земеделския съюз, имат шанс да намерят съчувствие тук."

Съобщават от Лондон на парижкия в. "Тан" от 5 август. Софийският кореспондент на в. "Морнинг Пост"[65] рисува българските делегати като отявлени германофили, с изключение на Стамболийски. "Само един мъдър човек -пише кореспондентът - не може да спаси положението."

Така печатът посрещна българската делегация в първите дни. Трябва да отбележа, че добри отзиви се дадоха само за Стамболийски. Това обстоятелство можеше да се използува много успешно, но нашата дребнавост и злобна завист не само че не позволиха да се направи това, но станаха причина и тук да се пуснат в ход, на ухо, разбира се, много интриги и клевети. Народняците бяха нападани от някои вестници, че след обявяването на войната били заели осъдителна пасивност и дори улеснили Радославовата политика, а Ив. Евстратиев Гешов укрекваха, че участвал в тържествата при посрещането на разните немски крале в България. Печатът обвиняваше радикалите, че взели участие в Малиновия кабинет и продължили войната, а социалдемократите критикуваха за поведението им в конференциите в Стокхолм и Швейцария[66], а някои статии на в. "Народ"[67] таксуваха като анексионистични.

Чуждата пропаганда използуваше безскрупулността, неосведомеността или продажността на голяма част от пресата. Там, където нямаше сламка, за да се направи греда, се прибягваше до най-чудовищни измислици.

27 юли. След първите незначителни съобщения на парижкия печат, днес в. "Тан" публикува на челно място статия, пълна с обвинения срещу България. Първите нападки са против министър-председателя Т. Теодоров. Бил явен германофил, както и по-първите хора от партията му. През цялото време на войната те - народняците - поддържали правителството на Радославов. След тази лична атака се изброяваха редица обвинения за убийства в Моравско и Драмско, подлагане населението на глад, насилствено мобилизиране на чуждото население и т. н. Всичко това е изпъстрено с такива изрази, че да се предизвика ефект точно сега, когато ще се разглеждат нашите въпроси. Т. Теодоров е много огорчен от тези обвинения, които намира за неоснователни. Той не може да се сдържи да не упрекне Ив. Евстратиев Гешов, че с присъствието си на разните кралски посрещания и тържества е изложил и себе си, и цялата Народняшка партия. Общите обвинения са очевидно много пресилени, а някои от тях и измислени, но те ще направят лошо впечатление, още повече че ние сме в невъзможност да кажем нещо в наша защита. Нали тъкмо за това сме изолирани!

В. "Тан" има малък тираж, но читателите му са все из политическите щабове и интелектуалния елит и затова може да ни нанесе големи пакости. Макар в страниците на този важен и меродавен ежедневник да сътрудничат най-добрите пера, академици, писатели, критици и пр., моралният му лик се знае, но това тук, на Запад, не прави впечатление. Казват, че бил неофициален орган на Ке д'Орсе*, но същевременно такъв и на сръбската и гръцката пропаганда, нещо, което е много лесно обяснимо, защото днес те всички са на един фронт. Кой знае дали тези атаки няма да улеснят редакторите му да потропат и на нашата врата?

Т. Теодоров е разтревожен от тези обвинения и предлага на делегатите да се излезе с обширно опровержение до пресата и до по-видните личности в политическия свят. На това са съгласни почти всички делегати. Стамболийски гледа иначе на този въпрос. "Да се даде едно обширно опровержение - казва той, - това значи и който не е чел статията на "Тан", и той да научи за всички обвинения, които тя съдържа. После, такова дълго изложение кой ще ви го печати

---

* Улица в Париж, където се намира Министерството на външните работи.

във вестника си? Тук се налага друг въпрос: тактично ли е всичко да се отрича изцяло. Според мен това не ще да е честно, нито тактично. Ще се получат обратни резултати на онова, което искаме да постигнем. И още нещо, много важно - никой няма да ни вярва. Вие много добре знаете, че всичко не е за опровергаване. Потърсете начин как да се убие змията в кошницата, без да се счупят яйцата. Вие чухте Панаретов да ви казва, че в Америка се разпространявала една брошура, изпълнена само с цитати от наши вестници, с публикувани у нас официални речи, дори и с извадки от "Държавен вестник". Как ще отричате всичко това? Да отказваме известни факти, това значи да ги покриваме или оправдаваме. Ние не можем да замесваме българския народ и българската държава с неколцина отделни престъпници, които не са имали нито съвест, нито чувство на отговорност, когато са вършели безобразия, и които престъпници ние трябва без много бавене да накажем според нашите закони. Това ще улесни най-добре нашия отговор. На мнение съм за всяка група обвинения да се отговори поотделно, и то така, че да се отбие ударът тактично и честно, а не с общо опровержение, което няма да има никакъв ефект. В заключение да заявим, че вместо да вярваме на показанията на съмнителни личности и на анкети, извършени от заинтересовани и некомпетентни хора, българското правителство е наредило да се водят следствия по всички обвинения от съдни, в чието безпристрастие никой не може да се съмнява, и да се посочат завършени следствия, съдебни дела и издадени присъди, каквито има. След това вече ние можем да посочим извършените престъпления и от противната страна."

Въпреки това се изготви общо изложение, което посредством канцеларията на полковник Анри се раздаде на пресата. Разбира се, от това нищо не излезе във вестниците.

Т. Теодоров има вече няколко разговора с полковник Анри, когото намира отлично подготвен за работата си. Той щял да бъде връзка между външния свят и делегацията и щял да бъде в наша услуга. В това направление се правят всички усилия той да бъде добре осветлен по всички въпроси, които ни засягат. Мисля, че му се възлагат прекалено много надежди. Наистина с подозрителност не се върши никаква работа, но малко въздържаност и предпазливост не ще да са излишни. Полковник Анри и майор Гьоцман обикновено се държат резервирано, но дузината офицери, които се числят към мисията, са много общителни. Това са млади хо-

ра, някои дошли от дипломатическата кариера, другите - вероятно от разузнаването или пък благодарение на лични връзки, са командировани тук, защото тази служба се смята за почетна. Офицерите разговарят много, интересуват се от нашите работи и понякога си позволяват да дават съвети. Това те правят най-вече, когато придружават нашите делегати из околностите.

В Париж има доста французи, които познават българските работи, но най-добросъвестните не смеят да се обадят, пък и никой не ги пита за нищо. Научаваме се, че полковник Ламуш, един от най-добрите познавачи на македонския и тракийския въпрос, не само не фигурира като експерт в комисиите на френската делегация, но никой не го е питал за нещо по балканските въпроси. Трябва да се признае, че благодарение на нашата немарливост, проявявана редица години, списъкът на нашите приятели е твърде обеднял.

Публицистът Марсел Дюнан през 1916 г. е издал книга, озаглавена "Българското лято". Изпратен на Балканите преди войната от редакцията на в. "Тан", той е прекарал в България няколко месеца и е опознал доста добре политическото положение у нас. Дългата лъжлива игра на Радославов и обявяването ни на страната на Централните сили са го хвърлили на страната на нашите съседи, нещо, което му пречи да бъде безпристрастен. Също и средите, между които се е движил в София, са му явно повлияли да гледа едностранчиво на някои партии и политически лица. Въпреки това много негови преценки са верни и показват остро наблюдателно око. Така той пише за Малинов: "Между всички опозиционни шефове владетелят ще се облегне на него; Малинов знае това и от своя страна се старае да щади чувствата на царя, като избягва всяка пряка критика на неговата лична политика." Като загатва случайно за Русия, Дюнан пише: "Войната неминуемо ще създаде една нова Русия. Произнесените в Думата[68] речи са като ония от Учредителното събрание от 1789 г.[69] Вътрешната криза ще бъде извънредно жестока, може би дори кръвопролитна и в такъв случай ужасна, но от това ще се роди една велика нация, една велика държава, с видни хора, с естествени богатства, с изобилна енергия в безграничното поле на действие." Вътрешното положение в България той рисува относително правдиво, като не показва само опакото на действителността. Затова нашите довчерашни противници го използват много внимателно. От съдържанието на книгата въобще се вижда, че той е бил в Со-

фия само в народняшки, демократически и донякъде в генадиевистки среди. Той не крие това. Ето защо според него целият политически живот в България се движи главно в тези среди. Другите политически партии играят второстепенна роля в държавата. Колкото се отнася до земеделците, те са за него някакъв съюз на "селяшки анархисти"[70].

Друг, който често се обажда, е Леон Севеджиян, бивш сътрудник на "Търговски вестник" в София, сега на служба в пропагандата на една съседна държава. Това леке минава тука за "компетентен балкански журналист" и често гризе червулите на българите. Не закача само Стамболийски.

Нападенията зачестяват. Вестникът на министър-председателя Жорж Клемансо "L'homme libre" отправя злъчни закани. "Тан", "Журнал де деба", "Фигаро"[71] и др. изнасят различни обвинения, някои обясними, но останалите - набързо измислени, за да създават настроение. По зачестилите обвинения може да се предполага, че в момента се разглежда важен въпрос. Т. Теодоров се измъчва, когато вестниците го споменават. Днес е особено огорчен. Един вестник писал, че на 19 юли Теодоров заявил в Народното събрание, че народняшката група (десет души) ще гласува трите дванадесетинки от бюджета и че това било пробив в редовете на опозицията. Съотношението тогава било 129 към 116, следователно трябвало да се отделят седем души, за да остане правителството на д-р Радославов в малцинство. При обявяването на войната Народняшката партия заявила, че била свила знамето си; отговорността на народняците, между които се числи Т. Теодоров, както и на прогресистите на Данев, започнала още от 1913 г. — войната срещу съюзниците. Михаил Сарафов дори не дава вид, че това го засяга. В момента се изпраща обширно опровержение, което, разбира се, също няма да види бял свят.

Стамболийски разпределя времето за работа. Повечето време е посветено на изучаване преписките, които донесох от София, следене в подробности печата, писане на статии, кореспонденция и т. н. Струва ми се, че той отива неохотно на заседание с делегатите, с които мъчно може да намери общ език. Освен това те решават въпросите както си разбират. Впрочем заседания стават нарядко, и то - за какво да се пише и как да се пише. Изложенията на Теодоров са дълги и малко съблазливи. И в Народното събрание държеше дълги речи. И адвокатските му пледоарии трябва да са такива.

"Не са прави - казва Стамболийски - тукашните вестници да го изкарват германофил. С право може да се нарече русофил. Ако той и партията му кокетираха с Радославов, това беше от страх. Полицейски участък, затвор - всичко това всява ужас у народняците, пък и у другите по-първи хора на старите партии. Ами само те ли проявяваха страх? Вестник "Народ" със своите писания предизвика критики в пресата на германските и австрийските социалдемократи. Стигна се дотам, че Б. Т. Й. взе защитата му и "Арбайтерцайтунг" отказва да напечата обясненията й. Едно е истина, че във всяка българска партия имаше, къде по-малко, къде повече, германофилски елементи. В Малиновия кабинет имаше нескрити германофили - Рашко Маджаров, Владимир Моллов, Георги Данаилов и др. - които при сключване на примирието демонстративно си подадоха оставките в знак на протест срещу новия курс на правителствената политика. И Фаденхехт беше на същата германофилска позиция както и много други. Мотивите да бъдат такива бяха различни. И тука, в делегацията има лица, които бяха германофили и добре, че не ги знаят - иначе не бихме видели мира.

Различното разглеждане и разрешаване на националните въпроси предизвикаха различно ориентиране и голям смут в политическото съзнание на хората през тази война. Това създаде много спорове и разцепления, особено в левите партии. Тези отклонения от линията на истината, на разума и на правдата не могат да бъдат оправдани, но все пак те ни обясняват много работи. Ако "Арбайтерцайтунг" е вземал отрицателно становище спрямо в. "Народ", имало е случай да върши обратното. Когато там пише сърбофилът Зендел, той не щади никак българите. Виждал съм статия пак в "Арбайтерцайтунг" от Хенрих Куново, която би помислил човек, че е писана от Никола Милев.

- Да - казва Стамболийски, - защото националният въпрос се схваща различно. Често пъти се отива в крайности. Едни отричат, че съществува изобщо, други избиват на див шовинизъм. Те са малко, но има времена, когато увличат голяма част от така наречената интелигенция след себе си. В Балканската война Фердинанд е мечтаел за Цариград. Сега Радославов предяви необуздани аспирации за Моравско и Северна Добруджа с цялата делта на Дунава. Хората оттатък използват това положение и ни сочат като анексионисти. В тези времена всеки се пази да не му излезе такава дума, макар най-много анексии сега да се извършват."

28 юли. Днес Стамболийски реши да излезем на разходка. Обадих в канцеларията, че ще отидем до Булонския лес. Придружава ни един обикновен агент. Тръгнахме пеша и скоро бяхме в гората, която почва още в края на предградието Ньой. Някога това е било огромна дъбова гора, която се е простирала недалеч по десния бряг на р. Сена. Сега тя обхваща площ от около десет хиляди декара. През леса минават пътища за коли, за ездачи и за пешеходци. В средата има две езера, от които едното е с повърхност от около две хиляди декара, с два острова. Качихме се на лодка, за да обиколим езерото, обаче още в началото на нашия ангел-пазител му стана лошо от люлеенето на лодката и ние трябваше да го оставим на брега. "Вие - казва той - се разходете и до един час се върнете тук, аз ще ви чакам." Като обикаляхме и стигнахме до първия остров, павилионът, където бяхме оставили агента, не се виждаше вече и ние слязохме за малко. Имаше беседки, навесчета и едно кокетно кафе-ресторант. "Напиши - казва Стамболийски - на Коста Тодоров да ни чака тук на уречен ден и час. Това ще бъде възможно и мисля, че ще бъде от полза." Върнахме се. Агентът ни чакаше и изглежда, че не скучаеше. Той се извини, че не е дошъл с нас, а ние му благодарихме за хубавата разходка по езерото. Стамболийски му каза, че е очарован от Булонския лес и че много обичал да се вози на лодка, макар че през цялото време ме предупреждаваше да греба бавно, та да не се обърнем. Агентът научил, че сме селяни. Това му било много приятно, защото и той бил селянин. Похвали ни се, че бил роден в едно нормандско село, в което всяка година прекарвал отпуската си. На тази тема малко се посближихме. Стамболийски му разправя за нашите вина, градуси, букет и пр. и червендалестото лице на нашия другар се разпусна в широка и добродушна усмивка. Той беше доволен, че беседва с хора, с които намира общ език, и се впусна да говори за лозарство и овощарство. Разделихме се с пожелание пак да се видим.

Днес са донесени пълномощията на 32 държави, с които България ще подпише мирен договор. Тези държави не вземат никакво участие в изготвянето на условията, нито могат да окажат някакво влияние. Те ще служат само за декор на тържествата, при които ще бъдат прокламирани неправдите.

VI ВЪПРОСИТЕ ЗА ТРАКИЯ И ИЗЛАЗЪТ НА БЯЛО МОРЕ

Становището на Венизелос преди войната и на конференцията. Гръцки искания за български земи между Места и Марица и нашите възражения. Отговор на гръцките и сръбските обвинения. Срещи в Булонския лес

Слушам доклад от инженер Морфов върху пристанища-та на Егейско море. Всичко е свързано с нашия внос-износ по това море. От съществуващите заливи той се спира на Кавала и изтъкнатите съображения доказват ясно, че е така. Де-деагач той не цени, като неотговарящо на никое от услови-ята за едно сгодно пристанище. Освен това той посочва две други места, където можело да се построят модерни и удоб-ни пристанища. Всичко хубаво, но окото му гледа все по на запад - чак до Орфанския залив, което няма да го бъде! Във всеки случай трябва да се има предвид, че той излага мне-нието си само като техник по един жизнен за страната ни въпрос, проучен от него много добре.

Докато в навечерието на войната на Солунския фронт Венизелос беше съгласен да отстъпи на България цяла Тра-кия, включително града и пристанището Кавала, сега, при изготвянето на условията на мира в Ньой, той разшири пре-тенциите на Гърция, като поискал и частта между реките Ма-рица и Места, която се владее от България още от Балкан-ската война. Този допреди спокоен и мъдър политик, изглеж-да, е поощряван в своята мегаломания от Клемансо и Лойд Джордж, които в невежеството си по източните въпроси и поради късогледство щедро почнаха да раздават чужди зе-ми. Клеменсо правеше това, защото беше надъхан с дива ом-раза към българите, а Лойд Джордж беше готов да откъсне една богата област от Малоазиатска Турция, за да задово-ли Гърция. Това беше законът на по-силния, на победителя!

На победения не беше позволено даже да знае каква съдба му се отрежда и не можеше дори да се защити. И понеже своеволията бяха безсрамно големи, те трябваше да се вършат тайно.

Описвайки личността на Венизелос, Лансинг пише в своите "Спомени" на стр. 250: "Очевидно е, че при изготвяне условията на Ньойския и Севърския договор[72] Венизелос беше успял да спечели не само доверието, но и нейното съдействие на пълномощните представители на съюзните правителства. Сключените уговорки бяха напълно благоприятни за политиката на гръцкото единство и отговарящи до безразсъдство на желанията на панелинистите."

Срещу този бяс на какво можеше да разчита българската делегация? На Съветска Русия? Да, но по това време тя не беше в състояние да ни помогне по какъвто и да е начин. Съветска Русия беше обкръжена отвсякъде от неприятели и всичките й грижи и усилия тогава бяха да скъса този обръч. Италия даваше известни надежди, но нямаше необходимата сила дори да застане на твърди позиции и се бореше да задоволи поне минималните свои искания. Освен това, след като постигна споразумение с гръцкото правителство по балканските въпроси (островите и Албания), тя не прояви вече никакъв интерес по въпроса за Тракия. Японските делегати съвсем не се интересуваха от европейските работи и затова не проявяваха каквато и да е дейност.

Оставаха Съединените американски щати, с които не бяхме във война и които бяха възвестили на света друга политика, изразена в прочутите 14 точки. В началото американската делегация се бори срещу прекалените претенции на своите съюзници и можа да спаси Германия от разпокъсване. Но многото спорове и кавги бяха уморили председателя Уилсън и той си замина за родината[73], още повече че и Конгресът беше дал да се разбере, че няма да одобри Версайския мирен договор. Беше оставен да възглавява делегацията на Щатите Полк, човек от държавния департамент, но малък, за да се мери с Клемансо и Лойд Джордж.

В този пристъп на нашите съседи вземаше участие почти цялата преса. Тук-там се срещаха основателни обвинения или укори, но общият тон беше изпълнен с такава смрад от закани, подстрекателства, клевети, измислици и разни глупости, че човек не знаеше какво да мисли. Трябва да се подчертае доблестта и нравственият кураж на малкото вестници, ко-

ито издигаха глас в защита на България, за което ние тук нямахме почти никаква заслуга.

Така "Ла Верите" от 30 юли пише: "В своя дебют г. Полк показва жив интерес по един въпрос от не особена важност, но поставен на първото заседание на Съвета на петимата, в които той взе участие. Въпросът се касаеше до Тракия, за която претендира Гърция в ущърб на България. Г-н Венизелос бе поканен на това заседание и той разви твърде надълго етническите аргументи, които според него доказват че Тракия е неделима част от Източна Македония."

В. "Льовър" от 26 юли 1919 г. публикува статия на бившия министър Марсел Самба, в която се казва: "Победата на Съглашението не променя народността на македонското население. Там наред с гръцките и сръбски земи има и чисто български. Говорят, че българите трябва да бъдат изгонени от крайбрежието на Егейско море. Искат да откажат всякакъв достъп на България до това море. Но това ще бъде най-голямата пречка за бъдещото примирие между балканските народи."

В. "Л'Енформасион" от същата дата пише: "Ако се дадат български земи на Румъния, Сърбия и Гърция, ще имаме договор по-лош от Букурещкия. България иска въз основа принципите на Уилсън да се прибегне до плебисцит във всички спорни територии под контрола на Съглашението и предпочитително на Америка."

Пак в. "Льовър" от 30 юли 1919 г. пише: "Съветът изслуша речта на Венизелос, започната от предния ден, върху гръцките искания за Тракия. Но тоя инак способен и красноречив адвокат в тоя случай няма успех. Съветът започна да разглежда териториалните въпроси. Те интересуват Румъния, която иска да задържи цяла Добруджа, и Гърция, която иска да вземе цяла Тракия до Цариградските стени, като изключи България от всякакъв достъп до Бяло море. С тия свои искания, ако бъдат осъществени, гърците добиват световно значение, защото обграждат както Дарданелите, така и Мраморното море. Венизелос основава гръцките искания на етническото начало. Но гърците съставляват в Тракия не особено значително малцинство. Американците познават това положение от сведенията, които им даде документираното изложение на Вестерман."

За да узнаят по околен път становището на Съединените американски щати, както ни съобщи после Коста Тодоров, съседите си послужили с подставени лица. Те пратили един

от сътрудниците на парижкия в. "Льо Журнал" — Л. Лондон да интервюира Полк по тракийския въпрос. Макар и да се държал резервирано, Полк дал да се разбере, че ще бъде против отстъпването на Западна Тракия на Гърция и против лишаване България от излаз на Бяло море. Това не беше много утешително за нас, защото показваше каква ще бъде последната позиция на САЩ спрямо нас - искане на някакъв излаз на Бяло море. В края на краищата другите и това ще осуетят.

На българската делегация не оставаше нищо друго, освен да противопостави на своеволията на победителите доводите на науката, самата действителност - правдата. Така е постъпвала и германската делегация, която е пращала постоянно ноти и изложения до конференцията. Но тя е била по-добре информирана, защото е била посещавана от пратеници на Франция и Англия и др., които са се надпреварвали да заемат позиции за своята далечна политика и да подхвърлят пред германците разни кроежи за бъдещето.

1 август 1919 г. Българската делегация изпрати на конференцията изложение със съображенията, които оправдават нашето владение на територията между Места и Марица.

В това изложение се изтъква, че "след като ни отне по силата на Букурещкия договор Драмската и Кавалска област, Гърция сега предявява искания и върху Западна Тракия, включена между Места и Марица. Правата на тази част на Тракия са от исторически, етнически, политически и икономически характер.

1. Исторически съображения. Тази област е населена от най-старо време със славяни. Византийският писател Георги Акрополит, съвременник на Михаил Асеня, казва изрично, че това са българи, които воювали съзнателно, за да се присъединят към своите сънародници. Малко преди нашествието на турците Момчил войвода с въстаналото местно българско население отхвърлил византийското иго и образувал независимо българско княжество в областите на Места и Южните Родопи[74].

2. Етнически съображения. Българското население, земеделско в селата и занаятчийско в градовете, брои 140 648 души. Това население е най-гъсто в околиите Гюмюрджинско, Дедеагачка, Одринска и Ахъчелебийска околия.

Българите мохамедани, които са чисти българи от мохамеданско вероизповедание, броят 120 050 души, разпределени в планинските райони на областта.

Общото число на българите, които живеят в Западна Тракия, е 260 698 души. В гръцките статистики помаците са показани като турци.

Турците идват на трето място. Според книгата на Рихард фон Мах от 1907 г. и други статистики от турски и гръцки източник числото на гърците е 70 210, в което число влизат и куцовласите и българите патриаршисти.

Българската делегация предлага една комисия да провери данните на самото място, като разпита и самото население.

3. Политически и културни съображения. Гръцката делегация използува едно изборно съглашение от 1912 г., сключено в Цариград между български и гръцки първенци за общо действие в изборите в Тракия и Македония. По този документ делегацията дава отделно обстоен отговор.

В тайния договор, сключен между Гърция и Сърбия в 1913 г. 19 май, за да си осигурят взаимно завзетите от войските им земи, докато българската войска се биеше на Чаталджа, гръцката граница не отива по далеч от Струма. Цяла Тракия на изток от Струма заедно с пристанището Кавала са оставени на България в един договор, в изработването на който България не взема участие. Чак в Букурещкия мирен договор, със съдействието на германския император Вилхелм II, Гърция успява да вземе пристанището Кавала.

Духовното възраждане на българите и тяхното църковно освобождение почнаха едвам в средата на миналия век, особено Хатихумаюна[75] от 1856 г. В края на учебната година 1909—1910 г. страната броеше 53 забавачници, 102 основни и 8 средни училища, които сами имаха 158 учители и учителки с 6067 ученици. В Одрин, който беше духовен център на цяла Тракия, имаше три български гимназии[76].

Срещу тези училища гърците имаха 61 училища, в които голяма част учениците бяха българчета, тъй като имаше училища в чисто български села. Това се доказва и от доклади на гръцките патриаршистки органи, препис от които делегацията прилага.

4. Икономически съображения. Реките, които се вливат в Егейско море, извират на българска територия, текат през българска земя и чертаят естествените пътища за български износ. Отнемането на Беломорския бряг на България, това

ще рече да ѝ се отнемат естествените дебушета* за нейната търговия с чужбина. В това отношение беломорските пристанища са абсолютно излишни за Гърция. Стопанският живот на Западна Тракия е в зависимост от Южна, Средна и отчасти Западна България, които съставляват нейния хинтерланд**. При това българският елемент в този край със своята неуморна дейност крепи икономическия живот, който е в пълна зависимост от земеделското производство. Населението от южните склонове на Родопите открай време се изхранва от Южна България.

Предвид на всичко гореизложено Беломорска Западна Тракия трябва да остане българска. Да се отнеме от България, за да се даде на Гърция, това значи да се игнорира истината и действителността, да се потъпче правдата, да се затвори България от морето и да се създадат между България и Гърция причини за нови дразги."

Ежедневният подробен преглед на пресата ми помогна да я опозная истински и да усвоя правилно отношение към нея. Вестници, които по-рано четях едва ли не с респект, тук видях да се валят в поквара и безсрамно да служат на найдолни каузи. Научих неща, които по-рано никога не бих повярвал. Използувам свободното си след вечеря време да споделя със Стамболийски впечатленията си. "Защо, казвам, за да откриеш курс по кроячество, готварство и прочее, трябва да отговаряш на ред изисквания: правоспособност, хигиенично помещение, одобрена програма, контролирано преподаване и полагане на изпит, а за да почнеш да издаваш вестник, не се изисква нищо. Можеш да тровиш душите на стотици, хиляди хора, можеш да въртиш пропаганда на чужди интереси и никой не смее да пита кой си, нито смее да надникне в касата да провери откъде идват парите. И това става, като се злоупотребява с един велик принцип - свободата на печата." Стамболийски като дългогодишен вестникар и общественик познава отлично въпроса и обяснява какво е състоянието на българската преса. "Там - казва той - може да надникнеш със запушен нос. Трябва да се вземат строги мерки срещу подкупната жълта преса, но това трябва да стане внимателно и добросъвестно, защото макар и с най-добри намерения човек може да стори много пакости.

---

* Излаз (фр.).

** Стопанска област към търговски или консумативен център (нем.).

Хората много пишат и говорят против диктаторските режими, но у всеки човек има наклонност да злоупотреби при дадена възможност с дадената му власт, все в името на добри намерения."

В заключение му прочитам преценката, направена за нашата преса от Марсел Дюнан в "Българското лято".

"У тях на Запад - казва Стамболийски - е много по-лошо и не зная кой би имал сила и възможност да се справи с тази модерна напаст."

1 август. Днес излизаме до Булонския лес със същия агент. По пътя успях да пусна писмото до Коста Тодоров. Отидохме до езерото. Агентът остана пак на брега да ни чака, а ние тръгнахме да направим обиколка по езерото. Пътят завива и мястото на острова, където трябваше да ни чака К. Тодоров, не се виждаше от агента. Освен това имаше винаги много лодки с любители на водния спорт, така че всичко беше добре. На връщане Стамболийски води интересен разговор с агента за гроздовото и ябълковото вино.

Между разните брошури и изложения, пръснати навсякъде против нас или изпратени до конференцията, има едно обвинение за извършени избивания на военнопленници в Прилеп. То е подписано от Р. А. Райс, професор от университета в Лозана, от А. Бонасьо, от един английски офицер на име Майн и от двама сръбски офицери. Какъв професор е Райс, не зная, защото през време на войната той се е намирал на Солунския фронт, откъдето доброволно е изпращал измислици на пресата в неутралните страни, особено в Холандия. Той е разпространил чрез в. "Телеграф"[77], че българите бомбардирали през март 1917 г. гр. Битоля със снаряди и задушливи газове, от които загинали много жени и деца! Тази измислица той разпространявал дълго време в разни вестници, както и редица други небивалици. След пробива при Добро поле същият се е движил с конната бригада на Жюно-Гамбета и е издал по този повод книга. Казват, че го наричали "Талисманът на Моравската дивизия". Трябвало е да се съберат сведения за състава на тази нагласена комисия и тогава щяло да проличи каква стойност има изложението ѝ, в което между другото има следното: "Според свидетелстването на един младеж, Александър П. Кросновић войските от 5 Дунавска дивизия избили 18 хиляди военнопленници сърби, щом превзели Прилеп; те били изсечени от кавалерията." А знае се, че градът Прилеп е бил завзет на 2 ноември 1915 г. от българската кавалерийска дивизия, без

да вземе нито един пленник, защото сръбските войски били опразнили тази област без бой. От друга страна, 5-а Дунавска дивизия е действувала към Битоля. Общият брой на сръбските войски в района на Битоля—Прилеп—Охрид—Ресен не е надминавал 4000-5000 души, които са се оттеглили навреме към Албания.

Българското правителство се обвинява по-тежко в два доклада до конференцията на мира - единият, подписан от г. Еме Гюйперс, белгийски консул, г. Жорж Дютил, французки адвокат, г. Реджинал Стролого, англичанин, и полковник Бабич, сърбин, за нарушения на международното право, извършени от българските войски в Източна Македония. Другият доклад е от Бонасьо, от прокурорския надзор в гр. Лион, подполковник Майн, англичанин, и трима сръбски офицери за същите нарушения в окупирана Сърбия през периода 1915-1918 г. В тези доклади са изброени най-различни и грозни обвинения, с които се цели да се покаже, че "там се е прилагало управлението на един варварски народ, недостоен за доверието на цивилизованите народи":

По тоя повод българската делегация в доста дълго изложение до конференцията заявява, че деянията, в които ни обвиняват, не са само дело на българи и че и обвинителите в случая не са по-малко виновни от нас.

Затова поискахме една безпристрастна анкета върху действията на всички воюващи страни на Балканите; тя трябвало да установи призванията на всички, без разлика къде се намират и на коя страна принадлежат виновните. Това е първото искане на делегацията.

Гръцките обвинения са формулирани общо, нарядко конкретизирани и неподкрепени с доказателства. Отговорът на делегацията изтъква най-първо, че навлизането на българските войски в гръцка територия е станало след предварителното съгласие между атинския кабинет и германското правителство; второ - че страната е била окупирана само във военно отношение, без каквото и да е накърнение на гръцката администрация, чиято автономност е била запазена; че правата и задълженията на гръцката администрация спрямо гръцкото население са били оставени непокътнати и не е имало ни най-малко вмешателство от страна на българските окупационни власти.

Българските военни съдилища са били компетентни да съдят само престъпленията, изброени във "Временния правилник за управлението на военно-инспекционната област",

всички останали престъпления са били подсъдни на гръцките съдилища.

Когато Неврокопският митрополит Макарий е поискал да му се разреши да назначи български архимандрит в Драма, началникът на военноинспекционната област генерал Танев му е отговорил отрицателно.

В гръцкия обвинителен доклад следват следните рубрики:

1. Запирания - изтезавания. Ужаси. - Тук става дума за дванадесет случая на убити или умрели от побой, като се упоменават имената само на четирима души.

2. Принудителна безплатна работа. - Делегацията признава, че населението е викано далеч от района на военните действия да работи, обаче това е било заплащано в храна. В законността на тези свои дела властта се е базирала на чл. 52 от Правилника относно законите и обичаите на сухопътната война.

3. Обири и плячкосвания. - Отговорът е, че обвиненията не са конкретизирани въобще. Възможно е да е имало отделни случаи, но за това не може да се обвинява цял народ. Посочват се следствените дела на двама упоменати в доклада, Ангелов и Паница, които ще бъдат съдени.

4. Изнасилвания. - Посочва се, че това престъпление е рядко явление между българите. Това явно личи от констатациите на Карнегиевата анкета в 1913 г.[78]

5. Интернирания и задигания на деца. - Гръцкото изложение твърди, че са задигнати хиляди гръцки деца, за да бъдат "побългарени". От направената анкета се е установило, че в България са откарани 120 деца, останали сираци. Много от тях са били осиновени от добри български семейства с тяхно съгласие, иначе е трябвало да бъдат изоставени да скитат из разрушените си села без никакви грижи.

Интернираните са били жители на селища, близо до бойната линия, и по военни или продоволствени съображения откарани в България. Ако смъртността между тях е била поголяма, това се е дължало на върлуващата тогава испанска болест*, която е увеличило смъртността навсякъде без разлика на народност.

6. Глад. - До м. юли 1917 г., когато Гърция влезе във война с България, гръцкото правителство, макар и подготвено,

* Грип.

не се е погрижило за продоволствието на населението от Източна Македония. Въпреки това положение българското правителство се зае с прехраната на населението от септември 1916 г. до юли 1918 г. чрез комитети, съставени от всички народности, чрез които се раздадоха повече от 20 000 000 кг зърнени храни, продавани на населението срещу незначителни цени - от 0,50 лв. до 1 лв. Освен това нека се знае, че броят на прехранваните към края на 1917 г. е бил 60 000 души. Работниците също са били хранени от интендантствата на 7, 8 и 10 българска дивизия. Есента на1917 г. е раздадено семе за посев: жито 89 869 кг, ръж 124 451 кг, уров 12 549 кг, царевица 238 770 кг, боб 44 400 кг, просо и сусам 27 135 кг, картофи 5700 кг, лук 45 370 кг, ориз 6700 кг и пр.

Българският Червен кръст е раздал също 101 067 кг царевица, от която 27 892 кг за общината на гр. Кавала.

Освен това били да построени пътища, шосета и мостове на стойност 84 851 875 лв. с работна ръка от местното население. Трябва да се отбележи, че това става, когато в самата България населението страда от оскъдица в прехраната. Ако е имало неуредици при раздаването на храните, то се е дължало на местните комитети.

7. Разрушения. Българската войска се обвинява, че е разрушила 94 села в Източна Македония, но около четиридесет от тези села са пострадали от турци и гърци през Балканската война в 1912 г. Градът Серес например има 800 къщи, изгорени през 1913 г. Всички други села са пострадали, защото са били на самата бойна линия или наблизо до нея и са пострадали от военните действия на двете страни. От пострадалите при тази война 56 села, 37 са чисто български, 6 турски и 8 със смесено население. Самият град Баракли Джумая, за който се говори в доклада на анкетната комисия, е български с незначително число турци и куцовласи.

8. Данъци и реквизиции. - Всички покупки на храни и добитък, извършени от българските интендантства, са ставали редовно със съгласието на продавачите. На по-големите продажби са присъствували и представителите на гръцката власт. Що се отнася до цифрите на заграбен от нашите войски добитък, те надвишават тройно - за конете, и петорно - за дребните животни, от заварения добитък, записан от общинските регистри при навлизането на българските войски. Затова и назначената на времето от Съглашенското командуване комисия за анкетиране този въпрос бе възпрепятствувана от гръцките власти да направи необходимите проверки и разпитвания.

Сръбските обвинения на анкетната комисия "Бонасьо" са от същия характер, само че в много по-голям мащаб. Отговорът на българската делегация, която не отхвърля всички обвинения, показва, че много от тях са преувеличени или измислени. Действително от един бегъл поглед над сръбския обвинителен доклад личи, че се е работило без размисъл, с цел само да се трупат обвинения. Обаче трябва да се признае, че при потушаване на въстанието са били извършени от наша действия, несъвместими със законите на войната: прекалености, които излизат вън от рамките на човещината. Това се дължи (доколкото трябва да търсим вината само у нас) на това, че в Моравско беше пратен за командуващ човек, чието място не беше там, и че се използуваха отряди от неотговорни фактори, чиято дейност беше повече пакостна, отколкото полезна. Освен това Радославовото правителство беше пратило в този край най-долното от своята администрация.

В отговора на българската делегация се казва общо: „Българското правителство в пълно разбирателство с възбудената народна съвест учреди на 18 декември 1918 г. при Министерството на войната специална анкетна комисия за разследване на всички престъпления, извършени през време на войната в новозаетите територии, и за даване под съд на провинилите се. Главните виновници, като майор Илков, полковник Калканджиев, чиито имена се споменават от анкетната комисия, полковник Антонов, полковник Попов, отговорни за извършените престъпления в Струмица, Враня и Лесковац, се намират вече в ръцете на правосъдието, което скоро ще се произнесе върху злодеянията, които им се приписват. Майор Кулчин, който през време на войната беше комендант на гр. Кюприя и чието съдебно преследване бе започнато още в началото на 1918 г., бе осъден на смърт и екзекутиран.

Българското правосъдие впрочем действуваше против престъпниците много преди сключването на примирието. Това се доказва от твърде многото осъдителни присъди, издадени против провинили се военни и граждански дела. Военнополевият съд в Моравската област от ноември 1915 до септември 1918 г. е произнесъл 239 осъдителни присъди против чиновници от тамошното управление, обвинени, че са извършвали престъпни деяния върху мирното население. Същият този съд е осъдил 8 офицери за злодеяния, извършени спрямо населението от Моравската област.

По отношение обвинението за интернирания на хиляди хора нашият отговор намира оправдание в това, че и другите държави са го правили. Сръбската анкета твърди, че числото на интернираните било 100 000, а според българските сведения то е 34 973, от които 5459 души умрели вследствие болест. Бие на очи масовото изселване на духовни лица и на интелектуалци. Дивите действия на Коста Пекянец не са достатъчни за да оправдаят някои ексцесии на генерал Протогеров."

По другите обвинения делегацията отговаря обстойно на основание сериозни и подробни данни и се дава всекиму заслуженото.

В заключение отговорът изтъква, че и двете анкети са направени повърхностно. Целта им е била да се набере обвинителен материал от каквото и да е естество, без никакви проверки, като обвинената страна е държана в пълно неведение и затова и истината не е могла да излезе на бял ден. Въодушевявана от искрено желание да хвърли светлина върху отговорностите, българската делегация моли конференцията да разпореди провеждането на международна анкета, която да изследва всички осъдителни деяния, вършени от воюващите балканска страни през време на войната 1915-1918 г., както и през време на примирието. Само такава анкета й се вижда единственото средство, способно да установи истината и да тури край на клеветите.

Вечерта, след като прочетохме отговора на делегацията, Стамболийски, който е взел участие в обсъждането му, казва: "Изложението е дълго и закъсняло. Нашето Външно министерство трябваше навреме да узнава за тези работи и навреме да отговаря. Макар и да сме напълно блокирана страна, то имаше тази възможност: легациите, мисията в Швейцария и отделни лица, които по един или друг начин са се промъкнали в чужбина. Ето Иван Евстратиев Гешов е вън от България отпреди шест месеца. Доста късно е. И без това нашите балкански разправии са омръзнали на външния свят още от 1912 г. Сега, в тези нервни времена, кой ще чете тези страници? Настроението в обществото е създадено вече срещу нас, а това ще позволи на Клемансо и Лойд Джордж спокойно да вършат своето."

2 август. Отиваме в Булонския лес пак с нашия човек. Той свикна с нас и изглежда, че сам си нарежда той да ни придружава. Много добре, само че е доста разговорчив и трябва да му се угажда. Днес той ни разправя за прочутите

нормандски сиренета. Стамболийски го дразни и казва, че не ги харесва заради тяхната неприятна миризма. Стигаме. Придружителят ни остава на брега, а ние се качваме на лодката. След малко сме до острова. лодката върви близо до брега. Стамболийски ми сочи с очи двама, които се разхождат по една алея. Единият е Коста Тодоров, който ни прави знак да слезем. Представи ни другаря си - запасен капитан Жак Фиески (сега са на мода военните чинове), корсиканец, бивш офицер от окупационните френдзски войски в София, наш приятел, написал вече няколко статии за защита на България, които ни показа напечатани в разни вестници.

В началото Коста Тодоров не може да се наговори. Описва положението ни като много мрачно; настроението срещу нас било извънредно лошо. "Ако узнаят, казва, че съм българин, няма да намеря ни легло, ни храна." Това се дължи на много причини: - първо на кампанията, която се води от нашите съседи, включително и в неутрални страни; второ - на тежките обвинения за действията на наши органи в Драмско и най-вече в Моравско. Действително там са вършени неща, от които всеки би се срамувал. Настроение срещу нас са създали и завърналите се войски от Солунския фронт, където са дали много убити, ранени, умрели и заболели, главно от маларията, която е била страшен бич за тях. Въпреки това те признават, че в лицето на българския войник са имали достоен противник, а по-интелигентните офицери са донесли впечатления от населението на Македония, които не хармонират с поддържаната тук официална теза за народността на македонците.

Сега няма време да го слушаме повече. Стамболийски му поръчва да напечати визитни картички с негово име и да ги изпрати на които смята за уместно и полезно; да пише статии колкото може, и то сега, и да прави лични срещи с хора, които могат да бъдат полезни за момента. Идущият пътвдругиден - ще му даде писмено поръчения и книжнина, с която разполагаме. Да види Баучер и Ламуш и да им благодари от името на всички за благородната дейност, която развиват за каузата на българския народ. Разделяме се. Стамболийски сърдечно стиска ръката на Фиески и казва на К. Тодоров: "Ха сега да видим какво можеш."

Греба обратно към брега. "Ами сега, ако ни пипнат, казвам, какъв скандал ще стане"! Стамболийски се смее: "Т. Теодоров ще припадне, казва, но Драгиев ще злорадствува. Видите ли, ще каже, отиде и там не стоя мирен. Нас най-мно-

го може да не ни пускат никъде, Коста Тодоров ще изпъдят, а нашият нормандец ще си отиде да пасе кравите и да оправи камамберско сирене. Нищо престъпно няма в нашата постъпка. Това е наше право и срамът и позорът са само за тях." Намерихме нашия човек, който чакаше, за да продължи разговора за прекрасните нормандски сиренета чак до "Шато дьо Мадрид".

Коста Тодоров е роден в Русия, където баща му е емигрирал като офицер след детронацията на княз Александър Батенберг[79]. Там се е учил и още като младо момче се замесва в движението на анархистите, после в това на есерите[80] и попада в Одеса. За да бъде пуснат на свобода, е било достатъчно да подаде декларация, че няма да се занимава повече с конспиративна дейност. "Научих от губернатора - ми разправяше пълномощният министър Кисимов, тогава консул в Одеса, - че едно българче отказвало да подпише такава декларация, и отидох да го видя. Какво беше моето учудване, като научих, че пред мен стои синът на моя приятел майор Тодоров от Малко Търново. И мен не послуша - отказа да подпише. Минаха няколко дена и виждайки упорството му, аз помолих губернатора да го експулсира от Русия за Варна. Той удовлетвори молбата ми и след две седмици двама казаци откараха опърничавия младеж на един италиански параход, който тръгна за Варна."

Дошъл в България, не след дълго време той се забърква в македонското движение и отива в Македония с една чета на Чернопеев. Там се сприятелява с Петко Пенчев, друг неспокоен дух. Не се задържал много в четата, едно че не го зачели много и друго - не можел да свикне с комитската дисциплина.

Мисля, че не е можал да завърши образованието си, но той е така богато надарен, че това никак не му личи. Той е романист, журналист, поет, художник, дипломат, конспиратор и какво ли не още. Той е крайно интересен в разговори. Пише еднакво добре на български, руски и френски.

Войната го е сварила във Франция и веднага се записва в Чуждестранния легион[81], като взима участие в боя при Ардените. Получава орден за храброст и повишение в чин. Нисък, набит, мургав, с големи хубави очи и дебели устни, малко му трябва да мине за креол или, като гледаме и облеклото му - за южноамериканец. Обикновено е весел, винаги усмихнат, но лесно кипва и винаги готов за буйство.

Питам Стамболийски какви му са политическите възгледи и партийната принадлежност. "Досега се е люшкал, но винаги в добри насоки - казва той. - В Русия е бил с есерите и още е под тяхно влияние. Сега се числи в Даневата партия само защото тя е най-русофилската. Сътрудничи в списание "Сила"[82] заедно с Хр. Силянов, с когото е бил близък и по четническа линия. Аз го познавам само при затворническата обстановка. В затвора показа добро държане, само, че обича да живее нашироко. Не е изпитан още на дълъг път."

За да се има още по-добра представа за него, ще спомня една случка, характерна за него. На Лозанската конференция сме. Един следобед се връщахме от някъде и забелязахме много журналисти да влизат в "Хотел дю Норд", където беше отседнал Венизелос. Влязохме и ние. Пресконференция на гръцкия министър-председател. Салонът е пълен с журналисти и в дъното три големи бюфета, отрупани със закуски и напитки. Конференцията е уредена, за да се разяснят гръцките позиции по отношение исканията на България. Венизелос е сладкодумен и убедителен. След като употреби целия си арсенал от аргументи, той благодари за изслушването, покани любезно журналистите да заповядат да вкусят от плодовете на гръцката земя и се оттегли. Веднага К. Тодоров дръпна от мен бележника, в който записвах говоренето, почука на прозореца, до който се намирахме, и каза на журналистите: "Вие чухте г. Венизелос. Бихте ли изслушали и човек на другата страна - България"? Разбира се, журналистите охотно приеха това необикновено предложение. В продължение на десетина минути К. Тодоров даде блестящ отговор на Венизелос. И той благодари на журналистите, след което пристъпихме всички към гостоприемната ароматична гръцка трапеза. След няколко дена бях при Венизелос по друга работа и му напомних за случката: "Да - отговори той с усмивка, - той ми изигра хубава шега, но не мога да му се сърдя, тъй като по майка ми е наполовина съотечественик."

Върнахме се. Засега няма да казваме никому за срещата с К. Тодоров, защото не ще се опази в тайна. В делегацията има малко оживление - пристигнал Ив. Евстратиев Гешов. Пресреща ни Янко Сакъзов ядовит: "Очаквах - казва той, - че Гешов ще ни донесе пресни новини, да ни осветли по работите на конференция тя, а то общи фрази за неща, които отдавна знаем. Конферира с Теодоров и Сарафов по технически работи, главно за дружество "Балкан". Разни гешефтари му уреждали свободно движение из Западна Европа, а той нав-

сякъде обещава концесии и разни привилегии на хора, които уж щели да работят за нашата кауза. Сега щял да ходи в Англия пак за това. Така се създават и крепят големите богатства. Трябва да се тури край на тази система." "Теодоров и Маджаров са вън от тези комбинации - отговаря Стамболийски. - Тук Сарафов се занимава с работите на "Балкан", а Гешов ходи по-големите банкови въпроси. Не се коси! Той не може да ангажира държавата и не те ще решават тези въпроси."

Познавам слабо едно от лицата, посочени от Сакъзов. Казва се Джексън, homme d'affaires* от Лондонското сити. Беше в България. Братя Франтя, които от години се мъчат да продадат една своя концесия за шисти в Брезнишко, са вече в напреднали преговори да му я продадат. Това е един беден периметър и Джексън ще рискува, ако сключи сделката. Той е един от първите, който пристигна да търси плячка чрез разни концесии, но в София не се знаеше кой го води - там той не прояви никакви особени познания или сръчност и затова много не му обръщаха внимание. Въртяха се около него притежатели на мини или на запазени периметри; с една дума - дошъл да лови риба в мътна вода.

3 август. Днес делегатите са разисквали между другото и друг един въпрос. Иван Евстратиев Гешов е донесъл от Берн едно предложение от един от редакторите на парижкия в. "Тан" - г. Ш. Риве. Вестникът иска да получи една глобална сума от 500 000 шв. фр., срещу която щял да спре всякакво писане срещу България и щял да печати дописки и изявления, в които ще се пледира нашата кауза. Интересно е, че преди два дена и Цоков предложи същото нещо пред Стамболийски. Струва ми се, че някои искат да правят помен с чужда пита; Стамболийски намира, че вестникът има вече ангажименти, от които мъчно може да се откаже. Но какво може да се постигне толкова късно? При това, сумата е доста голяма, за да се хвърли току-така. В началото Теодоров и Сарафов са били наклонни да удовлетворят искането, но накрая всички са били съгласни то да се остави без последствие.

Както пристигна от Швейцария Ив. Евстратиев Гешов, така и безшумно замина за Лондон. Там щял да поиска среща с Лойд Джордж и с други меродавни англичани. Той и

* Делови мъж (фр.).

Цоков пътуват свободно, без пречки. За Цоков е лесно обяснимо - през цялата война той е бил във връзка с англичани и французи; бил е даже на няколко пъти натоварен с мисии от тях. Към края на 1917 г. чрез него англичани и французи предложили на Ал. Малинов да започнат преговори за сепаративен мир, обаче този последният не дал никакъв отговор.

5 август. Във в. "Земеделско знаме" е напечатано възвание към българските избиратели със следните по-главни искания и препоръки.

1. Установяване на пълно народовластие.

2. Съд за виновниците за катастрофата и за провинените през време на окупацията.

3. Да се конфискуват имотите на цар Фердинанд и на всички преки виновници за войната.

4. Конфискация за незаконните печалби, придобити от октомври 1915 - до септември 1919 г.

5. Реорганизация на данъчната система, като се прокара и прогресивно-подоходният данък.

6. Прокарване на закон за трудова поземлена собственост съгласно принципа "Земята на тези, които я работят". Да се оземлят безимотните от земята на едрите собственици, манастирите и държавните свободни земи.

. . . . . .

11. Да се заяви, че се отдаваме на труд - за културно, стопанско и духовно възраждане.

17. Да се засили кооперативното дело, като се създадат производителни, потребителни и кредитни кооперации.

23. Да се работи искрено и честно за истински мир и сближение на балканските народи, като се подготвят условия за бъдеща Балканска федерация.

25. Всички средства за модернизиране на селското стопанство. Вместо милиарди за ножове, пушки и топове - милиарди за плугове, машини и торове; вместо казарми - училища.

Заедно с вестника се получиха и писма от Ал. Димитров, Р. Даскалов, Марко Турлаков, Сп. Дупаринов и др. Райко е вмъкнал във възванието точки 7, 8, 9 и 10 относно армията. Изборната борба вървяла добре, мирно и спокойно. Разбира се, интригите били в пълен ход от страна на противници-

те, но никой не им вярва. От пленниците се получавали много писма и колективни изложения.

Прибирам вестника, защото има някои неща, които никак не са за тука. Има точки във възванието, които ще ни навредят и ще ни създават врагове гдето не трябва, а и временна полза няма да ни донесат. Някои точки, като тази за трудовата поземлена собственост, за въвеждане кооперативната система за производство, търговия и кредитиране, за усъвършенствуване и механизиране на земеделското производство, за бъдещата политическа и стопанска форма на балканските народи и др. са главните насоки, които ще очертаят предстоящата историческа блестяща роля на Земеделския съюз в политическия и стопански живот на страната ни, макар че тази нова политика ще бъде провеждана при най-неблагоприятни условия - когато страната е окупирана, натоварена със страшни тежести и с ограничени възможности за свободно управление.

Стамболийски обича много да говори по тези въпроси. Днес той се разхожда из стаята възбудено (навик, останал му от затвора) и чертае разни близки перспективи, които трябва да обърнат България в щастлива страна. За това трябва честна мисъл, истинска любов към народа и твърда воля, за да се изкара реформаторското дело до края. Материалната и духовна култура ще бъдат еднакви за целия народ и няма да има разлика между селото и града. Тогава Българският земеделски народен съюз ще премахне от името си думата "земеделски", а след установяването на пълен народовластнически режим и думата "народен" - тогава ще остане само "Български съюз".

Засягайки въпроса за земята, говорим за селските въстания в историята на човечеството. Защо селските бунтове са били винаги потушавани със страшна свирепост? Защо водачите им са били накрая изоставяни да завършат живота си с жестока смърт? Примерът на братята Гракхи[83] е поучителен! "Всичко това се дължи - казва Стамболийски - на липсата на просвета и на липсата на организация, които са позволявали на едно безскрупулно и решително малцинство, организирано и въоръжено, да се налага над огромни селски маси. Това се е дължало и на престъпното използуване на държавния апарат за потисничество от страна на тиранична власт и на обикновено пасивното държане на народа спрямо своеволията и беззаконията на една сама поставила се вън от законите власт." "Настъпи времето - допълвам, -

когато земеделските маси трябва да се просветят и организират. Ние имаме засега политическо организирано, но само за избори. Следва да пристъпим към всестранно организиране, което да включи в себе си и готовността за вътрешна въоръжена отбрана. В това отношение швейцарската военна повинност дава големи изгоди. Разбира се, при сегашния окупационен режим у нас трудно може да се изпълни всичко това."

"Едновременно - продължава той - трябва коренно превъзпитание на народната душа. Много отрицателни черти, придобити от дългото иго, трябва да изчезнат. У нас има пороци, които още се възхваляват или оправдават в разни поговорки. Трябва да се развият гражданското съзнание и гражданският кураж, чувството на вярност и на саможертва. Да се преследва лъжата. Известни среди, които се гордееха със своя патриотизъм, през последните войни избягнаха да изпълнят своя граждански дълг; очевидно те са живели във фалш и измама. Чувството на страх трябва да изчезне и да се култивира и поощрява гражданската доблест. Там, гдето има страх - има само слуги или жертви. Тук задачата и отговорността на училището и държавата са големи. От попървите граждани на страната се изисква постоянен личен пример. Тук трябва да се прави разлика между извършването в дадено време на един смел жест и постоянната готовност за саможертва.

Аз сам преживях доста изненади в живота си. След произнасяне на присъдата ми, като ме откараха в полицейския участък, аз се обърнах да видя кои ме придружават. На двадесетина крачки зад мен видях майка ти, а по другия тротоар куцукаше Ал. Димитров. Всичко се беше изплашило и отдръпнало. Когато една нощ Радославов ме премести неочаквано във Видинския затвор, пак се сепнаха нашите другари. В началото само простичкият трънски народен представител Саздо Николов и видинският Константин Ковачев ме спохождаха. Не че нямахме смели хора, но не бяха подготвени за такива случаи. Когато след Владайските събития аз бях принуден да се крия, за да не бъда убит, трябваше да крия скривалищата си от всички, освен от домашните, защото получих даже от първи другари писма, с които ме упрекваха в авантюризъм, лудории и пр. Ето при каква нерадостна действителност се работи в опасни времена. Но трябва да забележа, че това бяха временни стряскания, след които другарските отношения веднага се възстановяваха" - завърши Стамболийски.

Днес научихме, че завчера румънските войски са влезли в Будапеща, където се държали като в завоювана страна. През юнската офанзива същата войска беше заставена от Конференцията за мир да спре настъплението си на р. Тиса. На 17 юли Франше д'Епре поискал унгарското правителство да подаде оставка и да бъде заменено от изборно правителство. На този ултиматум Беле Кун отговорил с енергично настъпление срещу румънските войски и в началото напреднал около 30 км, като взел пленници и оръдия, но впоследствие бил принуден да отстъпи и да подаде оставка. Два дена преди влизането на румънците в Будапеща било съставено правителство от социалисти, посочено от Съвета на работническите синдикати[84]. Това правителство е траяло до 6 август. От Париж били изпратени четирима съглашенски генерали, които дали върховната власт на ерцхерцог Йосиф с мисия да посочи ново правителство, което да произведе избори и да ликвидира с всякакви останки от Бела Кун.

Отидохме да посетим Сената с надежда да срещнем случайно някого. Никакъв човек не видяхме. Всичко е пусто. След бърз преглед на заседателната зала и на разните малки зали и кабинети ние се готвехме да си отидем, когато ни настигна секретарят на Сената Боне Мори. Той се спусна да прегръща Стамболийски с куп сърдечни и любезни изказвания. Покани ни в кабинета си. Охраната ни остана вън и се разхождаше около вратата. Стамболийски благодари за сърдечното посрещане и каза, че ние считаме г-н Боне Мори за приятел на България. Секретарят на Сената пак повтори личното си уважение към Стамболийски и възторга си от неговото държане преди обявяването на войната и по-късно в затвора. За ролята на Стамболийски пред цар Фердинанд научил чрез Марсел Дюнан. Бил готов да стори всичко за "храбрия и борчески български народ", но и той като длъжностно лице бил вързан. Имали сме още доста приятели, но за съжаление били в лагера на опозицията и понастоящем не играели никаква роля. Гърция и Сърбия още през време на войната били сключили тайни споразумения с главните съглашенски държави и още тогава си били "оплели кошницата". Боне Мори запита дали нямаме някаква връзка с Пишен, Тардьо и др. Отговарям му, че сме изолирани в "Шато дьо Мадрид" и сношенията ни с външния свят са само посредством полковник Анри, че Пишон още в 1916 г. е писал статия в "Пети Журнал" под надслов "Долу България", както и Барту, и други. Нашият събеседник Боне Мори призна-

ва, че на Запад, заедно с подобрение на военното положение, се затвърдявала и налагала позицията на националистите, която понякога избивала в опияняваща самозабрава. Конференцията още не била решила докъде ще удовлетвори гръцките и сръбски териториални претенции. Американският представител още правел някаква слаба опозиция; въобще смята, че не трябва да спираме постъпките си. Искането ни за плебисцит намира за напълно целесъобразно. Много видни французи не одобрявали политиката на френската делегация в Конференцията за мир, но се боели да не ги обвинят в пораженство и затова били много предпазливи. Сбогуваме се с любезния домакин, при когото намерихме поне топло съчувствие.

Панаретов заминава за Вашингтон, където ще се опита да направи последни усилия пред Уилсън и Лансинг, ако и надеждите да са почти нищожни. Тука той е безполезен.

Българската делегация изпраща в Конференцията на мира в подкрепа на "Изложение по въпроса на Западна Тракия" извадка от гръцки официални данни. Документите, които се цитират, са случайно намерени от нашите власти в Дедеагач, Ксанти и Одрин, когато тези градове са минали в българско владение в 1912-1913 г. Всички цитати са от гръцки източници, така че не може да има никакво съмнение в достоверността на съдържанието им. Най-важни от документите са: 1) един рапорт от 52 стр. на инспектора на гръцките участници в Тракия от 2 януари 1908 г. до гръцкия консул в Одрин и 2) един препис от писмата на гръцката митрополия в Ксанти, който препис брои не по-малко от 379 стр. и съдържа копия от писмата на тази митрополия от 27 март 1895 г. до юли 1913 г. Освен това има и множество консулски рапорти, статистики, официални писма и пр.

Всички тези официални данни, които са представени, доказват, че допреди не много време българите са били мнозинството от тракийското население спрямо гърците, които са били незначително малцинство. Гръцките училища, отворени в български села, са имали за задача да погърчват младежта. Учителите, за да бъдат разбрани, са били принудени да предават на български. Гръцките консулски, църковни и училищни власти не скривали трудностите на поставената им задача - да елинизират това българско население, слязло от Родопите и разпростряло се чак до Беломорското крайбрежие. Всички тези документи опровергават напълно твърденията на гръцкия меморандум, който показва Западна Тракия като земя, населена цялата с гърци.

Помаците са считали погрешно, или по-скоро умишлено, за турци поради религиозната им принадлежност, а общоизвестно е, че те са от българска народност. Числото им е показано 120 000 души. Ако вземем данните, показани в самия гръцки меморандум, ще излезе, че в Западна Тракия срещу 107 780 гръцки има 177 925 българи. Ето върху какво население претендира днес Венизелос!

Прави впечатление случайността, на която се дължи намирането на тази документация и липсата на наша собствена такава. Нехайството на нашата държава, на черковните ни и училищните сгради се вижда нагледно, както и системната и упорита работа на гръцката патриаршия, на консулските, черковните и училищните власти да погърчват това чисто българско население. Един пример по данни, дадени от нас в Конференцията на мира, показва поне това. В Димотика, казва изложението, почти цялото гръцко население е съставено от погранични българи, дошли през различни времена от Родопите, а най-вече от града Копривщица (в България). Там всички старци говорят български и пазят още фамилните си имена Вълко, Влайко, Райо, Славчо и др., обърнати чрез прибавката на гръцки окончания във Влайкидис, Райодис, и пр. Стига да хвърлим един поглед върху надписите на гробищата на града, за да се убедим, че имената на повечето хора от миналото поколение са чисто български. А в това българско градче не е имало нито българско училище, нито черква. В писмото на гръцкия митрополит Филарет от 19 октомври 1915, представено от нас в конференцията, се чете: "Аз и църковното настоятелство предложихме на българския представител Н. Пр. Розентал една от двете ни църкви, с изключение на катедралата, за черковно служене на българите, които нямат църква в Димотика." В това време гърците са имали три черкви, арменците една и евреите - една синагота. По такъв начин българското население се е претопявало в гръцко - чрез черквите и училищата.

Това ми напомня един случай отпреди Балканската война. На път от гр. Бруса за гр. Измир, близо до древното селище Никея, имаше голямо село, наречено Къс Дервент. Правеше впечатление добре обработената земя, ниви, градини, лозя и благосъстоянието на жителите - неща, които не можеха да се видят по другите села. Носията напомняше нещо нашенско, а като се вслуша човек в говора им, чуваше много български думи - нива, леба, вода и пр. Езикът им се оказа смесица от български, гръцки и малко турски. На въп-

роса какви са те отговаряха "православни". Някои стари хора признаха, че чували от дедите си, че били дошли някъде от север, от Българско. Младите бяха облечени като гърците, говореха гръцки и носеха гръцки имена. В селото имаше две гръцки църковни училища. Така едно голямо село от преселници българи беше станало гръцко. Ако и да не бяха стигнали още до съзнанието, че са потомци на древните ахейци, те бяха на сигурен път за там.

Инженер Богдан Морфов държи беседа върху германските железници и примирието. Когато германската делегация се явила в Ретонд, за да получи условията за примирието, Ерцбергер се опитал да преговаря. Фош не позволил да говори и му оставил само 72 часа срок за отговор, приема ли да подпише или не. Между другите условия германското правителство се задължавало в къс срок да предаде на съюзниците 5000 локомотива, 150 000 вагона и всички налични материали, необходими да поддържат в действие всички видове превозни средства. Същевременно германците се задължавали да не предприемат никакви строежи на железопътни линии на запад, по посока на френската или белгийска граница. Това станало причина да помислят в Германия за заменяването на такива необходими линии със строеж на големи аутостради. Съюзното главно командуване си запазвало правото на контрол върху всички превозни линии. Тези искания се видели на германците прекалени и те заявили, че предаването на всички налични средства за редовното използуване на железопътните линии и толкова локомотиви и вагони рискува да доведе до сигурна смърт чрез изтощените милиони мъже, жени и деца в Германия, обаче съюзниците останали непреклонни.

10 август. Разходка до Булонския лес, всъщност среща с К. Тодоров. Този път Стамболийски под предлог, че е уморен, остава на брега с агента, а аз отивам на гребане. Бях взел доста материали и преписи от изложенията, които са подадени досега. Предадох книжата, а К. Тодоров ми даде изрезки от статии, публикувани в разни вестници. Статиите по стил и съдържание са много хубави. Особено добър прием му давали във в. "Льовър". Между другото ми каза, че добро държане към нас имали "Ла Кроа"[85] и "Л'Аксисион Франсез". Първият е орган на католиците, вторият - на монархистите. "Ла Кроа" имал голям тираж, а във втория пишели авторитетни публицисти като Шарл Морас, Жак Бенвил и др. Поведението им се дължало на преподавателите от

Пловдивския френски колеж. Един от тези свещеници, отец Пол Кристоф, развивал полезна дейност със сказки. Самият К. Тодоров присъствувал на една такава сказка в някакъв клуб. Сказката била майсторски изнесена. Една група млади хора се опитали да му устроят известното "шаю", но той скоро ги принудил да млъкнат.

К. Тодоров напечатал картичките и разпратил голяма част от тях. Казах му, че получихме отговори от някои, но от други, за които той твърди, че са се обадили - като Ерио, Бриан и др. - не сме получили нищо. Предполага, че полковник Анри ги е задържал.

За достъп до Пишон или Тардьо и дума не можело да става. Освен че били недостигаеми, но и никой от отговорните лица на конференцията не смеел да се срещне с някого от победените. С германците било друго - тях ги търсели частно и англичани, и американци. "И мен биха изгонили - казва К. Тодоров, - ако нямах френски документи за самоличност."

Според сведения на К. Тодоров сега все още се разглеждал въпросът за Западна Тракия. Франция, Англия и Япония били решително на страната на Гърция, също и щабът на Фош, който играел значителна роля при чертаенето на новите граници. Франше д'Епре е в пълна услуга на Венизелос. Единствени американските експерти са още на становището, че Западна Тракия трябва да принадлежи на България. Гърците възразявали, че през 1918 г. Върховният съвет, в който САЩ са били представени тогава от Уилсън и Лансинг, са одобрили по принцип меморандума на Венизелос с искането на Гърция за владеенето на Западна Тракия. Въпреки това Полк още държел на своята дума, като твърдял, че това е било становището и на Лансинг до заминаването му за Америка. "Страхувам се - казва К. Тодоров, - че Полк, който се чувствува изоставен в Съвета, ще отстъпи. Извън това Уилсън и Лансинг все повече и повече се дезинтересират от европейските работи, което особено пролича това лято в Конгреса при разискване на въпроса за Проливите. Англия и Франция, мислейки да осигурят за себе си свободното плаване през Проливите, намериха за най-целесъобразно да се образува от Цариград с малоазиатската му околност и част от Източна Тракия една свободна държава под мандата на САЩ. По този начин те мислеха, че отстраняват руската опасност от този невралгичен възел и уреждаха свободното влизане и излизане на своите флоти. В началото това пред-

ложение се хареса на Уилсън, но скоро под настроенията на Конгреса, трябваше да се откаже от тази примамлива перспектива." Въпреки всичко К. Тодоров обеща да даде още едно изложение в американската делегация, и то още тези дни.

"Можеше да се очаква нещо от Италия" - казва К. Тодоров, - но тъкмо сега тя се е споразумяла с Гърция, може да се каже, отчасти за наша сметка. Ето как са се развили работите: сръбската и гръцката делегации бяха така благоприятно поставени пред Франция и Англия, че исканията им бяха винаги разглеждани благосклонно и щедро удовлетворявани. Не можеше да се каже същото и за отношенията им с Италия. Последната претендираше за някои от териториалните искания на нашите съседи и гърци. От друга страна, тя не гледаше спокойно на прекомерното им разширение и засилване. Поради тези съображения на бъдещи сметки от страна на Италия ние срещахме най-малка опасност. Италианската преса се държеше сравнително най-умерено, дори понякога показваше известна правдивост в своите преценки. Макар и да се говореше за противобългарски настроения у Сонино, бяхме чували за някои насърчителни изказвания от членове на италианската делегация. Това беше породило известна надежда в някои от нашите среди, особено по въпроса за Тракия.

Гръцкият народ беше поверил своите интереси в сигурните ръце на Венизелос, който съчетаваше в себе си всички черти на гръцката раса - беше гъвкав, предприемчив, ловък и хитър. Още по време на войната той беше ангажиран със специални споразумения поддръжката на Англия и Франция за придобиването на Западна и Източна Тракия, както и Смирненския вилает. Но Смирна е била вече обещана на Италия. Както в Италия има запалени глави, които мечтаят за граници, напомнящи старата Римска империя, така и в Гърция "мегали идея" е взела връх и повечето гърци бълнуват за възкресяването на древна Византия.

Италианците се настанили в Албания, окупирали о-в Родос и на 15 март завзели Адалия в Мала Азия. Всичко това всяло смут в гърците, така както ги е била поразила в 1878 г. идеята на Русия за Санстефанска България. Освен това Италия оспорвала правото на Гърция да вземе Смирна, Тракия и т. н. При тези люто отричани права и от двете страни Венизелос решил да нанесе един силен удар, с който щял да изправи италианците пред свършен факт. По този начин престижът на критския патриот щял да се издигне още по-

вече. Той решил да окупира Смирна, но без да повтори своеволните действия на италианците при Адалия. Той сезирал с искането си Върховния съвет, като изтъкнал два главни мотива: гръцкия характер на гр. Смирна и страданията на гръцкия народ през тази война и по-рано - под турското иго. Венизелос знаел, че първият аргумент ще въздейства на Уилсън, а вторият - на Клемансо и Лойд Джордж. Освен това той се надявал, че може да разчита и на друг неизчерпаем източник на симпатии към гръцкия народ - голямата част от световния духовен елит, който защищавайки правата на гръцкия народ, виждал в негово лице древна Атина с нейната гениална цивилизация.

И действително без особени колебания Върховният съвет дал правото на Гърция да окупира Смирна. На15 май 1919 г. малка гръцка ескадра начело с крайцера "Averof", влязла тържествено в лазурния Смирненски залив. Зад нея плавала тежка английска ескадра от броненосци, крайцери и други морски крепости, насочили оръдията си към табиите на града. Но докато при неописуемо въодушевление Смирненският митрополит благославял освободителния поход на новите аргонавти[86], някъде в Кавказ, в гр. Ерзерум, турските националисти дали пълномощия на Мустафа Кемал да организира отбраната на застрашеното отечество.

Турската съпротива се почувствувала веднага и гръцката армия по неволя трябвало да разшири обсега на своите действия. Скоро след това, намирайки се в опасност, тя трябвало да опразни няколко току-що окупирани града. Гърците почувствували, че задачата не била по силите им. Те подозирали, че Италия, която им правела опозиция навсякъде, сега се е заела да помага и на Турция. Венизелос се вслушал в трезвите гласове в Гърция да се споразумее с Италия и да отстрани от пътя си този противник. В тази насока той получил подкрепата на председателя на комисията по гръцките работи при конференцията Жюл Камбон. Така се сключило споразумението Титони-Венизелос, според което Италия вземала о-в Родос и правото за разширение на юг от Смирна, а Гърция получавала Додеканезите и подкрепата на Италия за северен Епир и Тракия."

Разделям се с К. Тодоров, като го помолих в най-скоро време да ни изпрати чрез кап. Фиески сведения за изпълнението на примирието от другите победени страни и подробности по преговорите за мир, които биха ни ползували. Вярно е, че всяка една от победените държави се пече на собст-

зената си скара, но добре е да се знае какво става у тях, защото вероятно същото ще бъде и у нас.

В. "Либър Парол" от 6 август пише, че Гърция гледа само да си увеличи земята, която всъщност не обработва. Дава ѝ се едно крайбрежие, което не отговаря на територията ѝ. Трябва да се държи сметка и за българите.

В. "Дейли Кроникъл" се застъпва да се даде на България част от Тракия и реален излаз на Бяло море. Венизелос трябвало да бъде благоразумен, както е бил по-рано, когато е предлагал Кавала на България.

В английската Камара на лордовете лорд Нютон критикува големите разходи, които са длъжни да харчат победените държави. Посочва като пример България, където една съглашенска машинописка получава заплата, равна на заплатата на един български министър.

Гръцката делегация в своя меморандум до Конференцията за мир използува един българо-гръцки протокол, съставен предвид законодателните избори в Турция през 1912 г.

Според този протокол:

1. В Битолския вилает ще бъдат избрани в централния Битолски санджак двама депутати българи и един грък. В останалите санджаци на този вилает българският народ ще подкрепи с избирателните си сили гръцките и другите мюсюлмани кандидати, които ще участват в смесените им комбинации.

2. В Солунския вилает ще бъдат избрани в централния Солунски санджак двама депутати гърци и един българин, в Серския санджак - двама депутати българи и един грък. В другите области на този вилает българският народ ще подкрепи с избирателните си сили гръцките кандидати и другите мюсюлмански кандидати, които ще участвуват в смесените им комбинации.

3. В Одринския вилает освен Галиполския санджак ще бъдат избрани най-малко трима депутати християни, от които двама гърци и един българин, този последният избран предпочтително от Лозенград в комбинация с един гръцки депутат. В случай че и тримата избрани депутати християни, както е уговорено по-горе, са гърци, то един от тях се задължава да даде оставката си в полза на един българин. С горезказаната цел и за да се осигури и в този вилает успехът на повече от двама гръцки депутати, българите ще прибавят избирателните си сили към гръцките в полза на комбинациите на тези последните.

4. В Косовския вилает гърците се задължават да предадат своите избирателни сили към българските и поддържат българските кандидати и другите мюсюлмански кандидати, които биха участвували в смесените им комбинации.

Освен това двете договарящи групи уговарят как ще работят по-нататък, за да постигнат начертаните задачи.

Протоколът е подписан от Константинидес, Л. Казановис и Лиморакис - членове на Мирския съвет при Вселенската патриаршия, упълномощени от гръцкия избирателен център в Цариград, и от Т. Павлов, бивш скопски депутат, А. Христов, и д-р Динов - членове на Мирския съвет при Българската екзархия[87].

Гърците прилагат този протокол към меморандума, за да докажат, че в Тракия, за която претендират, гръцкият елемент е мнозинство.

Нашата делегация прилага същия протокол, като заявява, че този текст съдържа едно категорично опровержение на изтъкнатото в гръцкия мемоар чрез Конференцията за мира твърдение, какво въпросното споразумение предвиждало избирането на 7 гръцки и на 1 само български депутат в бившия Одрински вилает и позволява да се правят най-неблагоприятни за гърците заключения, защото установява например, че българите са болшинство в Битолския санджак, също така и в Серския, които днес са присъединени към Гърция".

Едно внимателно прочитане на протокола ще доведе до изводи, по-близки до гръцката теза, отколкото до нашата. Защото в случая спорът не се касае до Битолския санджак, нито дори и до Серския, а до тази Тракия, за която Гърция претендира днес. Преди всичко споразумението не отговаря на статистическите или други данни, които ние представяме в нашите изложения до конференцията и които доказват, че българското население е повече от гръцкото. Ако делегатите на българската екзархия са подписали, те или не са били запознати вътре с въпроса, което е мъчно допустимо, или са отстъпили на гърците в тази част от Тракия за придобивка другаде, което е обикновено нещо при изборни комбинации.

По внушение на българските тютюнотърговци е подадена от страна на нашата делегация една бележка до конференцията по повод евентуалното отстъпване на гр. Ксанти на Гърция.

"В околностите на този град, се казва в бележката, се отглежда най-хубавият тютюн... Доброто име на българския

тютюн и мястото, което заема в международните тържища, зависят в голяма степен от Ксанти - като място, отгдето те произхождат...

По тия съображения отнемането на Ксанти от България би нанесло тежък удар на тютюневото производство и търговия в България... Освен това даването Ксанти на Гърция би позволило на последната да прибави към разните видове най-доброкачествени тютюни, които тя вече притежава, и единствения вид, който тя нямаше досега в свои ръце." Кой знае дали тази бележка ще има за нас положителен ефект?

Във всички изложения по териториалните въпроси, които се подават досега в конференцията, българското становище се основава на мотиви от политически, икономически, етнографски и културен характер. Но те се сблъскват с преднамереността или невежеството на тези, които ги решават. За тях Балканският полуостров е понятие за нещо объркано до неузнаваемост. В готварското изкуство думата Македония е синоним на смесица от много различни плодове, зеленчуци и други неща. Тази объркаността в понятията, вместо да направи членовете на Върховния съвет по-осторожни и по-добросъвестни, напротив - позволи им да вземат посвободно произволни решения. Ето защо делегацията реши да поиска плебисцит за всички територии, които бяха предмет на спор; това беше най-сигурният път да се стигне до истината и да се обуздае алчността на нашите съседи.

VII. БЪЛГАРИЯ НАСТОЯВА ЗА ПЛЕБИСЦИТ ВЪВ ВСИЧКИ СПОРНИ ТЕРИТОРИИ

Споровете за Източна и Западна Тракия продължават. Българска нота до Мирната конференция. Генерал Франше д'Епре предявява искания, непредвидени в Солунското примирие. Нашите малцинства пред конференцията

Българската делегация днес подаде нота до конференцията, с която се иска населението на спорните области да бъде повикано и чрез плебисцит*, под наблюдението на Обществото на народите[88], да изрази волята си. Това е в пълно съгласие с точки 6, 9 и 13 от речта на Уилсън на 8 януари 1918 г. и точка 2 от речта му на 11 февруари 1918 г. Това е съветът, който се дава отвсякъде. Плебисцитът беше сам по себе си и доказателство, и решение, защото самият народ определяше своята съдба.

"Днес, казва се в нотата на българската делегация, когато Конференцията за мир е започнала конкретното разглеждане на основите, върху които ще почива бъдещият мир между народите на Балканския полуостров, т. е. условията, при които тези народи ще могат да си обезпечат без никаква спънка и веднъж завинаги благата на трайно приятелство и на свободно развитие, под благосклонното и еднакво за всички покровителство на Обществото на народите, българската делегация за мир с почтителна свобода изказва мнението, че настоящият исторически момент е най-пригоден, за да се определят под покровителството на Конференцията за мира - по един ясен и безсъмнен начин, волята и стремежите на населението, чиято съдба се решава сега.

---

* Всенародно гласуване при решаване на важни държавни въпроси (лат.).

Ние мислим, че това би било най-сигурното средство за Конференцията за мир да се добере до истината и същевременно да избегне всички опасности от бъдещи смутове, от нови страдания на тъй измъченото население на полуострова.

Изобилно пролятата кръв по бойните полета не може да намери своето по-пълно оправдание от тържеството на свободата и едно по-съвършено осветяване от приложението на правото и справедливостта; балканските народи ще могат да се радват на благата на тия възвишени принципи, само след като е бил чут техният слаб и умоляващ глас.

Конференцията, в своята висока мъдрост, ще благоволи сама да определи формата и средствата за това допитване. Принципът на народите, високо прокламиран от съюзните и сдружени правителства, а също така възприет от държавите, които са наши противници по въпросите, засягащи участта на Балканите, но които се възползуват от същия този принцип, за да оправдаят този принцип*.

Българската делегация прочее си позволява да изкаже мнението, че плебисцитът ще трябва да се разпростре върху всички територии и за всички населения, на които войната на съюзените балкански народи против Турция в 1912-1913 г., както и симпатиите на великите сили, намерили израз в Лондонския договор за мир от 17/30 май 1913 г., дадоха свобода. Войната между съюзниците, избухнала в 1913 г. и предизвикана от поделбата на тия освободени земи, и Букурещкия мир, основан изключително върху напълно променливите принципи на равновесие и военна окупация, не дадоха и не можеха да дадат трайни гаранции за свободното и мирно развитие на народите, които в един момент, за жалост много кратък, се почувствуваха освободени и свободни."

При разискванията по договорите с другите победени държави често се е прибягвало до плебисцит. И в такъв случай решенията са били доста справедливи.

Когато Белгия е поискала да присъедини областта около Малмеди - 1000 кв. м с 65 000 валонско население, говорещо френски език, конференцията решила населението писмено да заяви в първите шест месеца след подписването на мира желае ли да бъде включено в границите на Белгия, или да остане към Германия. За определяне границата била наз-

* Неясно, така е в оригинала.

начена седемчленна съюзническа комисия, в която влизал един германец.

Най-остри са били разискванията около съдбата на Саар. Франция е била задоволена с едно владение за срок от 15 години, след което е трябвало да се произведе плебисцит.

При получаването от Австрия на Трентино и част от Тирол — до Бренер, Италия е включила в своите граници 150—200 000 немци.

При определяне на границата на Полша с Германия е бил наложен плебисцит в Аленщайн, област около гр. Мариенвердер и Горна Силезия. Във всички тези области грамадното болшинство от населението е заявявало чрез плебисцита, че иска да остане в пределите на старото си отечество. При плебисцита в Шлезвиг по-голямата част от тази област минала към Дания, а другата останала към Германия.

С Унгария се постъпило по същия начин, но, изглежда, че и от нея ще се вземе доста територия, защото исканията са от много страни.

14 август. От София пристигна куриерът Г. Маджаров. В бюфета на гара Венеция той се заплеснал в нещо и експресът заминал с багажа му и куриерската чанта, пълна с поверителни книжа. Той тръгнал след това с обикновения пътнически влак. Няколко часа след пристигането му в Париж френската полиция донесе багажа и чантата; трябва да са били луди, ако не са пребъркали документите. Ако това се беше случило с друг, скандалът щеше да бъде голям, но той е син на министъра на външните работи [и изповеданията] и едно от галените деца на народняците.

Всяко идване на куриер внася оживление в нашето тъжно общежитие. Сега новините са все около изборите. "Въпросът за републиката — казва Г. Маджаров — е над всички въпроси. Тесните социалисти готвели нещо като преврат преди изборите, но не посмели да изпълнят замисленото, защото се уплашили от чуждите окупационни войски. Земеделци, широки и радикали са на същите позиции!" Никола Сакаров, който чувствува, че тези думи не са за тук, реагира веднага: "Значи единствени вие сте "за правовия ред", т. е. за царя, нали? Това на нас ли го разправяш, или е за полковник Анри?" Туря се бързо точка на спречкването.

Получи се поща от България. Всички писма, които изпратих по-рано по куриера Начев, са пристигнали до Съюза и веднага са разпратени. Изборната борба вървяла добре. Райко Даскалов е оптимист. Той очаква големи успехи. Ал.

Димитров е по-въздържан. Той пише, че либерали и демократи ще загубят, но повечето им гласове ще отидат по всички други партии, но не и при нас. Той обяснява това с острата борба, която водим против тях, със заплахите за съденето им, заявени открито в изборната платформа и пр. Стамболийски се съгласява с мисълта на Ал. Димитров, но казва, че Съюзът ще спечели достатъчно за този етап и че много голяма победа ще ни напакости, защото ние и така вървим по-бързо, отколкото трябва. Някой от Американската легация запитал Дупаринов, какво е мнението на Стамболийски за новата югославска държава и последният смятал, че и България трябва да се присъедини към нея. Той не можал да даде ясен отговор и само дал една стара реч на Стамболийски по този въпрос. Още тази пролет Удров, директор на американската гимназия в Самоков, чрез Андрея Шаренков, беше задал същия въпрос, за да прател отговора на американската делегация във Версай, където са обсъждали балканските въпроси.

Има писмо от А. Давидов, хотел "Мерцедес" - авеню "Дьо Леман" 33, Лозана (Швейцария). Виждахме го на Лозанската гара. Този човек през време на войната трябва да е шетал доста за сметка на Съглашението. Пише, че на срещата в Тонон, на която присъствували Цоков, архимандрит Стефан, Дим. Мишев и др., той бил изработил основата на плана за сепаративен мир. Имало всички условия за такъв мир, но Малинов и Костурков не дали и да се мисли за това. Някакво си писмо от Дим. Мишев, Гешов и Цоков било пак инспирирано от него. "Моля да бъда повикан в София, пише той, за да ви дам осветления по престъплението, което се извърши, когато отечеството ни можеше да бъде спасено, а не да се пържите сега безпомощно на този огън в Париж, а виновницитие в София да нехаят."

Накрая, смятайки, че ще се хареса, не пропуска да съобщи нещо за този, за онзи. Пише, че заради някаква афера, в която бил замесен Генадиев, "известният Лоран изпаднал в немилост сред официалните кръгове в Париж и умрял в много мизерно положение в Рим по време на войната". Че преди арестуването на Генадиев един негов близък съмишленик, по професия адвокат (Бракалов), занесъл една негова голяма сума и я вложил в касетка в Българската генерална банка. Също да се запитало чрез пресата в София какво търси името на Кр. Пастухов в някакъв списък по аферата на Ив. Багаров —Подгоров — Куюмджиян от 100 000 английски

лири. Всичко това мирише на долнопробна вестникарска проза и Стамболийски каза да не му се отговаря.

Тази вечер Дим. Станчов си е развързал езика. След като пусна не една стрела по адрес на негови колеги пълномощни министри, които той смята за свои съперници, обсипа Н. Генадиев с куп обвинения и сарказми. Генадиев бил направил голям шум около своето пътуване на Запад и преувеличил, едва ли не измислил, някои работи. Французите разправяли, че той бил платен агент на Австрия и много не го зачитали. Питам Стамболийски какво мисли за Генадиев. "Умен, казва, културен, амбициозен и с много други качества, но с непостоянен характер. Има обширни връзки в чужбина. Може да бъде отличен дипломатически представител, но съмнително е дали би ограничил дейността си само в рамките на службата!"

Иван Евстратиев Гешов се обажда от Лондон, но чрез писмо до Недков в Берн. Бил говорил с Барнс, на когото обяснил, че егейският бряг ще даде възможност България да се сношава направо с английските пристанища и това щяло да помогне за увеличаване на стокообмена между двете страни. Самите стопански интереси налагали и Англия да съдействува Тракия и беломорският бряг да останат български. Това направило силно впечатление на Барнс и той обещал в скоро време да сезира* с въпроса когото трябва. От друга страна, неизбежният Джексън, пак поощряван от Гешов, заявил, че има обширен план за английски капиталовложения в България под формата на банки, индустриални предприятия и търговски дружества...

Барнс е от втората смяна социалисти, които влязоха в кабинета на Лойд Джордж след излизането на Хендерсън. Когато станало дума в Министерския съвет да се позволи ли участието на английски социалисти в конференцията в Стокхолм, в която някои делегати били пратени от партиите си, а други и от правителствата си, кабинетът взел решение да не им се издават паспорти; тогава Хендерсън, който е бил за участие, си подал оставката. Лойд Джордж го заместил с друг социалист - с Дж. Барнс, без пълното одобрение на партията му. За него се знае досега, че е държал реч в конференцията върху 8-часовия работен ден, друго нищо. От цялата тази работа се вижда само едно, че Джексън е тръгнал за България с голяма кошница.

---

* Поставям въпрос пред по-висша инстанция (фр.).

Като говорим по всички тези въпроси, Стамболийски казва: "Днес се яви още един доброволен сътрудник на делегацията. Т. Теодоров ни прочете проект за изложение, написано от един офицер от службата на подковник Анри. В това изложение ние едва ли не падаме на колене, молим за милост и обещаваме да бъдем най-послушни сътрудници на съглашенските сили. Най-интересното е, че подчертано определяме занапред нашата политика: даваме най-тържествено задължение, че няма да влизаме в никакви споразумения с Германия и Съветска Русия. Не вярвам на това да е писано отгоре, защото е много глупаво съчинение, но заключението сигурно е подсказано.

Казах на Теодоров, че не е полезно да се интимничи с тези офицери и че трябва да им се даде да разберат друг път да не си позволяват да ни предлагат текстове. За плачливия тон на някои изложения също му казах; той забеляза, че тези изрази се дължали на преводачите от кариерата, които като професионалисти били заразени от сладникавия език на дипломатите, но че на чужд език това не личало и не дразнело толкова."

Стамболийски ми продиктува три статии. Едната засяга тракийският въпрос, другата - Източна (гръцка) Македония и сръбска Македония във връзка с идеята за бъдещата федерация и третата - за сръбските претенции за наши стари земи по западната ни граница. Той съжалява, че не може да влезе в пряка връзка с Пашич и Венизелос. Забеляза, че у някои румънски държавници имало повече трезвост в такива моменти. Статиите са много хубаво написани и К. Тодоров трябва да се помъчи да ги прокара под каквато форма намери за възможно. Дадох му да прочете една моя статия, в която, между другите аргументи за наша Тракия, изтъквах, че с даване на Гърция всички егейски острови и цялото Егейско крайбрежие Гърция става фактически господар не само на Егейско море, но и на Черно море, тъй като тя естествено блокира входа на Дарданелите и контролира Проливите.

Получих от Фиески поръчаните сведения относно примирието и мира с другите победени държави.

Тази вечер работим малко по-късно - обикновено Стамболийски си ляга в 10 часа. Но сега, след обстойния преглед на печата, аз му чета материалите, които съм събрал около водените преговори в Брест-Литовск с Румъния и Съветска Русия, и виждам, че там е проявено голямо безразсъдство от страна на Централните сили и че нашата делегация не е по-

казала нито ум, нито такт. Към края чета за напъна на турците да обсебят част от Кавказието. "Остави, остави, казва Стамболийски, не мога да слушам повече за тези дивотии."

15 август. Когато се подписа примирието между българския делегат А. Ляпчев и командуващия Източната солунска армия, условията бяха наложени, както ги искаше генерал Франше Д'Епре. Съглашенците винаги говореха за точното изпълнение на уговореното и нееднократно напомняха за задължението на подписа. Обаче самият генерал Д'Епре пръв започна да нарушава подписа си, мотивирайки това с разни приумици. Ясно беше, че това, което ставаше с Германия, Австрия и Унгария, не можеше да отмине и нас.

На 9 т. м. генерал Франше д'Епре поискал от министъра на външните работи [и изповеданията] М. Маджаров да се изпълнят още и следните условия, непредвидени в примирието:

1. Да се предадат затворите на пушките и оръдията, за да бъдат препратени в Цариград.

2. Да се уволнят всички войници, така че на служба да остане само един набор.

3. Да се продължи уволнението на офицерите и над определеното число.

Очевидно, че това е грубо и своеволно нарушение на примирието. Министър Маджаров най-първо отговорил, че изменения на условията не могат да стават само по волята на едната страна. След това изтъкнал, че в това хаотично положение, в което се намира страната, опасно би било за вътрешния ред едно по-голямо намаление на войската. Франше д'Епре казал, че това е нареждане от председателя на конференцията Клемансо, който признавал лоялността на българското правителство в отношенията му с щаба на окупационните войски и с Конференцията за мир, обаче държал да се изпълни нареждането му. Т. Теодоров одобри отговора на министър Маджаров и му препоръча да не се съгласява по никакъв начин да се изнасят затворите вън от България. Имаше опасения, че сега исканите мерки предвещават други потежки решения, които ще се вземат, когато България бъде напълно обезоръжена.

Няколко случаи, наблюдавани в другите държави, ни показват нагледно как постъпва щабът на Фош или Конференцията за мир, когато трябва да се измени някоя част от примирието.

След сключването на примирие с Германия се появи сепаратистично движение в Бавария, което се обърна в опит да се отцепи тази област от Германия. Отношенията между Мюнхен и Берлин станаха крайно обтегнати. Френското правителство реши тогава да изпрати влакове с храна за населението на Бавария, обаче Уилсън и Лойд Джордж се обявиха против тези мерки, смятайки ги за пряко вмешателство във вътрешните работи на Германия.

Д-р Дортен се обяви във Висбаден с афиши за председател на Ренанската република[89]. Веднага германците се оплакаха, като обвиниха командуващия окупационните власти генерал Манжен, че поощрява това отцепническо движение. Конференцията предупреди генерал Манжен да се държи настрана от тези движения; по-после той биде сменен от командуването на Рейнската армия.

След това последва опит да се отдели Ренания в отделна самостоятелна област, когато и това не сполучи, Франция си извоюва правото да окупира Саар за срок от 15 години.

Но и германците са нарушавали примирието; когато е трябвало да предадат военната си флота на съюзниците, те я потопили в Скапа Флоу[90].

С Унгария положението бе същото. През февруари 1919 г. тя оттегли войските си зад линията Арад — Наги Варад, въпреки примирието и по този начин отстъпи повече земя на румънците. На 19 март г. полковник Викс поиска унгарската армия да се изтегли още по на запад, зад една линия, определена за граница на Румъния с едно споразумение, сключено още преди участието ѝ във войната. Полковник Викс се помъчил да даде чисто военни мотиви на искането си, което не "предрешавало въпроса за границите". Карои нарекъл това искане своеволие, отказал да го изпълни и като заявил, че не може да разделя Унгария, с един манифест предал властта на пролетариата. Бера Кун се съгласил да изпълни искането на Викс, но при условие, че и румънците ще се оттеглят на старите си линии и територията между двете войски ще се счита неутрална. Изпратеният от Париж генерал Смътс, представител на конференцията, не се съгласил с това предложение. Тогава румънците навлезли до р. Тиса. В същото време чехословашки войски завзели няколко унгарски каменовъглени басейна.

16 август. Тази сутрин полковник Анри ми заговори в градината и изказа съжалението си, че не можел досега да говори със Стамболийски. В началото темата на разговора

беше чисто военна - спомени от войната. Днес това тук може да бъде неизчерпаем извор за разговори. Французите имат дълга поредица от имена на полесражения, които сами по себе си са цяла военна история. Целият народ е воювал; посочват серия от генерали, паднали убити на бойното поле, други - останали кой без крак, кой без ръка. Има семейства, на които самото име звучи като боен подвиг. Има най-подир "Льо Поалю"*, име, в което е изразена гордостта и любовта на французите към тяхната войска. Има, разбира се, и хора, чиито имена не фигурират другаде освен в списъка на печалбарите от войната.

Полковник Анри не пропусна да се изкаже най-ласкаво и за нашата войска, която той сравнява с френската и сръбската. Пита има ли нещо специфично в нашия начин на воюване. Казвам му, че съсредоточаването на артилерийския огън на едно място е употребено, мисля, най-първо при превземането на Одрин; употребата на ръчната бомба, нощните атаки с изненада, удара с нож и т. н. Извинявам се, като казвам, че ценни сведения може да получи от генерал Ив. Луков, който е голям познавач на военното дело. Минавам на неуспешния край на войната за нас, като правя едно сравнение с 1870 г.[91] и добавям, че французите би трябвало да ни разберат най-добре, тъй като и те са преживели мъките, които ние преживяваме сега. Не му е приятно да си спомня за Седан в тези тържествени и щастливи дни, за откъсването на Елзас и т. н. и почва да ме пита за това, за онова из България, докато ми задава въпроса, който чувствувам, че му е отдавна на устата. И така - той пита какво било това селско движение, има ли нещо сходно с едновремешните селски движения във Франция и каква е тази изборна програма, която му се виждала повече от радикална; как така щяла да се разграбва и раздава безплатно земята; защо да се ограбват манастирите и църквите? Почнах да му обяснявам подробно и когато му напомних за изземването на църковните имоти при Комб и Валдек Русо, той не пропусна да си излее жлъчката по адрес на "мръсното масонство"[92]. Той проявява учтива любознателност и слуша с внимание. Ясно беше, че някой от нашите ни беше нарисувал хубаво, като изкарал, че не сме нищо друго освен ужасни санкюлоти[93]. Стори ми се,

* Храбрец (фр.). - прозвище на френски войник-фронтовак през Първата световна война.

какво полковник Анри разбира докъде е истината и къде е лъжата. Естествено трябваше да се съобразявам с обстановката, условията и момента и че тук не беше място за земеделска пропаганда. Завършихме пак с поведението на Стамболийски в навечерието на войната, със стоенето му в затвора и т. н. На сбогуване той каза: "Който слуша само един звънец, чува само един звук". Добре стана, че той предизвика този разговор.

Подробно разправям на Стамболийски за разговора. Той мисли, че тази злостна и тенденциозна информация е дадена на полковника от някои от младите народнячета, които - знаейки, че съглашенското разузнаване търси често пъти под вола теле, са надрънкали куп глупости. И нему направило впечатление, че напоследък някои от делегатите често го запитвали за отношенията му с царя, какво мисли за републиката, за известни набелязани реформи и пр. Във всеки случай трябва много да се внимава, защото някои наши идеи тук сега не само че не се котират, но самото им споменаване предизвиква тревога и подозрения. А това може само да ни напакости.

Между получените писма има и едно от нашия народен представител Васил Костов от с. Градина, Царибродско. Чуло се, че техният край оставал под сръбско. Очаквали много злини от Париж, но не и това. Съдбата на това поколение, освободено от турско иго, била да попадне на старини под друго. Населението било отчаяно. По-богатите щели да се изселят, но селският народ щял да остане там, където му е земята. Макар Костов да не е с голямо образование, той е един от най-мъдрите ни и способни селяни - народни представители. Той е бил натоварен с много деликатни поръчения и винаги се е справял с успех. Стамболийски го тачи и обича много, затова писмото му го дълбоко натъжи. "Има, казва той, военни и политически среди в Сърбия, които сега особено, когато спечелиха войната, са полудели да искат земи и от старите ни предели - градовете Видин, Цариброд, Трън и Кюстендил, както имаше и у нас луди глави, които искаха Моравско с Пирот и Ниш. А има и външни "доброжелатели", които, за да задълбочат още повече бездната между България и Сърбия, ще поощряват алчността им. И тези, които тук решават съдбата на народите, са на същия ум в болшинството си." Стамболийски съжалява, че е дошъл да се затвори и задуши тука. Смята, че и от София е било възможно да се направи нещо. Разхожда се из стаята, без да говори повече. Искам и аз да остана сам и се оттеглям.

Българските въпроси, изглежда, още не са окончателно решени. Добре информирани вестници се мъчат да разгадаят становището на Върховния съвет и да внушат някоя идея. Нагласената преса продължава своята кампания. От време на време се случва някой стар приятел или добросъвестен публицист да издигне глас за справедливост или поне за умереност. Говорило се част от Източна Тракия до Чаталджа да се постави под мандат и нещо да се даде на България за излаз на Бяло море; вероятно това е друг вариант на стария проект да се обградят Проливите, но кому ще се възложи този мандат? "Манчестър Гардиан" днес пледирал в полза на нашето становище за плебисцит. Заинтересованата противна страна може да опорочи по всякакъв начин плебисцита, но все пак плебисцитът е единствена неатакуема позиция, която импонира.

Я. Сакъзов и Н. Сакаров се надяват да имат големи успехи в изборите. Те говорят за управление от партиите на левицата. Под левица те разбират социалдемократи, земеделци и радикали. Днес говорехме за чиновническия въпрос, когато М. Сарафов съобщи, че според една току-що получена телеграма от Ив. Евстратиев Гешов Джексън пристигнал днес в Париж и че това може да е на добро. Сакъзов кипна: "Аз ви моля да не ни занимавате повече с този гешефтар, от когото нищо не може да се очаква освен вятър и облаци." Сакаров одобрява, а Михаил Сарафов се отдалечава, като си клати учудено главата. Всъщност гневът на председателя на социалдемокрацията е насочена срещу Ив. Евстратиев Гешов, когото подозира, че се занимава със своите и на народняшките дружества финансови работи, а дава вид, че пътува по общонародни въпроси. Кроткият и винаги коректен Сарафов мъчно може да понесе такива думи срещу Иван Евстратиев Гешов, който е табу за всички народняци.

Разправям на Стамболийски за инцидента Сакъзов-Сарафов, "Янко е прав - казва той, - защото те го прекаляват. Сарафов на няколко пъти се оплаква на Теодоров, че пишел писма от името на д-во "Балкан" на разни големи европейски дружества, с които имали преплетени интереси, а полковник Анри не му предавал отговорите им. Казах на Теодоров да не занимава полковника с това, защото тази кореспонденция на Сарафов е несъвместима с положението му на български депутат. Днес същият цял час ни занимава с едно из-

ложение относно преговорите, които са водени преди обявяването на войната между Радославов и представителите на Съглашението; Сарафов изброява земите, които са ни предлагали и които сме изпуснали, а забравя, че същите тези земи ние загубихме с "престъпното безумие"[94] през 1913 г., когато партията му беше на власт! Иначе е добре подготвен и трудолюбив човек, с когото лесно се работи." Последните думи ми напомнят навика на Стамболийски, когато посочва у някой човек отрицателни черти или дела, винаги да каже и нещо хубаво. Това се дължи на изострено чувство за справедливост. Завчера говорех нещо за Радославов и за отношенията му с либералната парламентарна група. Той ме прекъсна и забеляза: "Недей забравя, че у Радославов има рядко качество за един общественик - когато при него влязат двама скарани депутати, почти винаги си излизат сдобрени."

Някои от нашите делегати ходят на руската черква на ул. Дарю да се черкуват и да се видят с някои руснаци. Църквата била построена преди години от богати руски аристократи и била великолепно уредена. Особено хорът. Руснаците отбягвали да се срещат и говорят с нашите, даже се правели, че не ги познават. Те се смятат равноправни съюзници в лагера на Съглашението, като забравят, че тези съюзници днес правят всичко, за да разстроят собственото им отечество. Първенците от тях по име и богатство остават в Париж или другите европейски столици, а другите руски бежанци се пръскат немили-недраги по колониите да си търсят прехраната. За външен блясък имат посолство, преса, министри, генерали, владици и разни други бивши величия, които продължават още да живеят по стария начин благодарение на предвидливостта си овреме да прехвърлят достатъчно пари в чужбина. Накрая те ще станат опасни за собственото си отечество и досадни за страната, която ги е приютила.

18 август. Ако има нещо хубаво в статиите, които се появяват в защита на България, това е, че те се основават само на международните закони, на фактите и на справедливостта. Те са още повече ценни и за това, че са продиктувани от любов към истината и са написани не без личен кураж. В подкрепа на горното ще цитирам следното писмо:

"ТРАКИЙСКИЯТ ВЪПРОС

Писмо до директора на "Мачестър Гардиан"
18 август 1919 г.

Господин Директоре,

Писмото на г. Милс ме задължава да направя едно по-подробно проучване на гръцките искания относно Тракия. В изявлението, което даде напоследък на Вашия парижки кореспондент, г. Венизелос заяви, че имало повече от 730 000 гърци в Тракия (неопределяйки за коя част от Тракия се отнася това; той искаше да внуши, че се касае единствено за българска Тракия).

Между това, към края на м. януари на тази именно година г. Венизелос в едно изявление, публикувано в "Тан", използуваше същата цифра от 730 000 гърци. Но по това време той включваше в това число гърците, жители на: 1) Западна Тракия, разположена между реките Места и Марица, принадлежаща на България от 1913 г.; 2) Източна Тракия, включваща земите между Марица и линията Енос — Мидия; 3) земята на изток от линията Енос — Мидия, включваща Цариград и Галиполския полуостров. На другия ден "Тан" публикува извлечение от гръцки вестник, който изчисляваше на повече от 500 000 души гръцкото население на Цариград и предградията му. При това положение гръцкото население на Източна и Западна Тракия, включително и Галиполския полуостров, се свежда до 230 000. Самите български статистики изчисляват на около 100 000 гръцкото население от Галиполския и Родопски окръг. Следователно гръцкото население от Източна и Западна Тракия достига до 130 000, цифра по-близка до 10%, отколкото 20% от цялото население. През миналия януари при едно проучване на меморандума, предоставен на конференцията от г. Венизелос, "Вестминстер Газет" доказваше, че самият Г. Венизелос изчислява на 45 000 гръцкото население на българска Тракия, цифра, също по-близка до 10%, отколкото до 20% от цялото население на областта. Статистики, целящи да установят преобладаването на гърците в Тракия, може да се получат действително, но само ако българите патриаршисти се сметнат за гърци българогласни и ако поставим българите мохамедани (помаци) в числото на турците.

Само на тази начална база (но етнологически неточна) е било сключено изборното споразумение от 1912 г. Според това съглашение осемте депутати не са били определени, а

цяла Тракия, както твърди г. Милс. Напротив, трима депутати гърци били означени за Цариград и околностите му и трима други за областта източно от линията Енос — Мидия (включително Галиполи), а българите и гърците са имали право само на един депутат за Източна и Западна Тракия. Би било интересно да се има предвид пълният и точен текст на това изборно разбирателство, за да узнаем съотношението на депутатите българи и гърци за Македония, областта Серес — Драма — Кавала, така и за Тракия. Аз мисля, че никой не е поддържал предположението - нито даже един едничък българин, че територията на изток от Енос — Мидия трябва да бъде дадена на България; но що се отнася до Източна и Западна Тракия, гръцките етнически искания са толкова неустановени, че ако не се произведе плебисцит под безпристрастен международен контрол - който би разрешил окончателно въпроса за народностите - правото на България върху тези земи, основано върху географски и икономически съображения, трябва да бъде признато, както това е било вече признато в Лондон през 1913 г. от сър Едуард Грей и европейското съглашение, също и от балканските страни (включително самата Гърция).

В отговор на едно питане в Камарата през март 1913 г. Венизелос казал: "Ако ни накарат да разпростреме нашата власт по крайбрежието така, че да обхванем цялото гръцко население от Тракия, Гърция ще бъде повече отслабена, отколкото ако намаляха територията и в друго направление (т. е. в Мала Азия)." В момента г. Венизелос отрича собствените си думи, което са принудени да направят толкова политици, но силата на цитирания аргумент не губи от стойността си. Мегаломанията е най-голямата опасност, която застрашава интересите на Гърция, и най-добрите ѝ приятели са убедени в това. И най-после, военното досие на Гърция не съдържа нито един случай, който да блести така, че да ни накара за нейните чудновати претенции да пожертвуваме надеждата за едно логическо разрешение на Балканския въпрос.

Лондон, 14 август 1919 г.

К. Л. Лийз

В. "Дейли Кроникъл" се застъпва част от Тракия да се даде на България - по този начин щяло да ѝ се осигури реален излаз на Егея. Вестникът настоява Венизелос да бъде благоразумен, както е бил по-рано, когато е предлагал Кавала на България.

Според една радиотелеграма от Лион до гръцките вестници комисията, която уреждала териториалните въпроси, засягащи България, се състояла от Тардьо (Франция), Джонсън (САЩ), Крю (Великобритания) и Кастолди (Италия).

17 август. В състава на делегацията ни влизат двама представители на националните малцинства - Шефик бей Шефкибеев, представител на турското малцинство и д-р Ешуа Калев - на еврейското. Поканата да дойдат е била добра идея, защото сега, когато ни обвиняват в безчовечни отношения към чужденците, свидетелството на тези хора ще бъде полезно. И наистина - като се погледне как са третирани малцинствата в много държави, България може с открито чело да покаже, че във всяко отношение - политическо, религиозно и т. н., всички български граждани са равни пред закона и могат да живеят организирано, да изповядват свободно своята вяра и да се просвещават в свои училища. Турското население е поселено в най-хубавите и плодородни земи на страната, има джамии, свои училища и свои обичаи. То е така независимо, че в мнозинството си не знае дори и български. И нашата администрация там е принудена да знае и да говори турски. Добрите дни, както и лошите са еднакви както за него, така и за неговите събратя българите.

Представител на турското малцинство в делегацията е Шефик бей, едър земевладелец от Стара Загора, правоверен представител на бейовете. Милостта му не е проявил досега никаква дейност, освен тази, че е продал тук два големи скъпоценни камъка - брилянт и изумруд - донесени от България. Знае много слабо френски, ако и да се казва доктор по медицината от Парижкия университет. Не е написал нито един ред, нито е казал една дума за това, за което е тръгнал от България. Цял ден скита из Париж, без да знае някой къде ходи. Пак е добре, че някой от противниците не се е сетил да го накара да подпише някое изложение срещу България.

За положението на турското малцинство Т. Теодоров можа да изпрати една постна декларация от депутатите мюсюлмани в българското Народно събрание. Между подписалите фигурират и имената на петима, така наречени в нашата парламентарна история, гюмюрджински турци. По всичко изглежда съчинител на изложението да е известният Едхем Рухи.

Като се учудват на това, че гърците твърдели, че мюсюлманите от Западна Тракия се били оплаквали от българските насилия и предпочитали да минат под гръцко владичество, депутатите турци заявяват:

"Истина е, че българските мюсюлмани бяха изложени на известни лишения поради войната, но без да крият незадоволството си от някои мерки на властта - предизвикани от войната, те нямат никаква причина да предпочитат гръцкото управление пред българското.

Мюсюлманите в България, които се ползуват от правата, гарантирани от демократичната българска конституция, и които, благодарение на тях, запазиха своите национални и религиозни привилегии и живеят спокойно в българското си отечество от четиридесет години насам, докато мюсюлманите в Гърция напротив - още от създаването на гръцката държава бяха принудени да напускат своите огнища.

Що се отнася до мемоара, връчен от двама наши колеги на представителите на великите сили в София, ето как стои въпросът. Тъй като гърците претендират напоследък, че цялата Източна и Западна Тракия е населена с гърци и, от друга страна - тъй като българският комитет на Западна Тракия връчи един мемоар, в който, пренебрегвайки съществуването на мюсюлманския елемент, твърдеше, че българите съставляват болшинството от населението на Източна Тракия, въпросните наши колеги, впоследствие на тези обстоятелства и в качеството си на депутати от Западна Тракия, счетоха за свой дълг да изтъкнат факта, че болшинството от населението на Западна Тракия се състои от мюсюлмани. Но от това да се вади заключение, че мюсюлманите предпочитат гръцкото управление пред българското, е нещо произволно и погрешно.

Мюсюлманите са предан елемент на общото отечество България и те доказаха това чрез кръвта, която проляха по бойните полета за величието на България."

При днешните обстоятелства, когато всеки делегат носи разни изложения и искания, истински или не, дадени доброволно или изтръгнати насила, тази кратка декларация показва, че никой от наша страна не се е постарал да внушава на депутатите мюсюлмани какво да пишат.

Познавам двама-трима от подписалите декларацията. Те са хора с име и тежка дума. Между всичките са и "гюмюрджинските турци", които изиграха пакостната роля при образуването на Радославовото парламентарно болшинство. Тук е и Едхем Рухи - една отблъскваща фигура. У нас турците неохотно излъчват от средите си хора за по-голяма и активна политическа дейност. Обикновено техните депутати са случайни избраници и покрай политиката уреждат пове-

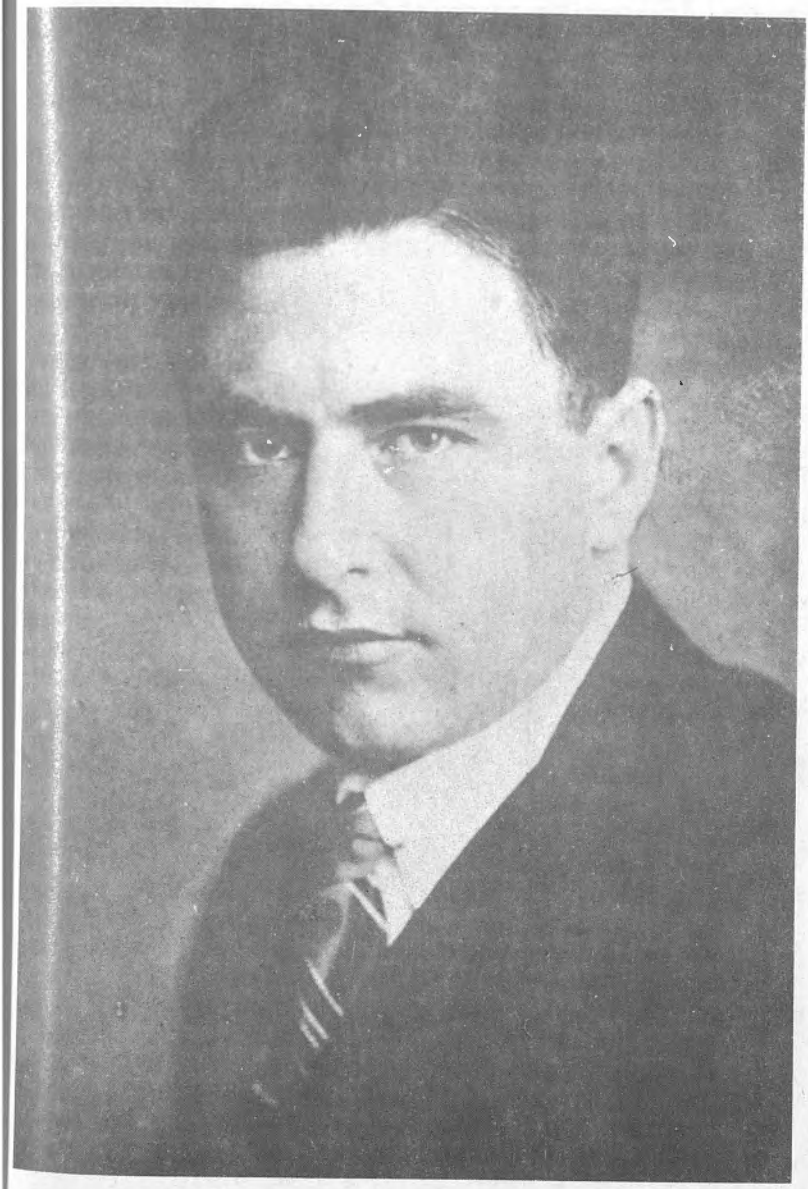

Константин **Муравиев**

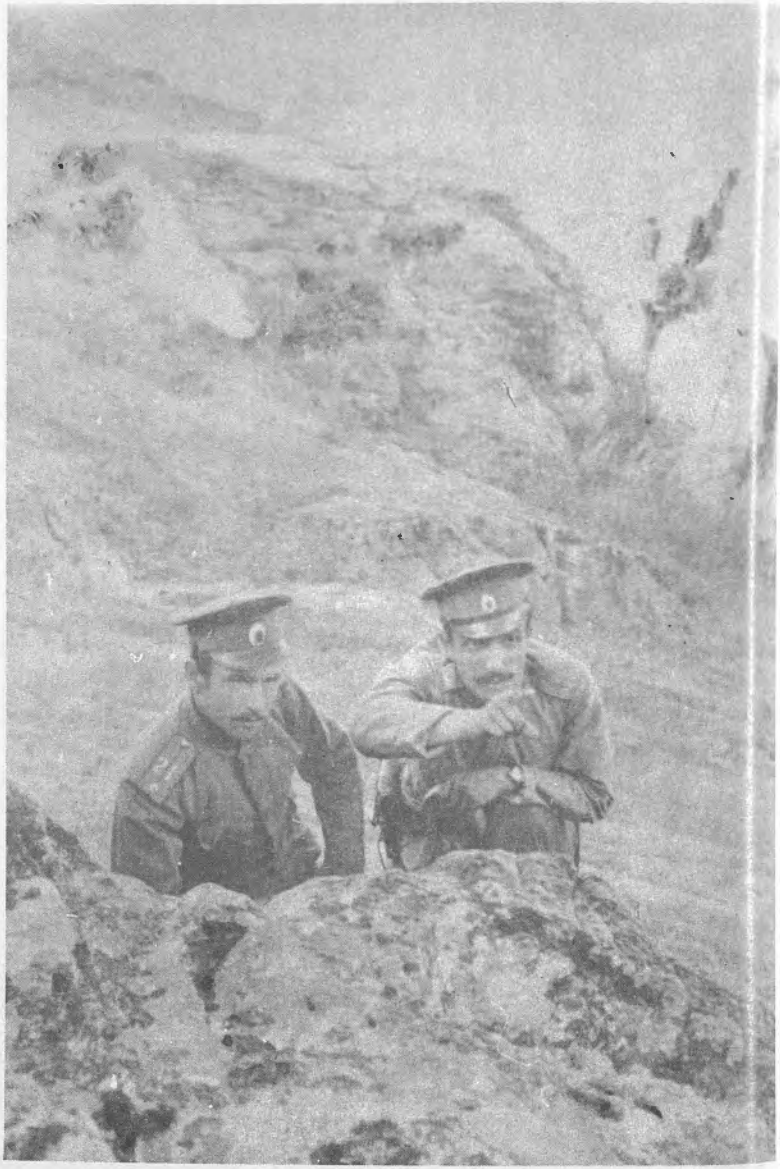

Поручик К. Муравиев (първият отляво надясно) на Южния фронт през 1917 г.

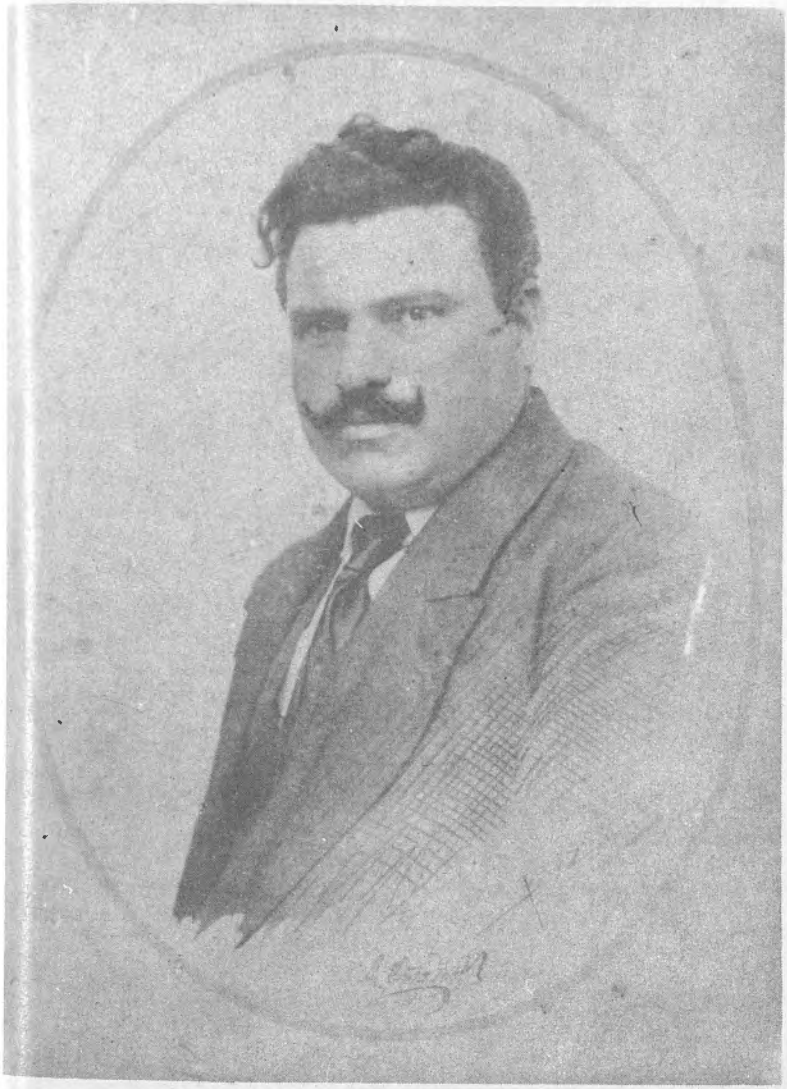

Александър Стамболийски

Замъкът "Шато дьо Мадрид" в Ньой, където е била настанена българската делегация по време на Парижката мирна конференция (1919—1920 г.)

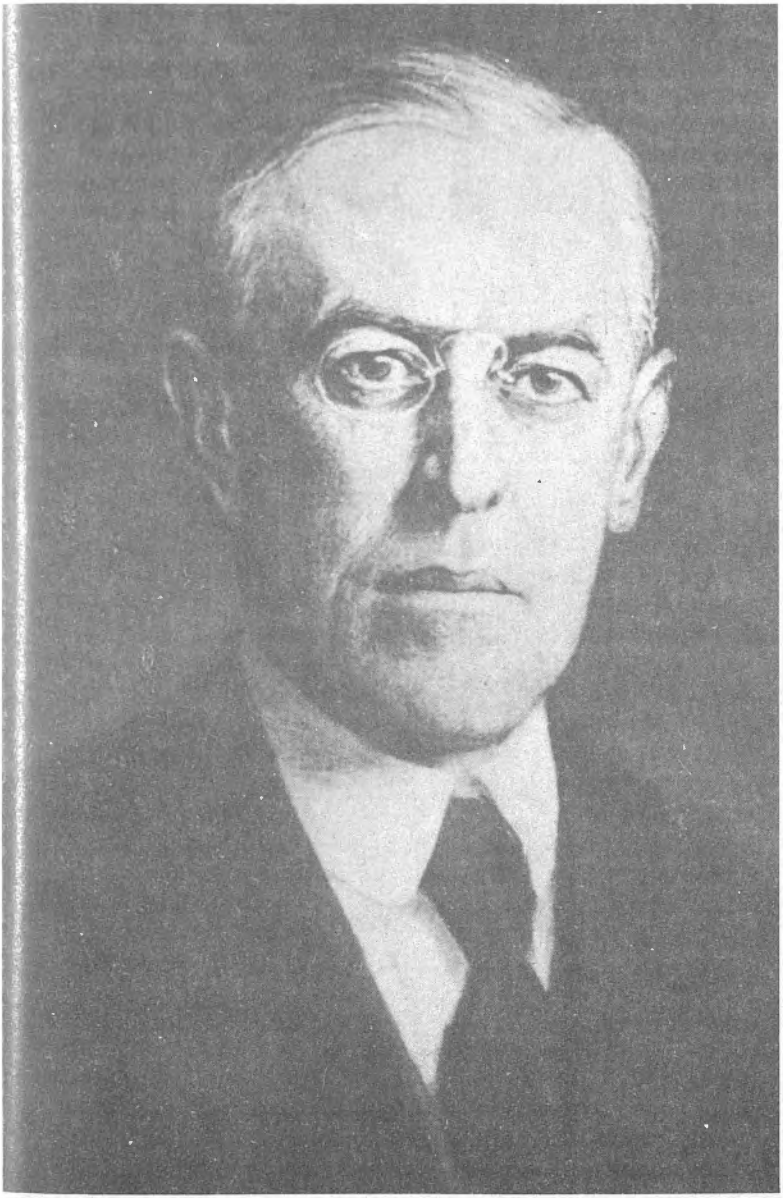

Президентът на САЩ Томас Уилсън

Александър Стамболийски на Генуезката конференция (1922 г.)

Българската делегация на Лозанската конференция (1922—1923 г.). Отляво надясно на първия ред: Ал. Стамболийски, К. Тодоров, К. Муравиев; на втория ред: А. Грозков, полк. Ст. Нойков

Константин Муравиев, министър на народната просвета (1931 г.)

че свои частни работи. Понеже у нас законът не определя точно понятието "грамотен", станало е практика да се смята за такъв и този, който може само да се подписва, макар и с две-три букви. Това дава възможност да се избират съвсем прости хора. А какви благородни, мъдри и почтени хора има между тях! В нашите земеделски среди аз познавам много турци, които биха правили чест и на най-отбраните среди. Лошото е, че почтените, добрите хора предпочитат да стоят настрана.

Д-р Ешуа Калев, подпредседател на Централната консистория*, председател на Политическия комитет на ционистите в България и сътрудник на "Ревю дьо Дроа Ентернасионал е дьо Лежисласион Компаре", е представител на еврейското малцинство. Той е високообразована личност и име, познато у нас и в чужбина и чиято дума е авторитетна. Той пише направо на френски с един чист и хубав език, който се чете с удоволствие от всеки любител на хубавия език. В своето желание да покаже истината той говори от името и на другите малцинства.

Още в първата кратка декларация той заявява ясно, че "ако има на Балканите страна, която се е показала най-способна и на висотата да обезпечи съществуването и свободното развитие на малцинствата, трябва да се признае, че тази страна е България".

Един факт, който на пръв поглед се хвърля в очи, е, че в течение на половин столетие нито Сърбия, нито Гърция (да не говорим за Румъния, огнище на антисемитизъм) не са отбелязвали увеличение на малцинствата. България, напротив, брои днес десет пъти повече арменци и евреи, отколкото имаше при създаването ѝ. Само България отвори широко вратите си през време на големите противоеврейски гонения, на арменските клането и само тя прие с готовност да стане отечество на преследваните.

Втори общоизвестен факт е, че в противоположност на жалкото положение на малцинствата в Румъния, Гърция и Сърбия религиозните и културни мюсюлмански, израелски и арменски общини в България се намират днес в най-цветущо състояние. При това те се подпомагат и парично от правителството и общините. Всички учреждения на малцинствата са признати и като юридическа личност."

---

* Еврейски верски съвет.

Като изброява още много факти, които са спомогнали да се издигне материалният и културен уровен на малцинствата, д-р Калев завършва с думите: "Било за Добруджа, било за Тракия или Македония, навсякъде евреите, турците и арменците имат само едно желание: да се видят присъединени към България. Всички са проникнати от убеждението, че ще намерят морално и материално благоденствие, когато се обединят с братята си от тази страна." Тази декларация е изпъстрена с такива искрени и топли думи, които карат човек да се чувствува горд и щастлив, че живее в страна, в която свободата и равенството пред законите са равни за всички граждани.

Освен това д-р Ешуа Калев изпрати по свой почин до Мирната конференция паметна бележка, в която доста обстойно хвърля светлина върху благоприятните условия, при които се развиват малцинствата в България. "В момента - казва той в бележката си, - когато Върховното събрание на съюзените и сдружени сили започва да проучва българския въпрос, всеки принос към разискванията от естество да хвърли светлина върху тая проблема, може да разчита, мислим ние, на добър прием от страна на Върховния съд, конституиран в името на правдата, на истината и на справедливостта. От друга страна, ние смятаме, че дълг се налага всекиму да подпомогне със своите знания изследването на фактите, които са предмет на разискването. Движими от тия чувства, ние мислим, че има материя, по която нашето свидетелствуване би било достойно занимание, тъй като то изхожда от самите заинтересовани. Като го представляваме пред съда на Върховното събрание, ние се подчиняваме единствено на гласа на съвестта си и бихме били щастливи, ако то услужи на каузата на един многострадален народ. Нашето свидетелствуване е от морално естество. По нашите схващания то трябва да служи като мерило за характера и психологията на българския народ."

След това д-р Калев прави обстоен преглед на развитието на нашето законодателство и отражението му върху живота на малцинствата. Виждайки, че от страна на арменците не е писано нищо, той често пъти включва и тях в своите пояснения. Само от страна на циганите, които от всички балкански държави намериха в страната ни най-благоприятни условия за живот, никой не пише нищо.

След като казва, че през последните четиридесет години България е била оазис сред пустинята за преследваните и го-

нени другаде евреи, че "от всички европейски държави едничка България отвори великодушно вратите си и прие с отворени обятия тия бедни страдалци", д-р Калев прибавя: "Всичко, което България е сторила в полза на еврейските бежанци, тя е правила, впрочем, и за арменците. Почти всичкото арменско население на България се състои от бивши жители на Турция, избягали от преследванията на турските фанатици, за да се спасят от клането. По отношение на тях, както и по отношение на нас българската земя е била място за убежище и отдих. Вътрешната автономия, на която се радват израилтяните в България, е може би единствена и без пример в която и да е друга страна на света. И затова нашите общини тук са достигнали до такова религиозно, културно и национално еврейско развитие, каквото напразно би търсил човек другаде... Ако всесветският ционизъм дължи много на евреите в България, дължи го също и на българския народ - защото България го остави да се развие и да послужи за школа на ционизма."

Заключението на д-р Калев е смело и решително: "Ако ние предприехме - казва той - да дадем едно късо изложение върху положението на евреите в България, това не е заради платоническото удоволствие да проявим нашето задоволство. Еврейството има дълг на чест спрямо българската народност. Еврейският народ не е от ония, които забравят или за които признателността е товар. В момента, когато нещастната българска нация се вижда смазана от ударите на съдбата, може би по вината на своите управници, но решително не по вината на народните маси, бихме ли могли по съвест да премълчим нашето свидетелствуване, което може да бъде благоприятно за нея?

И така, без да правим политика и без да желаем да влизаме в полемика с когото и да било, наш дълг бе да кажем на Мирната конференция: България има заслуги пред човечеството, защото тя се показа добра и хуманна към нашия угнетен народ. Такава тя бе не само за нас, а и за други страдащи. Арменците, бягайки от клането, също намериха в България помощ и закрила. През цялото си съществуване България бе приют за угнетените от всички страни.

За това ние си казахме, че великите сили, пред които е издигната планина от обвинения против България, ще се усъмнят може би във верността на тия обвинения, когато узнаят всичко, което има благородно и великодушно у тоя народ."

Може би кроячите на новата карта на Европа няма да прочетат всичко това, нито ще го вземат под внимание, но то все пак ще остане пред историята като честно, смело, истинско и сърдечно свидетелствуване.

19 август. Пак сме в Булонския лес - среща с Коста Тодоров. Фиески бил при Бриан. Говорил му за нашата безмощност пред конференцията, за Тракия и Македония, за последните претенции на Пашич за части от наша стара територия, за Стамболийски и пр. Изтъкнал, че Франция губи много от своя престиж, като се е нагърбила със стражарската роля на Съглашението в Средна и Югоизточна Европа. По въпроса за Тракия и Македония Бриан бил много резервиран; само казал - че плащаме много скъпо грешките си. По въпроса за исканите от сърбите части от стара България той не одобрил сръбските искания, нарекъл ги вредни, но ги извинил, като напомнил големите страдания на сръбския народ през последната война. К. Тодоров обяснявал така пълния обрат във френското обществено мнение по отношение на нас: минаването ни на фронта на Централните сили, тежката война на Солунския фронт, окупацията на Сърбия и т. н. Сръбската емиграция във Франция била голяма през войната. Хиляди младежи следвали във френските лицеи и университети със стипендии. Всеки от тях бил отличен агент на своето отечество. Многобройни илюстрации показвали тежкото отстъпление на сръбската войска през албанските планини и клисури, скромната бричка, в която се возел старият и болен крал. Хубаво съчинени разкази описвали как крал Петър на младини завършил военното си образование във Франция, как се записал в 1870 г. доброволец във френската армия, как взел участие в боевете срещу прусаците и бил ранен и т. н. А това всичко днес се цени извънредно много.

Новините са неясни, но той мисли, че сега довършват споровете по тракийския въпрос. Сведенията са противоречиви, защото се пази голяма тайна, а това означава, че се вършат престъпни машинации и съвестите са гузни. Помъчил се да види някои от главните на американската делегация, но не успял. Срещнал случайно в един ресторант някакъв млад секретар, който не можал да му каже нищо, тъй като не работел по балканските въпроси. Дал му само няколко преписа от информацията за Тракия, които да предаде на шефа на делегацията.

Предаде ни няколко статии, напечатани във Френската преса, по стил и смисъл много добре издържани. Написани

са страстно, дори агресивно. Мисля, че ако не се показва българският им произход, би било много по-полезно. Редакцията на "Льовър" била в наша защита. Това били хора културни и честни, които служат само на истината и нищо не е в състояние да ги отклони от този път. Дадох му още материали, които да ползува за статии, разговори и пр. Оплаква се, че останал без средства. Дадох му каквото можахме от нас, а Стамболийски обеща, ако може, да издействува нещо по-чувствително от Т. Теодоров. Иска да издава някакво списание в Ница поради връзка с тамошните хора. Аз мисля, че няма никаква полза от ново и с неутвърдено име списание. Сега в Париж има толкова тъмни агенции, които издават непрекъснато какви ли не информационни бюлетини, които нямат никакъв ефект.

На всичко отгоре той съобщава, че ще ни наложат да плащаме и репарации - два и половина милиарда франка, които ще бъдат разделени на разни срокове за около четиридесет години. Всичко това рисува много нерадостно бъдеще за нашето поколение. Разделяме се с нашия събеседник с някакви пожелания, колкото да си кажем нещо. Той ми дава каквото е посъбрал около примирието и работите в конференцията за Германия, Австрия, Унгария и т. н. Като ориентировъчен материал това е полезно. Стамболийски му обещава да съобщи на Т. Теодоров за срещите ни когато намери за добре и ще му издействува средства, за да може спокойно да работи.

Тези дни пристигат в делегацията само тревожни съобщения. В Тракия работите не вървят добре; генерал Д'Епре в един разговор с нашия началник на инспекционната област там му дал да разбере, че трябвал да се готви да опразни областта, тъй като тя щяла да бъде дадена на Гърция. От Париж вероятно няма още никакво нареждане, но в случая генерал Д'Епре, по-ревностен и от самите гърци, е избързал да уведоми генерал Шкойнов. Виждайки обаче, че е изпреварил разпорежданията от Париж, той е обяснил на аташирания към щаба му полковник Йосиф Петров, че е разбран криво, касаело се само за слухове и т. н. Дано слуховете не се осъществяват, но приказките на френския генерал са тревожен признак. Друго лошо явление е, че гръцки и турски агенти свободно ходели из Тракия и говорили на населението да не взема участие в изборите, защото било предстоящо скорошното откъсване на Тракия от България и следователно изборите били излишни. Тук-там са станали незначителни

инциденти, за които са били изпратени и оплаквания до Върховния съвет в Париж. Всичко това е било използувано от гърците да започнат нова кампания, какво грамадно болшинство от населението не искало да остане под българска власт и молело да бъде присъединено към Гърция. На тази песен не са чужди може би и някои среди в Цариград, които, имайки предвид многобройното турско население в Гюмюрджинско, хранят известни надежди за придобивки в Ксантийско и Гюмюрджинско.

Тези новини още не бяха премислени и дойде ново съобщение от София. Под предлог, че нашите железопътни власти не обслужвали добре железницата Окчилар — Дедеагач, генерал Франше д'Епре е поискал чрез министъра на външните работи да се предаде най-късно до 20 август линията на френските власти, които щели да я експлоатират. Ново флагрантно нарушение на примирието. Причината е глупаво избрана, защото се знае, че нашите железопътни служащи са едни от най-добрите в Европа, да не говорим за Балканския полуостров. Министър М. Маджаров е протестирал против това нарушение на примирието и за неоснователността на изнесените мотиви. Този протест е по-скоро формален, защото никакви протести не важат пред френския генерал, който е напълно под влиянието на гърците, а и в характера му е да действува брутално - нещо, което се вижда от поведението му в Австрия и Унгария.. За успокоение на съвестта си инженер Богдан Морфов приготви един хубав отговор срещу обвиненията на Д'Епре и ще го прати на конференцията от името на делегацията.

Акцията в Гюмюрджинско се засилва. Сега тя се развива по други пътища. Народните представители Сали Мехмедов, Едхем Рухи и Шакир Зюмриев са подали махзар* до съюзното командуване, в който посочват, че мнозинството от населението в този рай е турско и се оплакват от българското управление. Те заявяват, че искат присъединението си към Турция и че предпочитали да бъдат под сръбска власт, нежели под българска или гръцка. Те знаят, че не могат да бъдат в пределите на Сърбия и очакват Върховния съвет да изпълни желанието им. Съчинител на изложението е познатият Едхем Рухи, а инспираторът е безполезно да се търси. Неп-

* Писмена молба на група или отделни лица до върховната власт (тур.).

риятно е, че в това са същите хора, които подписаха преди няколко дена декларация в полза на България и която Т. Теодоров побърза да прати на конференцията. Не са положени достатъчно грижи за подготовката на работите на делегацията. Непредвидливостта и нехайството на някои органи на Министерството на външните работи са причина за последната неприятност. Добре че там горе, поради заетост, вероятно много не четат тези дни и че други съображения ще решат съдбата на Тракия...

Трябваше да се предвидят и очакват разни инциденти и вълнения в Западна Тракия и да се вземат възможните мерки. Вмешателството във вътрешните работи на една победена държава стана напоследък обичайно. Германците се опитаха да създадат през време на войната сепаратистично гнездо в Бретан, мигновено ликвидирано от французите. След това се намесиха в Елзас, помъчиха се да влязат в допир с Ирландското освободително движение, а машинациите им в Съветска Русия и балтийските държави стигнаха до нетърпимост. На свой ред противниците им подпомогнаха сепаратистичното движение в Саар, Ренания и другаде. Сега дойде ред и на нас в Тракия. Тази практика е възприета особено от колониалните държави, които имат подготвяни от дълги години затова специални служби. Жертва на такива уредени отвън вътрешни конспирации, които често пъти стигат до гражданска война, са разните арабски държави от Средния Изток, които са във вечни вътрешни размирици.

21 август. Стоим в пълно незнание на това, което става около нас. Положително е, че Франция, Англия и Италия са за удовлетворяване на гръцките искания в Тракия. Малко надежда има само откъм американската делегация, но никой не може да узнае точно на какви позиции тя стои. Пресата продължава да се държи както и досега. Благоприятни за България са вестниците "Льовър", "Л'Енформасион", "Ла Кроа", "Л'Аксион Франсез" и др. Какво може да се направи вън от тези изложения, които делегацията праща до Върховния съвет? К. Тодоров е енергичен, но малко познат и няма средства. Фиески прави това което може. По-авторитетни са Ламуш и Баучер, но от тях не може да се иска повече. Има неколцина журналисти, които се обаждат понякога по свой почин. Дори едно напомняне може да ги докачи и да даде обратни резултати. В правителството на Чехия участвуват четирима земеделци, в Полша също участвуват земеделци; дали може да се постигне нещо, ако влезем в допир

с тях? Стамболийски мисли, че няма да има никаква полза от това, защото те - чехите и поляците - нямат никакво отношение към нашите работи. Когато е бил в затвора през време на войната, получил от д-р Милан Ходжа и Вайда Воевод едно писмо от Будапещенския затвор, където те били задържани; писмото пренесъл един касоразбивач на име Джорджеско. След това Стамболийски разменял с тях по някоя картичка, но това е всичко. Другите са непознати, земеделци са, но не знае на каква позиция са и какво мислят; може да се получи обратното на това, което се очаква. "Ето социалистите - казва той - съществуват отдавна, познават се добре от конгреси и конференции, а Янко Сакъзов не може да прокара нито една дописка в "Попюлер". Отбягват даже да влязат в контакт с него. Най-добре би било да се обърнем направо до Пашич, Венизелос и Братиану и да им кажем високо и открито за злото, което вършат с тези несправедливи насилнически договори. Но това може да направи само председателят на нашата делегация, а Т. Теодоров не е подходящ за тази работа, защото тогава ще му напомнят за някои досадни неща."

Точните резултати от изборите още не се знаят, но се предугаждат. Ние ще имаме успех, но не такъв, какъвто би трябвало да се очаква. Предполага се, че старите партии ще загубят, особено тези, които управляваха през време на войната. Но много хора не могат да се определят и още се люшкат, което е естествено при по-големи политически сътресения, като тази война например. Отчасти ще се отразят и борбите, и разцеплението в земеделската парламентарна група, а най-вече разногласията с Драгиев и групата му. Много хора са се сраснали с името му и трябва да мине време, докато се избистрят умовете.

"Тази война - казва Стамболийски - доста разстрои организацията във всяко отношение. Властта ни се наложи не навреме. Ние имаме нужда да допълним и оформим нашата програма, да сложим организацията на здрава основа, а това не може да стане във властта. Властта руши дисциплината, а ние имаме голяма нужда да стегнем редовете си. Сега е най-неподходящото време да прокарваме реформи - когато България е окупирана, окастрена и принудена да плаща тежки репарации. Имаме готова програма за всестранни коренни реформи, които ще преобразят нашия живот, но не ми се вярва при тази обстановка, че ще можем да я приложим изцяло. По-рано нас българите ни обвиняваха, че сме

огнище на война на Балканския полуостров, а сега ни подозират, че сме огнище на революция. Тези постоянни натяквания и предупреждения, които често чувам, не са случайни. Върховните разпоредители от Версай навсякъде виждат признака на революцията; за да се предвардят от всякаква опасност, те са способни да наложат у нас най-реакционен режим, за което ще намерят хора. Без да се отклоняваме от нашия път, без компромиси, без никаква уплаха, нам се налага и е необходима осторожна предпазливост."

"Чух - казвам на Стамболийски, - че през време на войната някой вестници на съглашенски страни са потвърдили на няколко пъти, че между цар Фердинанд и престолонаследника имало различие във възгледите им по външната политика; че уж последният бил съглашенофил, русофил и т. н. Това да не е било маневра от страна на бащата или пък е имало нещо, което сега кара Съглашението да се застъпва така недвусмислено за цар Борис? Докато то измете най-безцеремонно крал Константин от Гърция, Хохенцолерните от Германия, Хабсбургите от Австрия, а в бунтуваща се Унгария наложи на власт ерцхерцог Йосиф, у нас то закрепва Кобургите!

"Тези слухове са били по-скоро инсинуации; отношенията между Фердинанд и Борис и без това не са били добри. Бащата не е позволявал никога на сина си да развива каквато и да е политическа дейност. Той го е пращал по фронтовете да учи военен занаят и да го държи в течение на това, което става там; така е правил и през Балканската война. Цар Борис остана на престола благодарение само на страха от болшевизма. Ако Съглашението не го закачи, а напротив го закрепи, то е само защото в него виждаше сигурна гаранция срещу болшевизма. Смятали са, че чувството му на самосъхранение го прави естествен враг на всяка революция. Пак по тези съображения, още при сключването на примирието Франше д'Епре го похвалил пред Андрея Ляпчев. Както виждаш, и сега продължават да му свидетелствуват доверие и приятелство."

VIII ПОСЯГАНЕ ВЪРХУ ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ

Подробно изложение на българската делегация по сръбския меморандум за искане на стари български земи. Резултатите от изборите и вътрешното положение в България

23 август. Когато българската делегация тръгна за Париж, сведенията от конференцията не бяха окуражителни, но все пак, вярваше се в едно по-справедливо разрешение на всички въпроси. Всички хора, отговорни за съдбата на народите, се бяха ангажирали с високопарни декларации за правото на народите да се самоопределят. Най-много надежди в човечеството беше събудил председателят на Съединените американски щати Уилсън, в лицето на когото онеправданите народи виждаха своя спасител. Това обаяние обаче скоро почна да намалява. Въпросите се решаваха мимо шумно разгласените принципи, които бяха грубо погазвани все повече и повече, докато влиянието на Америка започна почти да не се чувствува. Заедно с това все повече се увеличаваха и най-неоправданите и невероятни искания на нашите съседи.

Върхът на изненадата дойде, когато се получи меморандумът на сръбската делегация с исканията за земи, повечето от които бяха част от старата ни територия. Тези претенции обхващаха една линия, която почваше от Дунава до Беласица по една дължина от 320 км права линия и на дълбочина от 21,70 км. Проектираното откъсване обхващаше 13 000 кв. км земя с 500 000 жители българи, в която територия се намираха градовете Видин, Кула, Белоградчик, Цариброд, Трън, Босилеград, Кюстендил, Струмица и Петрич.

Разширението на Сърбия, започнато в 1833 г., продължено в 1878 г., завърши в 1913 г.[95] с обсебването на Македония съгласно един строго определен план, прилагането на който се изпълни благодарение на щастливо завършената война и на една политика реалистична и чисто национална. Нищо

чудно че в сръбските шовинистични среди, а те господствуват сега, са се появили нови апетити. Те се мъчат да оправдаят новите си искания със стратегически, етнографски и исторически съображения.

Стратегическите съображения се състоят в това, че съобщенията по реките Морава, Вардар и Тимок били много близо до българската територия и тяхната сигурност не била гарантирана. Освен с преместване на границата по на изток. Тук са употребени същите аргументи, които изтъкна щабът на Фош по отношение източните граници на Франция. Преместването на границата може да се обърне на постоянно преместване, защото мъчно може да се установи окончателно докъде е гарантираната сигурност. Железопътните съобщения по Тимок, Българска Морава и Вардар наистина са на известни места близо до българската граница, но сръбската държава е знаела това положение, когато е проучвала, проектирала и строила тези железопътни линии. Най-просто правило е линиите да се строят далеч от евентуални удари от страна на съседа. В меморандума се стига дотам, че се иска по този начин да се обезпечи и сигурността на Солунското пристанище.

Освен съображението, че железопътните линии били близо до границата, друга причина за преместване на границата била тази, че трябвало да се предпазят и от едно евентуално нападение от страна на България. Като се има предвид, че сърбите владеят най-високите върхове по границата: Връшка чука, Миджур, Три чуки, Мъж баба, Стол, Черни връх, Бясна кобила, Патарица, Деве баир, Козница, планините Огражден и Беласица, този аргумент се явява абсурден. Ако е въпрос за съображения на защита, трябва да им се напомни, че София отстои на разстояние един оръдеен изстрел и на един преход от границата. Предчувствувайки това, сръбският меморандум посочва като сигурна защита за София укрепения лагер Сливница, като забравя, че това не е никаква укрепена позиция, а само един символ, който като спомен от 1885 г.[96] само напомня на агресора уплахата и поражението му и силния дух на защитника на родната земя. Стратегическите съображения позволяват най-големите своеволия и неправди. В настоящия случай не само се унищожават важни съобщителни артерии, но и заграбените земи ще бъдат обречени на икономически гнет.

Това искане на сърбите не само че не им обезпечава спокойствието за в бъдеще, но напротив, създава условия да бъ-

де за постоянна заплаха на мира. В нашата история има няколко войни между българи и сърби, за които войни сърбите ще намерят по-трудно извинения, отколкото българите; например войната през 1885 г.

Вторите съображения, с които сърбите оправдаха своите претенции, са от етнографски характер. Според тях населението от исканите земи било сръбско, което се доказвало от езика и обичаите. Ние няма да се спираме на факта, че самите сърби наричат населението на земите край източната си граница "булгараши" и че употребиха след завладяването му огромни усилия, за да го асимилират. В набелязаните желани български области се говори западното наречие на българския език с всичките му особености, които характеризират българския език и го отличават от сръбския. Това наречие няма склонения, нито падежи, няма неопределителното наклонение, нито сравнителните степени на сръбския език. Напротив - то има всичките отличителни знаци на чистия аналитичен и модерен език с употребата на члена, глаголните форми и въобще всички езикови особености на общия български език.

"Българско по своя език, се казва в отговора на българската делегация, това население от шопи е познато под своето народно име "българи" през целите средни векове, през време на дългото робство под турците и чак до ден днешен. То само се нарича така и така се зове от всички чужденци, от турците, които бяха негови господари; също така го зовят и самите сърби, с изключение на мемоара на сръбското правителство. За да не поменаваме други сръбски свидетелствувания, ние ще цитираме мнението на най-големия сръбски учен в настояще време, г. Й. Цвиич, професор в Белградския университет, понастоящем съветник-експерт при сръбската делегация в Париж. Е, добре, върху неговата етнографска карта на Балканския полуостров, издадена през 1913 г., цялата искана област от Видин до Беласица е предоставена като насе́лена с българи. И тъкмо тези "шопи", които г. Миятович, бивш сръбски министър в Лондон, нарича в своите мемоари, излезли напоследък на английски, са "най-чистокръвни българи", чиято столица е София и които винаги са били едно от най-типичните български племена.

Що се отнася до задругата (общност на семействата) и патронния празник, посочени в сръбския мемоар като признаци на сръбско племе, ще отбележим, че те са общи за целия български народ и на част от руския народ. Всяко сдру-

жение на занаятчии в българските градове има свой светия покровител; също така и всяко село има обичай да се постави под покровителството на един светия, когото смята за свой покровител и веднъж в годината му принася жертви, най-често бикове. В този ред на мисли патронният празник би могъл да даде право на сърбите да изявят претенции и върху стария Рим, толкова познат със своите празници. Но освен това и византийските летописи от XI в. свидетелстват за празнуването на тези празници именно от българите: в 1018 г. Ивац, военачалник на цар Самуил, празнувал своя патронен празник в деня на Възнесението.

Сръбското изложение споменава за молби, отправени до Берлинския конгрес (1878)[97] от градовете Трън и Брезник, с които те искат да бъдат оставени под сръбска власт. Ето обяснението на този факт. В 1877 г. след завземането на Плевен от русите, военен подвиг, който им осигуряваше окончателна победа във войната срещу турците, сърбите на свой ред обявиха война на последните и побързаха да завземат между другото Трънския и Пиротския окръг. Те се опитаха там обаче да съберат насила подписи за присъединението на тези окръзи към Сърбия, обаче руското правителство веднага протестира против това насилие, упражнено върху българското население. Сръбският министър в Петроград по този повод съобщи на своето правителство, че г. Дьо Гирс му бил казал, че не би дал "нито две копейки за тези подписи, тъй като те били чисто и просто сръбски машинации".

Ето какво казва по този повод генерал Анутчин, руски делегат на Берлинския конгрес: "Казах, че даже и да имаше гласове в полза на Сърбия, това беше само защото тези места - за нещастие - са заети от сръбски войски и защото сръбската администрация извършва там ужасни изстъпления и изисква името на крал Милан да бъде поменавано в молитвите на духовенството. Пиротският митрополит, като протестирал срещу сръбския режим, е бил арестуван и отведен в Ниш, където е бил задържан като затворник. Може ли при тези условия да се говори за плебисцит? Това би било срамотна комедия, която би се разиграла под режисурата на "началниците", които върлуват в страната само защото ние не сме я окупирали с наши войски. Ристич беше много недоволен, но не можа да опровергае моите доводи."

Правата на българското племе върху областта, искана от сърбите, са били признати от велики сили, участвуващи в Цариградската конференция от 1876-1877 г. [98] Тогава се нап-

рави първото разграничение на българските земи, основано върху етнографските проучвания на Балканите, които бяха станали по това време, както върху докладите на консулите в Турция. Независимо от това Турция, от чиято страна идеше най-голямата опозиция, призна тогава, че в цялата страна, простираща се от Видин до Солун, "българският елемент господствува изключително".

Историческите съображения на сръбската делегация са още по-несъстоятелни. Боравейки с твърдения, в които дързостта замества науката, те искат да изкарат, че едва ли българите не са били случайно гости на тези "спорни" земи. Като показва, че твърденията на сръбското правителство са в явно противоречие с действителните факти, българското изложение продължава: "Доказано исторически, че на няколко пъти Македония е съставлявала част от българската държава за по-продължително време, така от 833 до 1018 г., т. е. през две цели столетия почти, тя влизаше в границите на Първото българско царство. Що се отнася до исканата понастоящем от сърбите област от Видин до Струмица, тя е влязла в състава на българската държава в още по-отдалечено време. От VIII столетие насам ние виждаме северната част на тази област да влиза в границите на България. Тя остава в нея до началото на XI столетие, когато премина под властта на Византия, която я запази до XII столетие. Даже и тогава обаче тя остана под зависимостта на българския княз, като имаше за столица Скопие, а в църковно отношение продължаваше да зависи от Охридската българска патриаршия[99], чиято независимост бе призната от Византия чрез една харта от 1018 г. И тъкмо Видинската, Кюстендилската и Струмишката епархия, предмет на сръбските стремежи, попаднаха под юрисдикцията на тази българска църква. С други думи, още тогава, когато не съществуваше сръбска държава и църква, тази област съставляваше от дълги столетия част от българската държава и църква.

В течение на следващите столетия, т. е. XIII и XIV в., които видяха появяването на сръбската държава и църква, и до днес Видинската област никога не е зависела от политическото и духовно господство на сърбите. Напротив, Видин бе столица на държавата на българския цар Страцимир, който в 1396 г. мина под господството на турците. Сърбите успяха да вземат Кюстендил през първата половина на XIV в., обаче когато малко след това се появиха в тази област турците, те не намериха никаква следа от сръбското господст-

во. Нещо повече, кюстендилският княз[100] се постави на страната на турците и отиде да се бие на Косово поле. Неговите владения получиха в турските хроники прозвището "диар българ" (български земи), а Кюстендил името столица на България. Струмица от своя страна само тридесет години е била под сръбско господство.

По-нататък сръбският мемоар се позовава на това, че исканите земи били под зависимостта на Ипекската патриаршия[101], нещо, което не е вярно. Само Кюстендил е бил известно време подчинен на духовната власт на Ипекския патриарх, който е признавал българската народност на тази област.

Необяснимо защо сръбският мемоар изнася, че след нахлуването на турците населението от западната ни граница се примирило с турското иго и останало да живее като спокойна и мирна рая до 1878 г. Редица въстания опровергават категорично тази измислица. Така още в 1405 г. княз Константин, син на българския цар Страцимир във Видин, е вдигнал въстание в Пиротската и Царибродска област[102]. Общото въстание във Видинска, Нишавска, Тимошка и другите области е траяло цяла година. То е било жестоко потушено от Синан паша. Чужденци, които тогава са пътували за Цариград, описват жертвите, които дали "българите-бунтовници". След това уместно е да се спомене и Чипровското въстание[103] в 1688 г., което принуди много българи да избягат и да се заселят във Влашко и Трансилвания, където живеят и до днес. Най-силно е било въстанието в 1841 г.[104] в Пирот, Берковица и Враня, което даде отзвуци чак в Европа с грамадните жертви, които даде - 225 български села разрушени, хиляди жертви и 10 000 избягали в Сърбия. Десет години след това имаме въстание наново във Видин[105] и т. н."

Отговорът на българската делегация заключава така: "От всичко гореизложено се вижда, че съвсем не са грижите за поддържане на добри съседски отношения в бъдеще, нито пък съображенията от етнически и стратегически характер, които са подбудили сръбското правителство да иска поправка на границата. Приемането на сръбските искания значи прочее да се прокламира тържеството на принципа на силата и насилието при уреждане на международните спорове. Да се признаят сръбските претенции за основателни, значи да се подложат на сръбско робство населения, чието единствено желание е да останат българи. Да се иска да се принудят да стават сърби, значи да ги накараме да търсят спасе-

ние в масовото си изселване в България, където, изложени на най-тежки лишения, те ще станат елемент на размирици, годен във всеки момент да подпали огън на Балканите. Това би било равносилно най-сетне да се принуди нещастното население от Струмишката и Петричката област, състоящо се в по-голямата си част от българи македонци, които са избягали от сръбско и гръцко робство, да избягат отново и да търсят прибежище в България.

Ние храним твърда надежда, че възцаряването на окончателния мир ще нанесе последен удар на епохата на насилието; че тя ще приложи на дело принципите, тържествено възвестени от председателя на Съединените щати и от съюзниците, че българският народ ще бъде поставен във възможност да съществува и да се развива свободно в границите, които историята и времето са му определили. Ние сме дълбоко убедени, че човешката воля ще възтържествува и че мирът, който сме дошли да сключим, не ще бъде пример и неговото дело - отмъщение."

Ако и меморандумът на сръбското правителство да не може да се основава на исторически, стратегически и етнически съображения и да е в пълно противоречие с тържествено обявената политика на председателя Уилсън, нашата делегация е в тревога. Вярата във всяка правда и в прословутите 14 точки изчезна. Наистина в подобни случаи при изготвяне на Версайския[106] и Сенжерменския[107] мирен договор Върховният съвет възприема плебисцита като решително доказателство при определяне принадлежността на дадена област. Но от досегашната практика се вижда, че Върховният съвет третира България по-жестоко и по-брутално, отколкото Германия, Австрия и Унгария. Тук, като наблюдава човек дръзката алчност на едните и лекомислената готовност на другите да я удовлетворят, вижда колко малко разум често пъти се влага при решаването на важни за човечеството въпроси.

Сегашното сръбско правителство и не мисли дори за бъдещи добросъседски отношения, щом се стреми към такова грубо посегателство върху наши земи; а повечето хора са с надежда, че сега двата народа ще могат да живеят като братя. Мнозина даже мечтаят за близка федерация. Въпреки всичко това утре основата на нашата външна политика ще бъде този именно идеал.

Споделям мислите си със Стамболийски, който отговаря: "Друго не може да се очаква от Пашич и приятелите му.

Многото страдания и победата са създали у тях шовинистично настроение, което и по-рано се забелязваше. С още повредни разбирания са военните, които там играят голяма роля. У нас донейде им приличат Радославовци, Жековци и др., това са хора късогледи и със средновековен манталитет. Ние ще имаме големи бели с тях, защото те са галеното дете на Съглашението. Те държат нашите пътни и водни съобщения с Европа в ръцете си и могат, при днешното положение, да затворят железопътната линия и Дунава всеки път; причини лесно се измислят. Ето защо ни се налага голямо внимание. Въпреки всичко ние ще бъдем винаги за най-тясно и искрено сближение с тях и ще сторим всичко, за да постигнем това, ако и изгледите да не изглеждат близки. Те взеха Македония, за която смятат, че им трябват двадесет години, за да я асимилират. Съединиха се с Хърватско, Словения, Босна и Херцеговина, обезличиха Черна гора и искат на всички да наложат хегемонията си. Всичко това ще им създаде големи трудности - и това ще ги кара да желаят да ни държат по-далеч от себе си. Изглежда, че по същите съображения идеята за федерация ще остане на заден план. Пашич няма да даде да се издума за това. Не трябва да забравяме, че съюзници във войната със сегашните фактори от Върховния съвет, те ще си останат и съюзници в плячката, и ще бъдат още известно време на един фронт с тях. Ние сме слаби и победени и затова ни се налага още повече да си отваряме очите. И у нас има безумци, които под булото на фалшив патриотизъм проповядват политика на зъбене. Това са същите пакостници, които докараха днешната катастрофа. Ще дойдат други времена, други хора, и двата народа ще се разберат и ще тръгнат заедно из пътя на мирното и щастливо развитие."

24 август. Приблизителните резултати от изборите в България са известни вече. Цифрите горе-долу отговарят на вижданията. Цанко Бакалов е голям оптимист: съобщава за голяма земеделска победа и чертае бляскави перспективи, но предвидените от него цифри изглеждат малко преувеличени. Съжалява много, че социалдемократите, към които той проявява слабост, не получиха очакваното.

Ал. Димитров пише повече за конференцията, отколкото за изборите. Той намира, че и Министерството на вътрешните работи, както и военните, имат отговорност за безредието в Тракия. Там се търпяла "политика на свършените факти"; администрацията била нехайна, тъпа: самата тя се

чувствувала гостенка вследствие заплахите, които идвали отвсякъде; генерал Шкойнов гледал "гъркомана" Франше д'Епре в очите. Загатва за някаква смела акция, но не е ясно какво иска да каже. На младини, като учител в с. Шатрово, Димитров е бил в македонското движение и интимен приятел на Сандански. Виждал съм преди войната в дома му да се мяркат силуетите на разни войводи санданисти и съм ги слушал да говорят за старите борби. Отпосле той се отстрани малко от тях.

Ст. Омарчевски се сърди, че не били вземани под внимание неговите предупреждения. Още преди месеци той бил съобщил, че Пекарев издавал вестника[108] си с пари, получени от демократа Кр. Чапрашиков, Н. Алтимирски и др.; че се числял помощник-финансов началник в Бургас, а си стоял в София и всеки ден бил у Ляпчев. И сега той влизал и излизал в Съюза като свой. Много хора са, пише той, като него - с единия крак в Съюза, а с другия вън. Омарчевски е прав и наблюденията му вероятно са верни, но той предупреждава за прекалено много лица. Ето и сега в писмото си той изрежда толкова много имена, които пакостили през време на изборите, че е мъчно да му се хване вяра. Още повече че мнозина от посочените лица са дали пълни доказателства за вярност. Прави впечатление особено ненавистта му към някои интелигентни и добри младежи.

Райко Даскалов пише повече като главен организатор. В началото дава приблизително разпределение на мандатите по партии и окръзи; след това пояснява: "Точни сведения за Старозагорския окръг нямаме, но изглежда, че Драгиев е провален. Нашата тактика спрямо него, изглежда, че е дала резултати. Щом успяхме да провалим най-големия отцепник, дисциплината в Съюза ще бъде възстановена и никой вече не ще се реши да къса, цепи и своеволничи. Обаче в Старозагорския и Бургаския окръг разцеплението е оказало своето пакостно влияние. Там, сравнително другите окръзи, сме слаби, а тесните са се засилили. Но се надяваме, с провалянето на разколника да можем да засилим тия два окръга. В Гюмюрджинския окръг гръцкото и турско нас ление се е въздържало от гласуване. Това нещо е твърде неудобно за вас в Париж, но какво да се прави. Ние в Гюмюрджина и Струмишко, изглежда, ще вземем мандата. Общият брой на нашите мандати не ще бъде по-малък от 105. Широките[109] са бити.

Ще настоим най-късно до 15—20 септември да станат изборите за селските общини. Тогава ще си набавим загубеното, защото сега селата по причина на работно време са слабо участвували в изборите.

Венелин Ганев е пропаднал в Русенско и в Кюстендилско. Бях казал на Томов по-рано да ти пише, не знам писал ли ти е, че след 17 август ти трябва да се смяташ фактическият шеф на мисията в Париж. Днес го потвърждавам.

Камарата може би ще свикаме в скоро време. Тя ще иска да знае от вас точните условия на мира, затова нейното свикване не ще стане, преди вие да сте получили окончателните условия. Камарата ще ви упълномощи да подпишете или отхвърлите условията. Това ще го направим, за да не се казва и експлоатира после, че този или онзи подписал лош и неизгоден мир - ами че народът се е съгласил за това. Вярвам, че мисълта ми е ясна, за да няма нужда от повече пояснения."

От писмото личи, че в България не знаят добре каква е атмосферата в Париж и че председателството на делегацията не е никак завиден пост. Там също си въобразяват, че ще имаме възможност да приемем или отхвърлим проектодоговора за мир. Другите договори за мир са подписани: от страна на Германия - от държавния секретар на външните работи Херман Мюлер и от министъра на колониите д-р Бел; от страна на Австрия - от делегата Ренер; а от страна на Унгария ще бъде подписан от министъра на труда Гастон дьо Бенар и от пълномощния министър Алфред Дрош Лазар.

От получените писма може да се направят следните заключения.

1. Някои окръзи са били добре организирани, докато други са били оставени сами на себе си. Не се е чувствувало общо ръководство.

2. Организаторите не са говорили еднакво: едни са отивали в крайности, други са били много сдържани, дори плахи. На мнозина организатори е липсвала съюзна политическа просвета, затова и селяните не са ги чувствували като свои и са ги слушали неохотно. Най-много са били желани и слушани старите съюзни другари, за които в Постоянното присъствие са били получени стотици телеграми с искания те да бъдат пращани за оратори.

3. Разколниците и без да са били кандидати, са вършели необезпокоявани рушителна дейност; дори не им е обръща-

но внимание, когато са получавали помощ от народняци, демократи и либерали. С една дума, тактиката на търпимост, приложена към Драгиев, не е трябвало да се прилага и към тези, които са станали агенти на старите партии.

4. Някои точки от оповестената програма, печатани или изразени в речите на ораторите, са ни създали без нужда много яростни противници и, право забелязва Станю Златев в писмото си, че "в тези избори всичко е било съюзено срещу нас".

По-интересни ще са подробностите, които ще се получат по обикновената поща.

Настроенията в делегацията са различни. Ясно е, че съставът на бъдещото правителство ще бъде съществено изменен. Народняци и прогресисти смятат, че положението им няма много да се промени, тъй като се надяват, че участието им в управлението ще се наложи от външни съображения. Янко Сакъзов е с добро настроение, но не такова, каквото беше преди изборите. Сакаров ми говори открито за Министерството на финансите. Венелин Ганев проявява равнодушие, тъй като е пропаднал в изборите. Офицерите от мисията са се раздвижили и събират сведения и впечатления. Станчов, Н. Стоилов и др. са в непрекъснати срещи. Кой знае какви обяснения дават, особено Н. Стоилов, който не може да прикрие лошото си настроение от снощи. Дим. Станчов ми съобщава поверително, че полковник Анри го разпитвал подробно за резултатите от изборите; какви политически промени се очакват и какво било изобщо мнението на Стамболийски. Той му дал всички необходими обяснения и уверение, че няма да има никакво обезпокоителна промяна в политиката на България. Запитал какво ще правят селяните сега. "Както и във вашата страна, така и у нас - отговорил Дим. Станчов - те орат и мислят само за насъщния си хляб." Задавал за Стамболийски такива въпроси, от които Станчов разбрал, че французите го подозирали, че е бунтар, от когото могат да се очакват изненади; затова дал горния отговор. Накрая полковник Анри изказал мнение, че в интереса на България е всички да се сплотят около цар Борис.

Не можах да се стърпя и казах на Станчов, че всичко е плод на брътвежи на някои от делегацията, които не гледат нито мястото, нито времето, когато си разпускат езиците. Аз съм уверен, че полковник Анри, за да каже тези думи за царя, трябва самият Станчов да е говорил глупости. Впрочем

той гледа само как да си оплете кошницата; той е единствен в делегацията, който пише честно на цар Борис и го държи в течение на това, което става тук. Женен е за французка графиня, умна, скромна и достойна жена; бил е по волята на двореца министър-председател и дългогодишен дипломат, но е суетен и лекомислен. Винаги е изискано облечен и носи монокъл. Той е и първият, който започна да се нагажда пред Стамболийски.

Известията от Тракия са все по-лоши: Франше д'Епре се движел постоянно из областта и по всякакъв начин давал да се разбере, че Тракия ще бъде дадена на Гърция. 150 души турци от Ксантийско и Гюмюрджинско протестирали с телеграми до Върховния съвет и до Външното министерство в София, че ги карали да гласуват в една област, за която още не се знаело в чие владение ще бъде. Гръцки и турски агенти сновели непрекъснато из българска Тракия и възбуждали населението. Имало и българи сепаратисти... Имаме помаци, патриаршисти и пр. - защо да нямаме и сепаратисти? Ето още един неочакван материал за пропагандата на Венизелос! Въобще всички тези изненади, които ни идват от Егейското крайбрежие, показват, че никак не можем да се похвалим с някаква осведоменост или прозорливост.

Друго едно известие от Белград съобщава, че българска чета навлязла в Моравско и изгорила един мост на железопътната линия близо до гр. Враня. Сръбският меморандум твърди, че именно в този край българската граница минавала много близо до железопътната линия и била изложена на атентати от страна на българите. Този измислен атентат е добре дошъл, за да засили стратегическите съображения на меморандума.

Пак излезе на сцената въпросът с в. "Тан". Работата се състои в следното: Греков съобщи в делегацията, че Шарл Риве, един от редакторите на в. "Тан", поискал 500 000 франка, за да спре вестника да печати остри статии против България и постепенно, от време на време да почне да помества някоя благоприятна дописка или интервю в своите допълнителни страници. От своя страна Цоков, който снове постоянно между Ньой и Берн, необяснимо как покачва цифрата на 6 000 000 фр. Предвид на това, че конференцията е към своя край и поради случайния характер на предложението, делегатите решиха да не го приемат и да отложат отговора за по-късно. На другия ден обаче по настояванията на Недков и Цоков решението се изменило, като сумата била опре-

делена на 500 000 франка и Цеков бил натоварен да съобщи на Шарл Риве, че предложението му е прието. След няколко дена Цоков се върнал от Швейцария и докладвал, че съобщил на редактора на "Тан" за 300 000 (така разбрал) първоначална вноска. Тъй като вече било съобщено за 300 000 фр. и отмятането щяло да навреди на България, Т. Теодоров телеграфира в София да се преведе сумата в Берн, където отново Цоков отиде да ги получи и да ги предаде по принадлежност. Необмислена работа. Разправям на Стамболийски историята на тези грешни пари. Той казва, че знае само за първоначалния отказ и че навярно са използували настъпилата душевна депресия у Т. Теодоров вследствие последните сръбски искания, за да го скланят да се отпуснат парите.

Ив. Евстратиев Гешов се обажда от Англия пак чрез Берн; не можал да види по-известни политически лица и не може да съобщи нищо интересно. Пише пак за банкерски среди, с които бил в допир; искали да основат в България банки и други предприятия, в което той ги насърчавал, като мисли, че по този начин те ще действуват да бъдат запазени нашите интереси в Тракия. Същата песен както на Джексън...

Среща с К. Тодоров и Жак Фиески. Давам им бележки за последните сведения относно Тракия и за исканите от сърбите части от нашата стара територия. Всичко това им било известно. Редакциите на вестниците и списанията били наводнени с брошури, документи и разни бележки. Фиески научил от един чиновник на Дютаста, че искания не се правели официално пред Върховния съвет, преди да се получат уверения за благосклонното им разглеждане. От това той разбрал, че сърбите ще бъдат поне отчасти удовлетворени от старата ни граница. К. Тодоров разбрал от редакцията на "Льовър", че Полк правел последни усилия по тракийския въпрос, като предлагал компромисни решения, но в края на краищата щял да отстъпи. Боне Мори го упътил да види известни хора от левицата, но опитът му излязъл безуспеше . Те имали добри разбирания, но не и желания да помогнат в нещо. Освен това К. Тодоров нямал никаква по-голяма препоръка, за да спечели доверието им, и затова, те били доста резервирани. Още от случаите Малви и Който се чувствувало у тях страх от Клемансо. Добива се впечатление, че ако в началото Франше д'Епре е вършел нещо само като приятел на гърците, сега той вече действува по директивите на Фош, и ако се наложи да се направи нещо, то трябва да бъде сторено пред Фош и Върховния съвет. Все пак Стамбо-

лийски го съветва да изобличи пристрастието и бруталността на въпросния командуващ на изт чните войски под формата на дописка, писмо или друго. Променихме мястото на срещите и казахме на Т. Теодоров да идва занапред сам. Този път не се забавихме и се върнахме скоро при агента. Стамболийски ще каже на Т. Теодоров, че тази среща е първа и ще го помоли да пази тайна.

27 август. Съобщават от София, че генерал Кретиен е сменен с друг френски генерал. Външното министерство и тук в делегацията отдават голямо значение на това и скърбят за промяната. Т. Теодоров телеграфира на М. Маджаров да изкаже на генерала благодарности за доброто му държане и съжаления за напускането му. Значението на тази промяна се преувеличава - като се смята, че е предизвикана от гърците. Най-вероятно е, че Франше д'Епре е потърсил по-сляп изпълнител на своите волности, но между военните разликата в поведението им е само въпрос на нюанси. За нас важно значение например би имало сменяването на Франше д'Епре, който и сега не престава да подстрекава инородното население в Тракия, да разпраща навсякъде гръцки агенти и да подготвя гръцката окупация на тази област.

В делегацията все повече и повече почва да се говори за изборите и последствията, които се очакват от тях. Стамболийски е резервиран и говори повече с шеги. Янко Сакъзов неуморно афоресва старите партии и ги подканва към саморазтуряне като отживели времето си. Често се спречква с Михаил Сарафов и му казва уместни приказки. Народняци и цанковисти искат да се тури було на миналото. Т. Теодоров заявява, че може да работи с коя да е лява формация, още повече — че за едно неопределено време, вследствие окупацията, плащането на репарации и други ограничения, произтичащи от мирния договор, България щяла да изживее един ликвидационен период, през времето на който не било могло да станат съществени политически или стопански промени. Михаил Сарафов, позовавайки се на прогресивното име на партията си, казва невъзмутимо,че и те не били реакционна партия и могли да се мерят с широките по напредничавост. Никола Сакаров изръмжава нещо, което не се разбира възражение ли е или някаква благословия, и спорът стихва. Тази минутна схватка е забавно интермецо сред скучната ежедневна работа.

Една статистика за световната война. Една анкета, ръководена от Едгар Милс, е установила числото на мобилизираните и на загубите в хора през войната 1914-1918.

Числото на мобилизираните във всички воюващи страни е около 70 милиона (точно 69 882 463), от които 15 070 000 за Русия, 13 250 000 за Германия, 9 000 000 за Австро-Унгария, 7 935 000 за Франция, 5 704 000 за Великобритания и Ирландия, 6 615 000 за Италия, 4 272 000 за Съединените щати и пр.

Ако се съпостави числото на мобилизираните към общата цифра на мъжкото население в разните държави, Франция идва на първо място с 40,8% на мобилизираните; след това следват Германия - 39,6%; Австро-Унгария - 34,6%; Италия - 31,5%; Великобритания - 24,2%; Съединените щати - 8,4%.

Сравнението с работоспособното мъжко население, т. е. [с] изключение на децата и старците, негодни да служат или да работят, дава процентно: За Франция - 59,4%; за Германия — 64,9%; за Австро-Унгария - 55,4%; За Италия - 46,3%; за Великобритания - 39,2%; за САЩ - 13,2%.

По отношение на убити и изчезнали Германия заема първо място с 2 000 000; след това Русия - 1 700 000; Австро-Унгария - 1 542 000; Франция - 1 400 000; Великобритания - 744 000; САЩ - 68 000.

По отношение работоспособното население Франция брои 10,5% убити или изчезнали, Германия - 9,8%, Австро-Унгария - 9,5%, Италия - 6,2%, Великобритания - 5%, САЩ - 0,2%.

Числото на инвалидите е: Германия - 1 537 000; Франция - 1 500 000; Великобритания - 900 000; Италия - 800 000; Русия - 775 000; САЩ - 157 000.

Числото на инвалидите по отношение работоспособното мъжко население е: Франция - 11,2%; Германия - 7,5%; Великобритания - 6,6 и САЩ - 0,5%.

За малките държави не са събрани никакви сведения, а тези за Русия са непълни. При изработването на тази скръбна статистика, която днес е същевременно и актив в подкрепа на претенциите на всяка държава, не се е сметнало за прилично да се споменат подробно и огромните руски жертви, дадени през войната по общия фронт. Отсъствието на Русия от конференцията наистина позволяваше това пренебрежение, както улеснява и всички безобразия и прищевки на Върховния съвет. Тези дни италиански офицер при Мисията предал между другото една фраза, казана напоследък от Клемансо в частен разговор: "Отсъствието на Русия от нашите заседания улеснява работите на конференцията."

29 август. Т.Теодоров е приготвил със съдействието на съветниците ново дълго писмо до конференцията, в което прави последователен преглед на поставените за разрешение днес въпроси; дава преценка на всеки от тях накрая вади логичните и правни заключения, които се налагат от самите факти. И тук се забелязва умолителният тон на някои изрази, честото признаване вината на България и готовността ѝ да понесе заслуженото наказание. Признанието на очевидни факти и вина се налага, но прекалеността става дотег ива. По отношение на отговорностите германците отидоха до друга крайност - никакво признаване на вина; те заявиха на конференцията, че са решили да воюват, защото се видели заплашени от няколко държави. В подкрепа на тази теза, по която още се спори в много държави, те прибягнаха до четирима експерти: Ханс Делбрюк, Макс Вебер, граф Монгелое и принц Менделсон Бартолди.

Неуместно и ненужно е повдигане на въпроса за Междусъюзната война, където и ние не сме поставени под благоприятно осветление. Така, както е изложен въпросът, изглежда по-скоро на лична пледоария.

Вън от това изложението е добро и ако не окаже някакво въздействие върху този Върховен съвет, който е едновременно и обвинител, и съдия, и екзекутор, ще бъде един пример за изпълнен дълг от страна на съчинителите му.

"Вие изслушахте - се казва в писмото - другите балкански народи, справедливо е преди да се дойде до заключение, да позволите на България да изложи и тя своето гледище по въпросите. От това зависи впрочем редът и мирът в Балканския полуостров, където задушаването на справедливите български аспирации би продължило само безсърдечието и страданията...

Ето защо тя счита, че има право да иска от Конференцията за мир да повярва в нейната добра воля и да ѝ осигури занапред независимостта и народното единство, без които в бъдеще тя не би могла да се отдаде на мирно развитие.

Образуването на България в политически автономна единица е един вид дело на симпатиите и поддръжката, които дълбоките страдания на нейния народ и неговият безспорен стремеж към свободата и напредъка намериха у западните народи и Русия. И действително българският политически въпрос бе поставен за първи път пред Европа в 1876 г., когато вследствие на едно въстание в Пловдивския окръг[110], конференция от представители на великите сили бе свикана

в Цариград с главна мисия да изработи специален режим за християнските населения в Европейска Турция. Тази конференция създаде един проект за две български автономни провинции, разделени чрез една отвесна линия: Източна България с главен град Търново, която обхващаше цяла Добруджа до делтата на Дунава, е Западна България с главен град София, чиято граница на запад обхващаше Моравската област с Ниш и отиваше в Македония до Шар и Охридското езеро. Територията на Екзарха обхващаше през 1876 г. - като говорим само за земите, които се намират днес извън пределите на царството - цяла Добруджа, Нишката и Пиротската епархия в Моравско и Скопската, Велешката и Охридската епархия в Македония. Скопската и Охридската епархия минаха под Екзархията само след плебисцит, наложен от Високата порта в 1872 г. и който установи в резултат, че християнското население в тия страни бе българско в своята си цялост почти."

Изложението отбелязва, че още от първите дни след освобождението си България се е придържала към страните на Съглашението в своето духовно и материално развитие. Културата на Запада, особено тази на Русия, са оказвали голямо влияние върху развитието на България. След това се намеква на по-скоро опасната, отколкото полезна идея на Ив. Евстратиев Гешов - за благоприятните условия за пласиране на капитала у нас, ако едно свободно пристанище на Егея се даде на България, което би улеснило износа за Запад на нашите сурови материали и вноса на готови фабрикати от Европа. Следва след дълго изложение за предложенията на Съглашението в навечерието на нашето намесване във войната, срещу неутралитета на България или срещу участието ѝ в една война срещу Турция. Не се знае коя от двете страни имаше повече нужда от осветления по този въпрос, но важното е да се докаже невинността на българския народ, ако и да носи отговорност за грешките на неговите управници.

За да се отхвърлят от българския народ всякакви подозрения или обвинения в анексионизъм, изложението казва: "За да се преценят добре отговорностите на България, трябва да се вземе още предвид, че политическите цели, които тя преследваше през войната, не трябва да се осъждат. В тези цели нямаше никакви следи от империализъм, нито стремление на хегемония. Напротив, тези цели, узаконени от международните актове от миналото, съвпадат с хуманитарните

принципи, от които се въодушевяват решенията на конференцията. Те имаха винаги за предмет осъществяването обединението на българската раса и постигането на условия от икономически и национален характер, необходими, за да ѝ осигурят нормално културно и икономическо-политически развитие.

Обичаме да вярваме, че мирът, условията на който се изработват сега в Париж, ще бъде мир на правдата, справедливостта и тази е надеждата, която насърчава представителите на България да защитават пред конференцията правдивата кауза и законните права на отечеството си. В действителност България винаги е искала приложение в Балканите на принципите, които започват да стават задължителни за цялото човечество.

Като се е стремила да осъществи този свой идеал, България никога не се е противопоставяла на приложението на същите принципи спрямо своите съседи, защото тя винаги е считала, че това е единственото средство за постигане на траен мир и сближение между балканските народи. В този ред на идеи, след неколкократни опити за споразумение, тя видя в 1912 г. усилията ѝ да се увенчават с успех чрез съюзни договори, сключени последователно със Сърбия, Гърция и Черна гора, и тази политика намираше у народните маси горещо и безрезервно одобрение.

От друга страна, разграничаването на балканските държави и тяхното политическо индивидуализиране би могло днес да стане по-лесно, отколкото преди сегашните преобразувания. Достатъчно би било да се вземе за база серията от международни актове, имайки същата цел и умиротворение, като протокола на Цариградската конференция или Санстефанския договор, или споразуменията, сключени между заинтересованите балкански народи, като напр. сръбско-българския договор от 1912 г. Понеже последните войни и споровете, които те създадоха, затрудняват точното преценяване на фактите, плебисцит и анкета на място се налагат, организирани и изпълнени под контролата на неутрални и незаинтересовани органи на великите сили и обгръщащи всички местности, които досега са били предмет на претенции от едната или другата страна. Това би било за конференцията средство да създаде траен мир, основан върху принципа на народностите и върху правото на самоопределение на народите, мир - който би бил подготовка към Балканската федерация и в едно по-близко или по-далечно бъ-

деще. Ние заявяваме още отсега, че България ще се преклони пред свободно изявената воля на населенията, каквато и да бъде тя."

Тази последна мисъл е доказателство, срещу което не може да се възрази нищо. Делегацията черпи вяра и сили в правотата на своята защита, затова има кураж да предложи плебисцит. Обаче ще посмеят ли да го направят?

Предложението за плебисцит е най-силното доказателство за правотата на нашата защита. Възражението срещу него или неприемането му показва гузност и страх от свободно изразената народна воля. Съмнително е дали съседите, които ламтят за чужди земи, или Върховният съвет, който е свикнал да нарушава вече всякакви правни норми, ще възприемат тази сигурна проба за истинско зачитане правотата и волята на населението.

IX. ОТНОШЕНИЕ НА СЪГЛАШЕНИЕТО КЪМ ДРУГИТЕ ПОБЕДЕНИ СТРАНИ

Образуване на новата германска държава. Стамболийски за нашите въпроси. Изложение на Т. Теодоров до Дютаста, главен секретар на конференцията

31 август. Полковник Анри покани Стамболийски на една малка обиколка из околностите на Париж. Тръгнахме с кола по посока на Сен Дени. Градчето е на пет километра от столицата. Разгледахме старата готическа катедрала, в която са погребани повечето френски крале. Има много за гледане, но времето е малко, затова веднага потеглихме да посетим няколко села и да видим живота в тях. Вижда се, че селата са благоустроени отдавна; повечето къщи са стари и с всички удобства. Маси и столове дъбови, тежки, годни да служат на няколко поколения. Стопанските постройки са отделно; под навесите наредени разнообразни земеделски машини и сечива. Тежката работа е механизирана, но на много места орат още с коне. Земята е богата, добре обработена и на повечето места под вода. Пътищата са отлични. Вижда се, че войната не ги е засегнала пряко. Стопанствата са малки, средно на семейство се падат по 20-30 декара, но всяка педя земя е най-рационално използувана. Цялата площ е заета с интензивни култури. Някои села като например Женвилие са изцяла градинари. Евтините парникови съоръжения позволяват на градинарите да използуват цяла година земята с по-няколко култури. Така произведените изобилни и качествени продукти се продават на ненаситния парижки пазар. Всяко село се слави със свое специално производство: ягоди, разни салати, ангинари, аспержи, грозде, масла и т. н. В едно село видяхме много варосани стени, на които са покачени безброй асми ранно десертно грозде. Обясниха

ни, че от набраната слънчева топлина по стените зърното зреело по-добре и имало приятен аромат.

На връщане надвечер по пътя спряхме в една гостоприемница. Такива се срещат доста често около Париж. Всички имат отлично уредена кухня и всяка една от тях е известна със свой специалитет. Вината са всякога прочути по цял свят и примамват посетителя със своите имена. Келнерите са пропити от вродената френска учтивост. Стопанинът разбра, че има гости от чужбина, и с внимателна грижливост изнесе една прашна бутилка старо вино.

Стамболийски се изказа много ласкаво за французкия селянин, който е известен със своето трудолюбие, схватливост и пестеливост и не пренебрегва никое средство, за да изтръгне от земята по-високи и качествени добиви. Но ни одобрява този порядък, който поставя производителите в ръцете на няколко дружества или тръстове, които всъщност събират лъвската част от печалбата, когато селяните биха могли чрез своите кооперативи да пласират направо на консуматора произведенията си и да получат стойността на своя тежък труд. След това той описа страданията на селското население през време на войната, в която участвува цялото семейство - мъжете на бойната линия, а жените, старците и децата - на нивите. Френският селянин, казва той, си отдъхва вече, но за българския и сега няма да настъпи покой, защото го очакват нови страдания и тревоги. Стамболийски ме кара да преведа едно трогателно писмо от Васил Костов от с. Градине, Царибродско - в което се описва тревогата, обхванала селяните от Царибродския край, когато чули, че може би ще останат под сръбско иго; с прости думи той разказва за чувствата на селяните в навечерието да загубят отечеството си и за мъчителното очакване на чуждата власт и войска. Най-накрая В. Костов пише за децата, за селския учител и пита какво ще стане с тях. Като завършвам четенето, обръщам вниманието на полковника на сходството между края на писмото и чудния разказ "Последният учебен ден" от Алфонс Доде. Полк. Анри кимва одобрително с глава и заявява, че не знае нещо положително по този въпроси, освен че до десетина дена всичко щяло да бъде свършено и проектодоговорът щял да бъде връчен. След това, като се извини, с известно колебание той запита какво мисли Стамболийски по всичко това.

Стамболийски каза, че не може да говори различно от това, което е вече изложено от българската делегация, но все

пак ще каже какво мисли и чувства. Той декларира още в началото, че не е свикнал да разглежда изразите си; думите му може да се видят резки, но са искрени. Ако нещо не се харесва, моли да бъде извинен. Предавам накратко това, което Стамболийски каза.

Делегатите тръгнали от София с уверение, че отиват в Париж, за да преговарят за сключването на мирен договор, така както е било в миналото при подобни случаи. Освен това те били изпълнени с вяра в бъдещето, защото знаели, че отиват в град, чието име е свързано с най-светлите идеи, които всякога са вълнували човечеството. Вярата им се е подхранвала и от онези точки от програмата на председателя Уилсън, които вдъхновяваха още през време на войната всички радетели на мира в цял свят.

Сам Стамболийски давал най-висока оценка на тази тържествено възвестена програма, на чиято основа е смятал, че трябва да бъде построен новият порядък на бъдещия свят. Изненадата на делегацията е била голяма, когато се видели затворени в "Шато дьо Мадрид" да чакат да им се връчат условията за мира. За да се изготвел договор и постигне мир, трябвало две страни, а тук има само една страна - Върховният съвет, който едновременно е ищец и съдия. Това не може и не трябва да е така.

Полковник Анри казва, че въпросите са към края на разрешаването си. Но, изглежда, и съдбата на Тракия е била решена много по-рано, защото един от най-ревностните органи на Върховния съвет, генерал Франше д'Епре, отдавна подготвя нещастното население за гръцка окупация.

Че Съглашението е победител - това ние достатъчно добре чувстваме и признаваме, но защо то не прояви открито своите обвинения, своите рекламации, защо да не чуе тогава възраженията и отговора на българската делегация? Всичко се върши тайно. От време на време делегатите научават от пресата откъслечни вести и изпращат отговор по някое изложение, за което даже не получават и уведомление, че е отишло на адреса си.

Членовете на Върховния съвет много добре знаят чии са земите, които възнамеряват да раздават. Това са неща, които са разисквани повече от половин век из европейските дипломатически канцелории; по тях има издадени десетки томове литература. Те са предмет на договора за Балканския съюз в 1912 г. Нескончаемите спорове по същите тези въпроси при изготвянето на Лондонския мир между България, от една

страна, и Гърция, Сърбия, от друга, бяха станали вече досадни на лондонския политически свят. Всеизвестно е, че преди войната същите тези земи са били признати за български и са ги предлагали на България срещу евентуалното й участие във войната. Сега същите земи ги оставят на други, пак като възнаграждение за участието им във войната. Дръзкото посягане върху наши стари земи не може да се сметне освен като престъпна безочливост. Днешното положение напомня думите на френския мислител Паскал, "че основните закони се менят според времето и границите и че това, което е истина отсам Пиренеите, оттатък не е".

Българската делегация предлага да се произ еде в оспорваните земи плебисцит под контролата на органи, посочени от конференцията - исканията за плебисцит на Германия, Австрия и Унгария се приеха за много от техните спорни земи, защото допитването е най-сигурното средство да се провери желанието на населението. По какви причини сега това се отказва на България? Защо с България се постъпва така жестоко? А трябва при това да се подчертае, че в България народът говори един език, има една вяра, еднакви нрави и обичаи, когато това единство тук на Запад го няма.

За да ни разберат по-добре, Стамболийски си позволява да напомни за недавното минало през 1871 г., когато техните делегати във Версай и Франкфурт употребиха много усилия и мъжество, за да спасят Белфор и част от Лотарингия, и за чувствата, които насади в сърцата на всички французи този тежък договор.

"Сега с тези решения, които взема Върховният съвет - продължи Стамболийски, - не се създава мир, а се подготвят условия за неприязнени отношения между България и нейните съседи - за бъдещи сътресения на Балканите. Не е чудно и някои държави да желаят да сме във вечни вражди с нашите съседи, за да не можем никога да създадем един блок, който единствен ще осигури самостоятелност и независимост на Балканските народи. Българите не са робски народ, не търпят чуждия гнет и винаги ще търсят правдата!"

Накрая Стамболийски завърши с думи, с които напомни за себе си: "За мен е твърде тежко да гледам това, което се върши в Париж, защото цял живот съм работил за мира. В моето отечество аз съм бил обвиняван в прекалености в това отношение от хора-лъжепатриоти. През цялото траене на войната бях в затвора с доживотна присъда, защото работих за мира и затова смятам, че съм в правото си и че съм

длъжен и сега да предупреждавам - че бъдещият мир на Балканите е застрашен от крайно несправедливия мир, който се готвят да ни наложат."

Полковник Анри, свикнал да слуша всякакви слова още когато е бил при германската делегация, и сега през цялото време слушаше спокойно и внимателно. Само когато чу да му се напомня за 1871 г., той слабо се изчерви. Благодари за осведомяването и каза, че би било полезно това да му се даде в писмена форма, за да го предаде на Дютаста. Казах му, че това е неудобно, защото не могат да се дават отделно от делегацията лични изложения, но че говореното ще му предам в една неофициална паметна бележка. "Все едно - отговори той, - аз ще я използувам в мой доклад още утре." На връщане Стамболийски му благодари за хубавата и полезна обиколка.

1 септември. Днес приготвих паметната бележка и я дадох на полковник Анри. "A propos - ми каза той. - Вие вчера като че ли имахте някакво малко недоразумение с г. министъра, когато той говореше за генерал Франше д'Епре?" "Не - отговорих. - Той употреби една специфична дума, която е непреводима, а аз я предадох с няколко еднакви значещи думи. Това беше." Всъщност Стамболийски каза за Франше д'Епре "разпасал си е пояса", което аз преведох омекотено и обясних какво съм направил.

Това ми се случваше рядко: Стамболийски държеше да се предава точно - както говореше. По-после, след дълга практика и изпитания, аз добих известни свободи и право на инициатива. Всички, даже и тези, които го познаваха, мислеха, че той не знае никакъв език. И самият аз мислех, че макар и да бе следвал в Германия три години и половина, той е доста забравил немския език. Изненадата ми беше голяма обаче, когато един път вкъщи го заварих да разговаря бавно с един австриец. Познанията му по френски език бяха слаби, но все пак можеше да доловя главната мисъл на разговора и усещаше, когато преводчикът се отклоняваше от точно казаното. Струваше му се забавно да мислят хората, че не знае друг език освен български. Служеше си винаги с преводчик и казваше, че който говори чужд език, без да го владее напълно, осакатява мисълта си. Освен това смяташе, че който говори с преводчик, се намира в много по-благоприятно положение. Стамболийски имаше дарба на оратор, но и при разговор той очароваше и завладяваше събеседника си. Много хора са констатирали това нещо. Една вечер, след

един разговор в Женева, граф Апоний на излизане от хотела ми каза: "С този човек бих беседвал с удоволствие цяла нощ." Друг път чух подобни думи и от Ратенау, който току-що беше водил разговор със Стамболийски, който разговор не беше от естество да го радва много.

С доста голямо закъснение делегатите разглеждат днес нотата, която ще се прати на конференцията в отговор на гръцките и сръбските обвинения. В анексиите има материали, които ще се окажат вредни за нас, като например писмото на кмета на Правище; но и то отиде заедно с другите. Стамболийски не взема участие в изработването на подробностите на изложенията, особено не преглажда преводите, а понякога те дават тона на съдържанието. По-после, като председател на делегацията той редактира лично писмата.

Министър Михаил Маджаров съобщава, че получил от ген. Клодел отрицателен отговор; на постъпките, които направил за намаляване числото на исканите уволнения от военните ефективи, френският генерал заявил - че това е искане на конференцията. Същевременно Министерството на външните работи и [изповеданията] изпраща подробни статистически данни за движението на населението в Ксанти и Гюмюрджина, както и сведенията за произведените избори в Тракия.

2 септември. Върховният съвет е поискал от германското правителство да премахне чл. 61 алинея втора от Ваймарската конституция.

Този член предвижда допущането в Бундесрата на представители на Австрия, когато последната бъде присъединена към германския Райх, като временно те ще имат само съвещателен глас. Предвиждайки такава опасност, съюзниците са взели при изготвянето на мирния договор специални предохранителни мерки: така чл. 80 налага на Германия признаването независимостта и цялостта на Австрия в определените ѝ граници; изменение на това положение може да стане само с разрешение на Обществото на народите.

Германското правителство отговаря, че този член 61 е всъщност суспендиран при наличността на чл. 170 на същата Конституция, който забранява каквото и да е нарушаване на Версайския мирен договор! Така че приложението на чл. 61 е в зависимост от волята на Обществото на народите и искането да бъде изхвърлен се явява безпредметно. Това тълкуване ще се повтори и по-после във Версай. Съюзниците ще си вземат бележка и ще се задоволят с това.

С една дума Съглашението, което загуби толкова време и положи толкова усилия за изработването на Версайския договор, не можа да окаже някакво особено влияние при изготвянето на Ваймарската конституция, която беше гласувана на 11 август 1919 г. Германското правителство, прокарало конституцията, беше образувано от временна коалиция между социалдемократи, католишки център и демократи. Съдържанието на тази конституция е смесица от отстъпки, които трите управляващи партии си правят. В нея са прокарани някои основни правила на демокрацията, но същевременно проличава влиянието на Центъра. Династията на Хохенцолерните, както и тези на отделните княжества са пометени от новото време, но все пак Германия не се нарича република, а "Германски Райх". Дори е направен компромис и с цветовете на държавното знаме. Правата на отделните държавици са намалени до минимум в полза на централната власт, която си запазва изцяло ръководството на външните работи, на Министерството на войната, на железниците, водните съобщения и пощите. Тези отделно обособени провинции остават пак членове на германската федерация, обаче се отказват от финансовите си привилегии и от пълната си независимост в полза на единството на нацията. Наистина те имат свое собено събрание - "Райхсрат", за да следи общото законодателство, но правата му са много ограничени. Режимът е парламентарен, без парламентът да има пълни суверенни права. Председателят на Райха, избиран за 7 години, е началник на всички въоръжени сили; той назначава министрите и разполага с известни възможности, които могат да го направят пълновластник.

Ваймарската конституция признава правото на синдикатите да представляват работниците и въобХщработничеството. Стопански съвет - образуван от пратеници на работници, собственици, консуматори, хора на земеделието, индустрията и търговията - дава мнение по всички социални и икономически законопроекти и сам предлага такива, но разнородният му състав е такъв, че той не е дееспособен и не може да отговаря на изискванията на новото време. Социализацията, която беше главна идея и лозунг на всички досегашни борби и вълнения, съвършено заглъхна. Това беше резултат на много пролятата работническа кръв и убийството на видните водачи като Карл Либкнехт, Роза Люксембург и др. По-късно куршумите на десницата няма да пожалят дори и по-умерени буржоазни демократи като Ерцбергер, Ратенау и др.

Едно съществено нарушение на примирието от страна на германците мина без особени последствия за тях. По силата на примирието те бяха длъжни да предадат на Съглашението цялата си военна флота. За тази цел те я съсредоточават в Скапа Флоу, обаче вместо да я предадат, екипажите в едно и също време потопяват собствените си кораби. Това става на 30 юни. След продължителни колебания Върховният съвет вместо потопената флота определя германците да предадат на Съглашението 400 000 тона морски съдове от всякакъв вид. След дълга размяна на ноти въпросът се ликвидира, като германците се задължават да предадат една малка част от исканията тонаж.

Приемането германските искания за плебисцит, запазването досега на чл. 61 от Конституцията, безнаказаното почти потопяване на флотата при Скапа Флоу и други дребни отстъпки карат някои да разбират, че това се дължи на упоритата борба на германската делегация. Непрестанните остри отговори на Брокдорф-Ранцау, чиято юнкерска гордост не може да се примири с обидите, които е изтърпял във "Версайската клетка"; публичните изявления на Еберт и Шайдеман, че условията на мирния договор са неприемливи; лютите закани на председателя на Народното събрание Ференбах, че "народните избраници ще знаят да умрат както сенаторите на древния Рим, нежели да се подчинят на подробно робство" - всичко това кара някои от по-младите в нашата делегация да мислят - не е ли по-добре да се окаже някаква по-голяма съпротива на Върховния съвет. Те забравят, че в самата Германия тези, които бяха партизани на упорството, бяха малцинство и изхождаха от тези среди, които именно бяха докарали страната до това отчаяно положение. Народът беше примирителен. Едни, защото знаеха, че могат с войнствени пози само да предизвикат мерки против единството на германската нация, което засега бе законодателно осъществено, а други, защото вярваха, че близката революция ще изтрие всички неправди на "версайското иго".

В действителност, ако Германия сравнително беше по-добре третирана от нас, то е защото още в началото Съединените щати се застъпиха за нея с цялата тежест на своя авторитет и защото Англия, водена от различни съображения, понякога се съпротивляваше на Клемансо. Имаше и друга държава, към която Съглашението по неволя трябваше да се държи предпазливо - Съветска Русия. Но затова причините бяха други; войските на Франция, Англия и пр. бяха уморе-

ни, изтощени и не желаеха да се бият, а щом стъпеха на руска земя, те почваха да се бунтуват. Руската степ ги плашеше със своите необятни пространства. Но това, от което те най-много се боеха, беше болшевишката зараза, от която имаха панически страх.

3 септември. Всичко, което се очакваше или предвиждаше, започна да се сбъдва. С телеграма №838 министър М. Маджаров съобщава, че поради настойчивото искане на генерал Клодел нашите са почнали да предават затворите на пушките и оръдията и ги опаковат, за да бъдат изпратени на съхранение в Цариград. Това е равно на пълното предаване на оръжието, защото без затвори то става непотребно. Освен това при небрежно пазене затворите могат да станат напълно негодни за употреба. Телеграфира се на министъра на външните работи [и изповеданията] в София, че въпросът е отнесен за разрешение от Върховния съвет. Той от своя страна да се противопоставя и да протака въпроса; в краен случай да се съгласи затворите да се държат отделно от оръжието, но да останат в България, пак, разбира се, под контрола на междусъюзническата комисия. След време поради непознаването на този въпрос и злоезичие някои хора създадоха приказката, че затворите се държели отделно от оръжието по нареждане на българското военно министерство [Министерство на войната], за да не можело населението да се въоръжи когато потрябва.

Въпросът за разоръжаването, който ни се налага от примирието и договора за мир, е извънредно важен за българското правителство. При изпълнението на всички клаузи ние оставахме без оръжие и без муниции, а такива ние не можахме да си набавим поради строгата забрана на договора и поетите ангажименти. Контролът по изпълнението на тези задължения се извършваше от военния съглашенски орган и многото негови явни и тайни сътрудници. От друга страна, нашите съседи зорко бдяха върху това и ние сега можехме да изпаднем в безизходно положение.

С телеграма № 826 министър Маджаров съобщава, че генерал Франше д'Епре разрешил на румънците да поставят погранична стража на Добруджанската граница; това значи - че ние загубваме отново Добруджа. Наистина странен начин за "изготвяне на мирен договор" - нашата делегация научава за решенията на Върховния съвет от разпоредбите на Д'Епре.

С телеграма № 831 Министерството на външните работи [и изповеданията] съобщава данни на делегацията за отго-

вор на обвинението на гърците за взетия от българите добитък. При влизането на нашите войски в Тракия на изток от р. Струма по регистрите в общините и при преброяване е имало: 2907 коне, 3767 катъра, 19 187 магарета, 40 340 глави едър добитък и 157 134 глави дребен добитък. В гръцкото оплакване броят на завлечения от българите добитък е показан както следва: 62 097 коне и катъри и 506 981 глави дребен добитък. Главният щаб на съюзните войски в София е наредил да се направи щателна анкета, но гърците са попречили на проверката.

Пълномощните делегати в заседание разгледаха въпросите за изборните случки в Тракия и за разоръжаването ни. Взето е решение наново да се обясни поведението на турците и дошлите последствия от пълно и бързо разоръжаване.

Михаил Маджаров пише, че Димитър Драгиев заявил, че не можел повечето да стои в правителството и молел да му се приеме оставката. Тази оставка стана пословична със своето повтаряне, но Драгиев - в положението, в което се намира - е прав да настоява за оставка. Маджаров мислел да го замени с друг земеделец, посочен пак от Съюза. Стамболийски съобщи по-рано в Съюза мнението си, че докато министър-председателят е в Париж, промени въобще не би трябвало да стават. Михаил Сарафов мисли, че съгласно парламентарните традиции всяка криза в правителството, колкото и маловажна да е, следвало да се урежда своевременно, защото можела с време да се усложни. Сакъзов се противопоставя, като прави знак с око на Стамболийски, който мълчи. Тези хора с незначителни парламентарни групи разрешават най-безцеремонно въпроси, които не ги засягат; а ако имаха по-значителни групи - какво ли биха направили!

Имам впечатление, че някои от делегатите тук мислят, политическият състав на правителството не трябва да претърпи промени, продиктувани от резултатите на последните законодателни избори. За да се надяват на това, те трябва да разчитат на извънпарламентарна подкрепа: цар, съглашенски държави и други тъмни, неотговорни фактори, които виреят в нашата страна. Те наблюдават и коментират как чуждият натиск се опитва да повлияе в известна степен на някои правителствени промени в Германия и в другите победени държави. Тези дни един от френските офицери при мисията казал някому от делегацията, че непримиримостта на Брокдорф Ранцау се дължела на дългото му общуване с болшевиките по времето, когато бил германски посланик в Копен-

хаген. И тази глупост се коментира назидателно, макар едрият земевладелец граф сигурно да не е виждал през живота си нито един болшевик.

На няколко пъти Т. Теодоров ми намеква за значението, сега особено, на политическата физиономия на българското правителство: за необходимото изкуство да се маневрира в тези трудни времена, за доверието, с което трябва да се ползува правителството - пред Запад и пр. Михаил Сарафов нескрито изтъква, че на нас земеделците ни липсвали кадри, опит и подготвени лица. Споделям впечатленията си със Стамболийски, който познава много добре нашите стари партии. И той смята, че те ще гледат да използуват западните правителства и тяхното настроение. "За тази работа именно - казва той - те са отлично подготвени и имат хора за такова маневриране. Едновремешния махзар те замениха с шушуканията и клеветите."

Приготвя се едно изложение, в което се обясняват всички инциденти, станали в Тракия около изборите, изкуственото подстрекаване на турското население към вълнения и т. н. Лошото е, че и да поиска Върховният съвет да се информира по свой път, сведенията ще му даде пак този, който именно урежда подстрекателствата - Франше д'Епре. Подават се и ноти за инвалидите пленници и за подобряване положението на всички военнопленници въобще.

4 септември. Т. Теодоров изпрати дълго изложение до главния секретар на конференцията Дютаста, в което се пледира каузата на България, преди да бъдат взети окончателните решения.

След кратко въведение писмото разглежда поначало всички искания, които са отправени към България и какво отношение трябва да се вземе по тях. Като посочва порасналите до самозабрава апетити на някои балкански държави, които апетити представляват голяма опасност за мира, в писмото се казва: "Два метода се предлагат за благородната цел на омиротворението: първият, препоръчван усърдно от противниците на България, е да се признае, че последната е единичката виновница за всички смутове на Балканите; че тя е империалистична, агресивна и търси хегемония на Балканите, като иска да ограби всичките си съседи. Следователно тя трябва да се обезсили, направи неспособна да увреждa добрите си съседи. Тези аргументи винаги са много лесни за възприемане от силните, от победителите и не предиз-

викват по-нататъшни усилия на ума или сърцето. Така турците обвиняваха българите преди освобождението на България и през цялото време на въстанията в Македония[111], но днес никой няма да даде право на турците и да осъди българите. Така три велики империи осъждаха и обвиняваха в размирничество полската държава и я осъдиха на три пъти на намаление, на поделби[112], докато в един момент помислиха, че са излекували най-радикално злото. Но днес просветената съвест на човечеството провъзглася за право противното на силата. Този способ на излекуване болното положение на Балканите вече се практикува на два пъти по отношение на моето злощастно отечество, но струва ми се, без никаква печалба за мира и цивилизацията на човечеството. На Берлинския конгрес в 1878 г. под ръководството на Бисмарк България такава, каквато беше очертана от великите държави на Цариградската конференция и в постановленията на Санстефанския договор[113], беше разсечена на пет части не защото беше виновна в нещо (тя не беше започнала още да диша), а в интереса на европейското равновесие, тъй както то се схващаше тогава в Берлин. Резултатът на това решение беше, че цели тридесет и пет години светът беше смущаван от безправието в Македония и изобщо в Европейска Турция, за което най-малко виновни бяха българите.

Втори път България бе изправена на съд от съседите през юли 1913 г. в Букурещ. Тя бе обвинена, че е едничката причина за разваляне то на Балканския съюз, когато се знаеше, че Сърбия обяви формално за унищожен съюзния договор с България още с нотите си от 12/25 май 1913 г. до българското правителство, че Сърбия и Гърция бяха сключили помежду си таен договор още на 19 май (1 юни) 1913 г. за поделбата на освободените от Турция земи, без да се държи сметка на съюзните договори на България със Сърбия и Гърция, а изключително въз основа на принципа на равновесието, на ефективната окупация и пр. България бе виновна, защото станала голяма и опасна както за бившите си съюзници - Сърбия и Гърция - така и за съседката си Румъния, пък и за Турция. Тя бе буквално ограбена от всичките териториални придобивки, на които й даваха право: 1) военните жертви и успехи; 2) съюзните договори със Сърбия и Гърция; 3) принципът на народност и свободата на населението, в името на който принцип се води войната, наречена освободителна; 4) Лондонския мирен договор от 17/30 май 1913 г. По

милост и за равновесие ѝ бе оставена само Тракия и незначителна част от Македония (Струмишко и Неврокоп). Румъния зае без никакво право и заслуги (тя не бе гръмнала ни пушка) четириъгълника по чисто стратегически съображения. Турците, подбутнати от Германия, отнеха от своя страна по-голямата част от Тракия (от Мидия до Марица). Цялата тая неправда спрямо българското племе бе оправдана на Букурещкия мир с мотива, че България трябва да бъде наказана, защото "изневерила на съюзниците си" и за да бъде безопасна за съседите си. Този договор бе одобрен под резерва от две велики сили. Доколко обаче този договор за мир закрепи съюза между трите държави - Румъния, Сърбия и Гърция - и гарантира мира, сега се знае добре.

Днес пак България е виновна, пак България трябва да бъде наказана и онова малкото, което ѝ бе оставено в 1913 г., трябва да ѝ се вземе, нещо повече - трябвало още и от онова, което безспорно 40 години целият свят е считал, че е българско, да се вземе и се даде в робство на Сърбия. Това трето по ред деление на България не може да се оправдава нито с принцип на равновесието, защото съседите ѝ стават неизмеримо по-големи (35 000 000 жители на Румъния, Сърбия и Гърция срещу 4 500 000 българи), нито с принципа на народността, защото се знае, че нито Тракия е гръцка, нито Видин , Кюстендил и Струмица са сръбски, нито четириъгълникът румънски, а по "стратегически съображения"...

Старият метод за служене на умиротворението се заключава в това, щото да се отстранят до най-голяма възможна степен причините на размириците на Балканите. Те безспорно се крият в борбата на народите за свобода и национално обединение, а не в някакво вироглавство и омраза към великите държави на демокрацията. Най-сигурно средство за лекуване е да се даде пълна свобода на тези народи от 1912 г. насам, като се подвъргнат на плебисцит. Ако този плебисцит не може да се извърши сега, нека се положи основата му за в бъдеще, а дотогава там да се осигури автономно управление под непосредствената власт на една или повече велики държави или Обществото на народите, но нека в такъв случай този режим да бъде общ за цялото население, което освободителната война от 1912-1913 г. против Турция освободи от тази държава с Лондонския договор, одобрен от всички велики държави и от малките народи на Балканския полуостров. Нека Букурещкият договор от 1913 г. като дело на насилие, балканско равновесие, ефективна окупация, бъ-

де отстранен и нека свободата, подарена с Лондонския мир, бъде обща и еднаква за всички населения от линията Енос—Мидия чак до старите граници на България, Сърбия, Гърция и Черна гора, а Румъния да се прибере в границите си до 1913 г. в Добруджа.

България даде най-големите изкупителни жертви за тази свобода, но тя ще се откаже от всякакви претенции за себе си, ако такова дезинтересуване се наложи или доброволно възприеме от другите. Нека се даде пълна свобода за ползуване на всички големи и малки народи от пристанищата на така образуваната нова държава, Солун, Кавала и Дедеагач. Нека тази нова държава послужи за залог на мира на всички и за ядка на бъдещата конфедерация на Балканите. Подобен мир би бил най-съобразителен с великите принципи на свободата и правото за самоопределение на малките народи, най-достоен за сторените велики жертви от всички народи и най-добрата гаранция за траен и справедлив мир на Балканите и истинското благодеяние на човечеството.

Този втори метод очевидно има всичките преимущества пред първия: 1) той е напълно съобразен с принципите, прокламирани от великите държави преди войната, през войната и след нея и съставляващи нещо като политическо евангелие на настоящето и бъдещето на човечеството; 2) той ще задоволи най-пълно освободените през 1912-1913 г. населения от бившите турски области - Тракия и Македония - и ще осигури тяхното благоденствие и напредък; 3) той ще отстрани всички причини за съревнование и борби между балканските държави и ще улесни бъдещата им конференция; 4) той ще закрепи мира на Балканите и 5) той изключва робството като средство за наказание на държави и народности и подчинението им на други народи против волята им."

По-нататък се изброяват грешките, които ще се направят с посягането върху Тракия и части от Стара България, за които се лакомят сега сърбите и гърците.

Писмото е написано лично от Т. Теодоров със съдействието на някои от експертите и преведено на френски и английски. То е добре написано и изкусно аргументирано. Не всекиму ще се хареса всичко, но това са схващания, стил и форма, присъщи на автора. Така Теодоров в стараното си да пледира за смекчаващи вината обстоятелства пресилва в предпоставките си и в заключенията, както прекалява с учтивостта си и с нетактичните уверения в съглашенофилство и германофобство на българския народ. Твърдението, че то-

зи народ в увлечението си в борбата против цар Фердинанд е стигнал да "пълен " дефетизъм*, който е попречил на българските войски да предприемат каквато и да е офанзива на южния фронт и е улеснил края на своето съпротивление на този фронт", не ще да увери лесно в това генералите Сарай, Гиома и Франше д'Епре, които дължат лаврите си на победата. Аргументът, че търсенето и наказанието на виновниците за катастрофата ще предизвика може би междуособици, е ненавременен, неуместен и в противоречие с неотдавна изпратената нота по обвиненията на гърци и сърби. Освен това при изготвянето на германския мирен договор Върховният съвет е вмъкнал особен текст за съдене на виновниците, а това няма да отмине и нас. Подчертано е добре, че несправедлив мирен договор ще бъде удар върху идеята на Балканската федерация. Казано е на място, че абдикацията на цар Фердинанд е наложена от народа, който е дал за това 2000 жертви около София. Въобще писмото е написано с искрен тон, който прави впечатление.

5 септември. "Българският договор". Известният френски журналист Роберт Пелтие пише под горното заглавие във в. "Льо Поалю" (4. IX.): Докато времето тече, докато властта остава в ръцете на тези, които направляваха войната, грешките се трупат и нашата задача за бъдеща ревизия расте.

Една от първите ревизии, които ще ни се наложи, ще бъде тази на българския договор. Този договор е лошо и опасно дело. Лоша, защото е несправедливо. Опасно поради бъдещето, което готви за Европа. То е несправедливо, защото е създадено чрез победата на народи, които тръгнаха със знамена, на които се четеше: право, справедливост и цивилизация, то хвърля в чуждо потисничество български места като Струмица, която гърци и сърби не посмяха да си присъединят в 1913 г., защото трябваше да признаят българския характер на населението... в кой лагер ще отиде грамадната амбиция на Александър Сръбски?..."

След обяд излязохме до Булонския лес за среща с К. Тодоров. С нас този път дойде друг агент или, както тук ги наричат за по-прилично - инспектор. Из целия път мълчах. Когато се качихме в лодката, и той влезе. Аз гребях по-далеч от брега, да не би К. Тодоров да не го види и да ни се оба-

* Пораженство (фр.).

ди от острова. Като доближихме мястото, той се разхождаше по алеята, видя чужденеца и се отдалечи навътре между дърветата. Инспекторът не обръщаше внимание и спокойно си пушеше цигарата. Идването му с нас изглежда да е било случайно. Срещата се отложи за другия ден, ако нещо непредвидено не се случи както сега.

Днес темата на разговорите между делегатите е свързана с въпросите на деня: запазване затворите на оръжието в България, поведението на генерал Д'Епре в Тракия и влизането на румънските войски в Добруджа. Реши се да изпратят ноти поотделно за всеки въпрос до конференцията и съдържанието им да се съобщи накратко на министъра на външните работи [и изповеданията], за да се съобразява с тях при своите постъпки.

Макар че нерадостната обстановка в "Замъка" нямаше нищо, което да напомня за земния рай, делегацията имаше обаче своята Ева - черноока красавица, родена под синьото небе на Монпелие и съпруга на един от нашите другари, тя сновеше между нас и със своята грация и жизнерадост създаваше приятна картина за окото. Тя предпочиташе да се движи повече между по-зрелите мъже и, неволно може би, подмлади и запали сърцата на двама щастливци. Те без всякакво видимо съперничество и ревност си позволиха дискретен и галантен флирт, който не се зловидя никому. Тази прелестна дама се ползуваше същевременно и с доверието на мисията - излизаше свободно и ходеше където иска.

Стана дума за статията на Роберт Пелтие и за самия автор - изпитан български приятел. Правят се похвални констатации и повече нищо. Запитах Т. Теодоров дали не би могло от България - Външното министерство, Университета, разните книжовни и културни дружества или братства, гимназии и училища, пък и по-известни личности да се обадят на тези, който така смело са застанали на наша страна и безкористно отстояват нашата кауза, и да им изразят благодарността на целия народ някак си по-сърдечно и по-топло. "Може, може" - ми отговаря той уморено. "Не може, а трябва" - си мисля аз.

Прави впечатление нехайното отношение на българските правителства и на българската общественост към онези чужденци, които като учени, писатели или общественици са помогнали с нещо за защитата на България или са допринесли някаква полза за народа. Никой не се сеща да засвидетелствува благодарност към тези, които в тежки времена с ку-

раж са застанали на наша страна. Ние нямаме приятели, спечелени с пари или със скъпи дарове, но имаме честни приятели, познати и непознати, на които сме задължени много. Благодарността се изразява с признание, спомен, обществена награда - като орден или нещо друго. Улиците "Позитано", "Леге", "Дондуков", "Аксаков", "Алабин" и много други са израз на такава благодарност. Ето френският учен Луи Леже, професор в Колеж дьо Франс, е издал два труда[114] през време на войната, в които, макар и да сме били тогава врагове, той поема защитата на нашите права. Известният на всички ни професор от Петроградския университет Державин е издал на френски миналата година в Лозана труда си "Българо-сръбските отношения и македонският въпрос", в който също взема страната на България. Днес да защитаваш България трябва да имаш нещо повече от кураж, необходимо е дързост, даже и когато служиш на науката. Привързаността на професор Державин към нашия народ е такава, че мнозина го мислят за българин. Известният познавач на македонския и тракийския въпрос Леон Ламуш от години защитава българската кауза. По-миналата година немски аероплан разруши жилището му в Париж заедно с цялата покъщнина, библиотека, всичките му спомени и сбирки за Македония и Тракия. И въпреки че е изпаднал в такава беда, той и днес неуморно пише и настойчиво чука по редакциите, за да печати нежеланите от тях сега публикации. Познатият приятел на шопите Баучер неотклонно стои в Париж и проповядва истината - дано да се раздвижат някои старци от конференцията. Такава е дейността и на други знайни и незнайни наши приятели. Ние знаем всичко това, слушаме, четем и мълчим. Струва ни се естествено те да правят това. Българските ордени са именно за гърдите на такива достойни хора. Техните имена трябва да стърчат по нашите площади и улици. Топла вълна от благодарност, дошла от България, трябва да залее техните сърца. По таваните и складовете на Министерството на просвещението стоят в прах и влага стотици откупени картини, статуи, вази и други художествени ценности, които биха могли да бъдат полезни и подходящи за случая. В книжните хранилища се намират хиляди книги, на повечето от които мястото е в библиотеките на учени и писатели, наши приятели. Приятели се печелят и задържат мъчно. През цялото време на войната гърците са обкръжавали генерал Франше д'Епре с голяма почит и внимание; те са имали даже специални прийоми за това. След вой-

ната в неговото лице те са отпразнували победата, като са организирали в Солун невиждани празненства, такива каквито били устройвани в древните времена в чест на великите пълководци и спасители на отечеството. Опиянен от тези ласкателства, суетният генерал станал най-голям приятел на гърците и сега е готов на всичко, за да им угоди. Ние не можем и не трябва да бъдем това, което са гърците, но все пак - бихме могли малко-малко да поразмърдаме нашето дервишко теке* и да излезем от това усамотяване, към което имаме голяма склонност.

Във връзка с това искам да цитирам една кореспонденция в гръцкия в. "Патрис" от 10. IX. 1919 г., както съм я отбелязал тогава: "...Не искам да приключа кореспонденцията си, без да кажа две думи на гореща благодарност към елинофилите французи: Анатол Франс, Дени Кошен, Гастон Рекули, Жорж Бурдон, Жозеф Рейнак, Виктор Берар, генерал Гийома, генерал Малтер, Шарл Веле, Феликс Шартьо, Огюст Говен и толкова много други видни синове на Франция... На антигръцки фронт стоят на първо място следните вестници: "Еклер", "Енформасион политик", "Ентранзижан", "Пеи", "Льовър", "Л'Аксион Франсез" и "Ла Кроа"... Щастие е, че по-голямата част от големите и сериозни органи на френския, английския и американски печат е гъркофилски..."

В Атина тези пасажи ще се преведат, ще се поставят в красиво подвързан картон и редакцията ще ги изпрати по принадлежност, защото - знае се, че понякога и една блага дума подкупва.

За забелязване е и друго. След изработването на Договора за мир и връчването му на делегацията тонът на всички вестници и списания против нас спадна. Ясно - задачата е завършена, ангажиментите изпълнени и шестата велика сила ще се постарае пак да сложи маската на незаинтересованост и обективност. За жалост нашите погрешно схващат това като промяна на общественото мнение в полза на България. Няма да мине много време и някои ще осъзнаят грешката си и ще пишат като Рене Пинон в предговора на книгата за България[115] и Жантизон, че "са били жертва особено на гръцките агенции, които ни наводниха с фалшиви новини или фалшифицирани новини, преиначени, за да ползуват политиката на Атина", но злото ще е сторено вече.

---

* Мохамедански манастир.

X СВЕДЕНИЯ ЗА СЪДЪРЖАНИЕТО НА ДОГОВОРА ЗА МИР И ДОГОВОРИТЕ С ДРУГИТЕ СТРАНИ

Връчване на договора. Възражения на делегацията. Отговорът на Конференцията

6 септември. Получените сведения са така неясни и често пъти противоречиви, че пречат на делегатите да имат вярна и точна представа за положението. Ив. Евстратиев Гешов се обажда рядко от Лондон. Въпреки надеждите му той не е бил приет от никого от управляващите. Лойд Джордж отговорил, че българският въпрос му бил известен и не намирал за потребно да го приеме. Това е лош знак, защото на галския държавник ще бъде неудобно да каже истината на стария Гешов. Срещите на последния с хора от банкови или търговски среди не радват никого тук и на техните думи не се дава значение. В Берн се бил срещал с чиновници от Румънската легация и мисли, че с Румъния можело да се постигне нещо, но румънците поставяли като условие, преди да почнат преговорите, българската делегация да заявяла официално, че България се отказва от всякакви претенции над Северна Добруджа. Можело да се работи и за тясно съглашение между Унгария, Румъния и България, което, според бившия главен секретар на Уилсън Херон, щяло да има подкрепата на Италия и одобрението на Съединените щати. За Херон тук сведенията не са добри. Стамболийски намира всичко това за несериозно и мисли, че не трябва да му се дава никаква гласност. Янко Сакъзов е по-рязък; той казва, че Ив. Евстратиев Гешов е остарял и добре ще направи да се прибере при делегацията или в София.

Ходихме в Булонския лес и дадох на К. Тодоров за сведение преписи от последните ноти и писма на делегацията, както и всички книжа, които беше поискал. Стамболийски му даде парите, които му се отпускат - така той ще може да

прекара спокойно два-три месеца в Париж. Каза му да не издава списанието и да не дава никакви обеди, защото по този начин ще го вземат за обикновен агент на българското правителство и другояче ще гледат на него. Коста Тодоров виждал Ламуш и Баучер. Последният се държал резервирано с него: казал, че възнамерявал да си отиде в Англия, но приятели го посъветвали да остане в Париж, докато проектодоговорът бъде връчен на делегацията. Смятал, че Тракия не е още изгубена за нас и че от старата ни територия нямало да смеят да отделят нито педя земя, защото в Англия не гледали добре на сръбските претенции.

К. Тодоров за жалост дава други сведения: според негов познат офицер, който говорил с лица, близки на щаба на Фош, Западна Тракия била окончателно загубена за нас и се дава на Гърция. От старите ни земи се отстъпвало на сърбите една ивица като корекция на границата. Задължителната военна служба се премахвала и ни оставяли малко войска, която се попълвала от войници доброволци, нещо подобно на полицията. За репарации той беше съобщил по-рано.

Макар и да предричаше още в началото подобни решения, Стамболийски се замисли и до края на разговора не каза нито дума. Неговата угриженост беше такава - че на тръгване за сбогом той само махна с ръка.

Венелин Ганев е донесъл от града същите сведения с подробностите - че градовете Струмица, Цариброд, Босилеград и друга територия се отделят от България, за да се дадат на Сърбия. Новината падна като гръм сред делегацията. Отпаднал и напълно съкрушен, Т. Теодоров с насълзени очи се свлече в един фотьойл. Настъпи пълно мълчание, след което всеки се оттегли, за да търси място за уединение.

Т. Теодоров е объркан от отчаяние. На първо време той мисли, че трябва да се направи нещо, за да се протакат нещата и да се отложи за по-сетне представянето на проектодоговора и въобще да се спечели време. Стамболийски обаче забелязва, че ние нямаме никаква възможност да попречим на хода на нещата, още повече като се има предвид как действува конференцията - с ултимативни искания и къси срокове. Освен това той не вижда никаква полза да се оставим да висим във въздуха, когато не очакваме подкрепа отникъде, нито пък имаме основание да очакваме развитието на някакви събития, които биха изменили нашата съдба.

Примерът с Германия, Австрия и Унгария може да ни бъде поучителен; как се разви там изработването на мирния

договор. На 20 април 1919 г. конференцията поканила германското правителство да изпрати в Париж пълномощници, които да се запознаят с условията за изготвянето на мирния договор. Германското правителство отговорило, че смята за излишно да изпраща делегати, щом няма да има преговори, и че за получаване на условията било достатъчно да изпрати обикновени куриери. Върховният съвет съобщил, че било абсолютно необходимо да се изпратят делегати и разпоредил веднага - чрез щаба на Фош - да се вземат необходимите предохранителни мерки, които биха принудили Германия да се подчини и приеме условията. Правителството в Берлин, притиснато от грозящите го военни мерки, се видяло принудено да отстъпи и германските делегати пристигнали на 30 април в Париж.

Още на 7 май мирните условия били връчени на германците. Подготвен от по-рано, Брокдорф-Ранцау в доста остра форма писал до конференцията, че договорът е такъв, щото никоя държава не би могла да го приеме, нито да изпълни подобни клаузи. Упорството на Германия продължило и се изразило в контрапредложения от 443 страници, представени на 29 май. На 12 май Парламентът заседавал при тържествена обстановка; предмет на държавния ред бил проектодоговорът за мир. Председателят Ференбах, а след него и всички оратори, представители на партии, отхвърлили предложения текст.

Комисията в състав: Андре Тардьо, Филип Кер, Хъдзън, Ванутели и Сабура изготвила отговора на Върховния съвет. Писмото, написано в остър тон с подписа на Клемансо, определяло срок от 5 дни за приемане на нотата. Поради силното застъпничество на Англия и САЩ бил допуснат плебисцит за някои спорни области. Трябва да се вярва, че тази съпротива на германците е била негласно поощрявана от някои отговорни лица от лагера на Съглашението.

Какво е било поведението на военните среди в тези трагични времена. На 16 юни във Ваймар министърът на войната е имал конференция с висши военни, които се изказали против приемането на унизителните парижки условия. На другия ден главнокомандуващият фелдмаршал Хинденбург отправил писмо до председателя на републиката, в което - след като описвал отчаяното положение на войските - заявил, че като войник предпочитал "славен край" пред "позорен мир". Впоследствие обаче, като видял, че друг изход няма, като дисциплиниран войник преклонил се пред решени-

ето на правителството, дал си оставката и в едно прощално послание вменил в дълг на войската "да се подчинява в тези времена на изпитание и да изпълнява нарежданията на правителството, колкото и да са тежки те".

Мирът с Австрия. По искане на конференцията канцлерът Рене пристигнал в Париж като пръв делегат на немска Австрия и заявил, "че представлява една нова държава по подобие на Чехословакия, Полша и Югославия". Още в началото Върховният съвет отхвърлил думата "немска" и не признал, че Австрия е "нова държава". Напротив - тя трябвало да понесе всички отговорности по воденето на войната. Все пак били ѝ направени известни отстъпки: улеснение при приемането ѝ в Обществото на народите, ликвидация на частните австрийски имоти, подпомагане в бъдещите търговски отношения, допускало се и плебисцит в някои спорни области и пр. Това относително щадене е било продиктувано от страха от евентуално сближение с Германия. В невъзможност да окаже каквото и да е съпротивление канцлерът Ренер подписал мирния договор на 10 септември 1919 г.

Мирът с Унгария. Изготвянето на договора за мир е трябвало да почне едновременно с този на Австрия, но неприятелските действия от страна на Румъния и Чехословакия, революцията на Бела Кун и други настъпили смутове го забавили. Унгарската делегация се видяла пред обстановка много по-лоша от тази на други победени страни; Чехословакия и Румъния със съгласието на Върховния съвет били вече завзели обещаните им територии, а новите граници на югославската държава били признати от по-рано с договори на сръбското правителство с Франция и Англия. При това фактическо положение Унгария чака сега мирен договор, който ще санкционира загубата на 2/3 от нейната предишна територия и ще остави 2-3 милиона маджари под чуждо владичество.

Мирът с Турция. С Турция събитията се развиваха другояче. Докато конференцията се справяше с цариградското правителство и разкрояваше малоазиатските земи, "националистическото" движение се беше родило и се разрастваше в могъща политическа партия. То постави начело на анатолийската армия Мустафа Кемал със зад ча да извоюва единството и независимостта на отечеството. Новото движение отрече властта на Цариградското правителство, обяви султан Мехмед за свален от престола и поведе борбата. Това беше възможно, защото нова Турция имаше зад гърба си

приятелството и подкрепата на Съветска Русия. По този начин на Мустафа Кемал се удаваше щастлив случай не само да нанесе сполучлив удар на Гърция[116], но и да наложи на Върховния съвет истински преговори и достоен мир.

Положението на нашата делегация беше различно от това на другите делегации. Докато Германия, Австрия и Унгария трябваше да връщат земи с чуждо население, което бяха държали векове под своя политически и духовен гнет, то от България се искаха земи, признати документално за български. По тази именно причина Върховният съвет се занимаваше с нашите работи в голяма тайна и не допусна никакъв плебисцит, защото знаеше предварително какъв ще бъде резултатът от него. По същите причини и мерките срещу нас бяха по-строги. Като знаем всичко това и като виждаме въведената практика спрямо делегатите на Германия, Австрия и Унгария, би било детински да се мисли за някакво изкуствено протакане на преговорите, за което говори сега Т. Теодоров.

Но трябва да се реагира. Става дума да се организират протестни манифестации в България. Някои мислят, че техният отзвук в странство ще има благоприятен резултат за нашата кауза. "Това може да стане - подхвърля Т. Теодоров - чрез патриотичните организации." "Кои патриотични организации? - пита Я. Сакъзов. - Тези, които спомогнаха да дойдем до това положение ли? Те хубаво правят, че сега се спотайват. Какъв патриотизъм има у тях? Викаха, манифестираха, насъскваха към омраза и война, а когато дойде време на дело да покажат своя патриотизъм, наредиха се в тила. Време е да се разобличи този псевдопатриотизъм, който е обхванал голяма част от нашата буржоазия. В името на този патриотизъм се вършат много престъпления. Примерът иде отгоре и е заразителен. Същото е било и при Освобождението. Тогавашните деятели от двете групи - в Букурещ и в Цариград - се знаят и други българи с име, образование и пр. като че ли не е имало. Но едва-що руските войски минали Дунава, и като че ли изникнали изпод земята, се явили куп млади хора с висше образование, заели по-важните постове в новата държава и почнали да се кичат с името патриоти. Пазил ни Бог от такива патриоти!"

Тези разговори и спорове нямат край. Отиваме в градината със Стамболийски и говорим пак върху получените новини. Аз говоря за значението на военната служба за възпитателната роля на казармата върху нашата селска младеж.

С премахването на задължителната военна служба - казвам - ще се яви празнота в живота на селото. От друга страна, едностранното разоръжаване ще постави нашата страна в неблагоприятно положение пред евентуалния по-силен и агресивен съсед.

"За известно време - казва Стамболийски - няма такава опасност. Светът е уморен от войни. При това Обществото на народите ще има амбицията да играе миротворна роля в света. Това положение на безпомощност ще е временно. Този несправедлив договор не ще трае дълго. Надявам се, че след няколко години ще можем да предизвикаме ревизия. А дотогава много, много глави ще отрезнеят, ще осъзнаят, че са извършили лошо дело и сами ще създадат атмосфера, която ще позволи да се поправи злото.

Аз не съжалявам никак, че се премахва задължителната военна служба. Ние се наситихме на казарми и на военен живот. Досега военните ни направиха много пакости. Говоря за меродавните фактори измежду тях. Те са се отклонили от пряката си задача още след Освобождението и са се мъчели оттогава от казармата да направят главен политически лост в страната, и то винаги в полза на реакцията. Те са замесени във всички крамоли и размирици още от Батенбергово време. Извоюваха си известни привилегии и се обособиха като някаква каста. Личният режим на царя се дължеше главно на готовността им да изпълняват безогледно волята му, следователно за всички негови авантюри, които ни докараха до днешната катастрофа, до голяма степен и те имат отговорност. Ярък пример е поведението на главнокомандуващия генерал Жеков, който в самозабравата си или по-скоро по диктовката на германците се обяви от Виена против започнатите преговори за примирие."

За това - казвам - имат вина и нашите политици. Те не направиха нищо, за да ограничат присвоеното от царя право да се разпорежда както си иска с войската. И той използува тази съзнателна немара или мълчаливо съгласие, за да си създаде офицерство, готово да му служи безусловно. Търновската конституция[117] беше за него фасада, зад която той можа да овладее напълно войската, защото според Конституцията царят е нейният върховен вожд и като такъв и по силата на военните закони и устави неговата воля се е налагала на всички. Това положение се е търпяло от всички. Военното министерство е било негов личен ресор и никой не е надниквал в него. Разбира се, това най-малко оправдава вис-

шето офицерство, защото над сляпото и безразсъдно подчинение стои съзнанието за дълг към народ и държава. Давам за пример буланжизма[118] и затова - как политическият свят и общественото мнение във Франция реагираха толкова енергично срещу него, че го смазаха в късо време. Посочвам пресен случай, за който чух от един от офицерите на мисията: тези дни на едно тържество при Триумфалната арка многобройна група от монархическата младеж се опитала да манифестира с името на едноръкия популярен герой генерал Гуро, който присъствувал там, и започнали да скандират: "Да живее Гуро!" Виждайки играта, генералът само извикал: "F...moi la paix!"* и манифестацията се очистила веднага.

Спираме тези нескончаеми приказки и вървим в мълчание. Стамболийски е силно възбуден и замислен. От време на време се чува неговото обичайно покашлюване, което прилича по-скоро на слабо ръмжене. Той може да върви така до премаляване. След известно време той казва: "Дойде ми на ум една идея и върху нея мислих досега. Пак по въпроса за войската и за казармата. Няма да имаме засега войска такава, каквато беше - то се знае. Но кой може да ни забрани, вместо да свикваме набори за военно обучение - да ги събираме за трудово обучение, за труд. В такъв случай ще имаме трудова повинност вместо военна повинност. Аз и по-рано съм мислил как би могло народът да се организира така, че да може да вложи труда си за своя непосредствена полза. Това ще запълни още по-добре възпитанието на младежта и ще принесе грамадна полза на народа. Същевременно всички, които бъдат принудени да напуснат войската по силата на Договора за мир, ще могат да бъдат настанени в Трудовата повинност, която вероятно ще има организация подобна на войската, само че вместо пушки - инструменти и вместо оръдия - машини. Иначе всички тези хора - още трудоспособни и останали без работа - ще бъдат размирен елемент." Стамболийски набързо скицира всички главни положения, които после легнаха като основа на новия закон за трудовата повинност[119]. Така един член от проектирания мирен договор стана причина да се създаде един народополезен закон, добил впоследствие толкова широка и блестяща известност във всички страни.

---

* "Оставете ме на мира!" (фр.).

Стамболийски никога не оставяше една работа да се протака. На връщане в хотела поиска да види генерал Иван Луков. Последният минаваше за способен и амбициозен офицер. През 1914 г. той беше началник на военноучебните заведения и от този удобен пост се опита да образува сред офицерството таен военен съюз. Още щом научил това, Фердинанд го изпратил да служи в Кърджали, като го поставил под наблюдение. През тази война командуваше II армия. Мнозина го обвиняват, че не проявил инициатива да мине в настъпление, когато Франше д'Епре бил ангажиран с атаката на Добро поле. Сега е началник-щаба на войската и е главен военен съветник на делегацията. Симпатизира на демократите. Към нас няма добри чувства.

В едночасов разговор Стамболийски му съобщил за проекта си, като му изложил всички подробности. След това генералът дойде в стаята ми сияещ и изказа възторга си от хубавата идея на Стамболийски, която щяла да парира замислите на Върховния съвет. Той дал съвет да се запази проекта в тайна до подписването на договора за мир. "Сега имах случай - каза Иван Луков - да се убедя, че Стамболийски е умен държавник и голям патриот." Но това беше временен възторг у генерала, който си остана верен и активен съмишленик на реакцията и завърши живота си като директор на Тютюневия консорциум.

8 септември. Очертаните вече мрачни перспективи са развълнували всички членове на делегацията. Повдига се естествено и въпрос за отговорностите. Настроението е такова, че ако Радославов беше съден тука, би получил най-жестока присъда. И кабинетът на Ал. Малинов нямаше да бъде пожален. В Париж тежките условия на мира се виждат по-ясно, изживяват се по-мъчно, затова и отговорностите изпъкват повече. За тях почва да се говори и спори по-често. Атмосферата е нажежена. Не би се намерил никой, който да може да гарантира главата на Радославов. И застраховката на Малинов не би минала лесно. Разбира се, той има свои приятели тук, които предпочитат благоразумно да мълчат.

Дейността на присъствуващите беше също предмет на преценка и критика. Теодоров и Сарафов обвиняват понякога широките, но като се видят притиснати, първият упреква Ив. Евстратиев Гешов в гафове и партията си в пълна пасивност, а Сарафов започва да обобщава отговорностите. Понякога произлизат малки схватки и между Стамболийски и Янко Сакъзов, но бай Янко като опитен тактик бързо отстъпва, защото знае, че има доста уязвими страни и си изкар-

ва яда в страстни филипики* срещу старите буржоазни партии, които трябвало да отидат в музея на политическата престъпност. Поначало Теодоров и Сарафов защитават верноподанически монархическия институт и използуват за това най-различни аргументи. Тук арсеналът им се е значително обогатил, защото са редовни четци на "Л'Аксион Франсез" с почитатели на Шарл Морас. Но при крайна нужда те си откриват и други позиции. Понякога хитро подхвърлят кандидатурата на Ив. Евстратиев Гешов за евентуален председател на една нежелана от тях, но евентуално наложена им от събитията република. Стамболийски се усмихва и използува случая за една забавна шега. Той казва със сериозен тон, че Ив. Евстратиев Гешов е съвършен джентълмен, улегнал, мъдър и като че ли нарочно създаден за този пост и пита дали би могъл да изпълнява едновременно и поста, който заема сега - председател на Българския червен кръст? Теодоров сериозно отговаря, че затова ще трябва да се намери друг подходящ човек, например Данев или Бобчев, които имали качествата за това. "Виждаш ли наглостта на народняците - ми казва вечерта Стамболийски. - Те са съгласни и готови да възприемат и републиката, но при условие тя да бъде възглавявана от техен човек. Сигурна опора на трона са, няма що да се каже."

Т. Теодоров е заявил на Стамболийски, ча партията им не била обвързана с никакви неизменими становища и това й давало възможност да може да сътрудничи с всяко прогресивно правителство. Той предусеща, че могат да настъпят условия на опасни за тях реформи и ще искат през този период да имат на всяка цена човек в кабинета. Тази народняшка безскрупулна гъвкавост е най-опасна.

Когато се види, че разговорите се острастяват и могат да пречат на общата работа, споровете веднага стихват. Те и без това са рядко явление и не траят много.

Днес се изпраща на Конференцията печатаният в София през м. февруари Мемоар на македонските братства[120] - представители на стотици хиляди македонски бежанци в България. Обръща се вниманието върху този мемоар, който излага националните права, установени и доказани в миналото от политическата история на българите македонци, от техните кървави борби за националната им свобода и от мно-

* Гневна, изобличителна реч (гр.).

го документи от дипломатическите канцеларии на великите сили и на самите балкански държави.

Министърът на външните работи [и изповеданията] Михаил Маджаров съобщава за обиколката на генерал Д'Епре из Гюмюрджинско и за неприятностите, които създава.

Полковник Анри съобщи на председателя на делегацията Т. Теодоров, че проектодоговорът бил редактиран в окончателна форма и щял да бъде връчен в сряда или четвъртък. След съвещанието делегатите взеха решение по-голямата част от състава на делегацията да замине за София. Тук ще останат само Михаил Сарафов и Ганев с няколко души помощен персонал.

Изглежда, че в Тракия работите не вървят добре. Министър Маджаров в няколко последователни телеграми съобщава за вълнение и демонстрации, предизвикани от ... турското население. Безпомощността на България възбужда апетитите на всичките ѝ съседи. В този край турците също крояг нещо и се надяват само на себе си. Мисля, че Съглашението, ако вземе Тракия от нас, това ще е само за да я даде на Гърция, иначе не би ни ощетило толкова, и то за угодата на турците.

Професор д-р Е. Д. Адамс от университета Станфорд (Калифорния) моли да му се изпратят разни документи, книжа и мемоари по българския въпрос (с писмо от 1 септември 1919 г.). Пратиха му се всички книги и мемоари по дадения списък и му се обеща да се изпратят допълнително всички други сведения от Министерството в София. Малко късно е, но все пак е добре.

Цоков, който често снове между Париж и Берн, сега замина пак да предаде обещаната сума на Ш. Риве. Още неуреден този въпрос, повдига се друг, пак подобен на него: Херон, някогашен секретар на Уилсън, сега вероятно в немилост, работи в Швейцария за интересите на Румъния и си предлага услугите в наша полза. Разноските щели да струват 100 000 франка. Инициативата излиза пак от същите лица, които посредничеха и за Риве. Мнителността е лошо нещо, но слепотата е по-лоша. Разбирам защо се водят толкова спорове около този параграф, предмет на толкова подозрения и нападки. Не бих отбелязал това нещо, ако не беше му дадена вече публична гласност. Обикновено тези работи се пазят в абсолютна тайна, но тук между нашите петима главни тайната се пази мъчно по въпроси, които Теодоров трябва сам да третира и да решава по установения за случая

ред. Впрочем Шарл Риве се ползува и без това с лоша слава и не веднъж съм срещал името му в чуждия печат по въпроси от такъв характер.

10 септември. Днес в Сен Жермен е бил подписан договорът за мир с Австрия. От австрийска страна договорът за малцинствата е подписан от канцлера д-р Ренер. Пълномощните делегати от Румъния и Югославия, недоволни от съдържанието на двата договора, отказали да ги подпишат.

За това недоволство се знаеше от по-рано. Още при изготвянето на договора Братиано се показал крайно непримирим и отказал да присъствува на връчване на проекта въпреки приятелските увещания от Върховния съвет и трогателния апел от председателя на Съединените щати Уилсън. Братиано останал непреклонен и заминал за Букурещ, откъдето даже и не отговарял на телеграмите, които му се пращали от Париж. Най-после за Букурещ заминал специален пратеник, който го увещавал да се върне. В деня на пристигането му обаче Братиано, за да подсили протеста си, дал оставка. Главна причина за недоволството му от договора за малцинствата била, че с него се посягало на независимостта и на суверенитета на Румъния, в пределите на която влизали много унгарци, българи, сърби, германци, рутени, руси и др. Председателят на преситената от чужди земи Румъния прекалил с играта си и господата от Върховния съвет се видели принудени да му напомнят за някои неща, между които са ненавреме сключеният племинарен мир в Буфтеа с Централните сили. Упорството на Югославия е било по-слабо.

Тъй като този въпрос в бъдеще ще интересува и България, председателят на делегацията Теодоров телеграфира на министър Маджаров да обърне внимание на чл. чл. 51, 57 и 60 от договора с Австрия - отнасящи се до малцинствата.

Пребиваването на българската делегация в "Шато дьо Мадрид" ежедневно струва на държавата ни 2500 франка; изборът му не зависеше от нас. Тъй като по-голямата част от делегацията ни ще си замине и такова голям помещение не ще е нужно занапред, делегатите решиха да се помоли полковник Анри да намери друга подходяща сграда, в която да се прибере останалата малка група от делегацията. Освен наемната цена, която е много висока, директорът се е изхитрил да вмъкне и възнаграждението на прислугата под формата на узаконен процентов бакшиш и допълнителния данък "лукс", който не е по-малко от 10%.

Следобед отиваме в града за покупки. Янко Сакъзов иска да си вземе цилиндър. Продавачът му взема мярка посредством някакъв калъп, който има фирмата на самата шапка, и несръчно го изпусна върху раменета му, така - че главата му остана като в решетка. Французинът се смее и казва, че рядко му се е случвало да мери такава малка глава. Достойнството на бай Янко е засегнато и той живо изказва възмущението си. Разбира се, че не сме провинциалисти, за каквито бехме взети вероятно, и поток от добре изразени извинения заличиха неуместната шега. Отиваме в грамаден магазин за бельо. За миг пред нас се вадят купища кутии с найлични модели. Сакъзов купува, купува и все си прави сметката "Трябва на всички деца да купя по нещо" - казва той. Сакаров го закача, че се бил женил неколко пъти. "Само катърите нямат чужди грижи" - отговаря хапливо бай Янко и продължава да смята.

Тук последиците от войната се не чувствуват. Магазините са пълни и хубави с разнообразни стоки. Много горни палта и дрехи, та дори и някои горни ризи са с полувоенна кройка и пълнят специални магазини. Това са дрехи от грамадните военни складове, които американците са разпродали и сега са на пазара. Като се почне от тренчкота и се стигне до горната риза, всички са с пагони - сега модата е такава. Улица "Дьо ла Пе" е такава, каквато е описана в списанията и вестниците. Всяка витрина те привлича и заковава пред себе си. Да имаш време само да гледаш и да се любуваш на хубавото. Трудно се излиза безнаказано от тази улица, т. е. без да оставиш част от парите си. И ние взехме по нещо за спомен, спроти кесията си, разбира се. Продаването е сведено до съвършено изкуство. Влизате в магазина и ви посрещат като дългоочакван гост. Още от вратата си измерен и преценен както трябва. Едва си казал две думи и пред теб се натрупват искани и неискани стоки с една учтивост и едни обноски, които те завладяват. Няма пазарлъци. Всичко е на строго определени цени. Сметките са така нагодени, че да не плашат платеца. Никоя сметка не е заоблена и на купувача като че ли е по-леко да плати 59,95 фр., отколкото 60 фр. "Човек се лесно убеждава от тези дяволски продавачки - казва Сакаров. - Смята, че купува най-хубавото и най-евтиното, плаща охотно и усеща катастрофата едва когато види кесията си изпразнена." Завръщаме се рано. Покупките, добре опаковани, ще пристигнат привечер в пълна изправност.

11 септември. Излязохме на обичайната разходка до Булонския лес. Видяхме К. Тодоров може би за последен път тук. Нищо обнадеждаващо не може да се чуе вече. Неговите сведения са, че цяла Тракия се дава на Гърция. В американските среди се говорело, че малка част щяла да остане автономна, под попечителството на Обществото на народите и в този край щяло да се отдели излаз на България на Егейско море, но той не вярва това да стане.

Напоследък по масонска линия, посредством някакъв французин, К. Тодоров влязъл във връзка със Стефан Пишон, който заемал висок ранг в парижкия Гранд Ориан[121]. Пратеникът заговорил за тежките условия на мирния договор, който ще бъде наложен на България, и запитал дали френското масонство не би могло да направи нещо за смекчаване на условията. Пишон не дал възможност и да се помисли даже за това; френското масонство се борило с всички сили през време на войната, за да се спечели победата сега. Мирните договори били така редактирани, че обезпечавали мира за дълго време. Той така защитил и исканията на нашите съседи, че французинът съжалявал, за гдето отишъл при него. К. Тодоров разправя, че повечето френски общественици били масони; масонството вървяло успоредно с правителството, често пъти се отъждествявало с него или било по-силно от него. Парижкият Гранд Ориан имал под свое влияние и италианското, испанското, португалското и други масонства. Стамболийски имаше смътни понятия за масонството и му препоръчва да стои по-далеч от него.

К. Тодоров успял да влезе във връзка и с Бенеш, но и там пожънал само разочарования. Бенеш се показал такъв сърбофил, че едва ли не излязал българофоб. Той защитил всички позиции на Пашич и не се показал благосклонен към нас и по въпроса за Тракия. Ние знаехме за становището на Бенеш, колчем се касаеше да вземе страна между нас и сърбите, но да бъде така запален за гръцките искания, това си обяснихме само с незнанието с какъв човек има работа и че е взел може би К. Тодоров за някакво поставено лице. Т. Теодоров не беше се съгласил да му се издаде някакво удостоверение, за да може да се легитимира при нужда, а това спъваше много работата му. Най-малко народняците и прогресистите имаха основание да имат някакви подозрения и да се държат резервирано с него. Всички, които бяха осъдени от Радославов като него, бяха амнистирани, бяха членове на

партиите си и кандидати за големи постове. К. Тодоров изхождаше из техните среди, беше член на Прогресистката партия[122], един от редакторите на тяхното списание "Сила" и сътрудник в другите им издания. Но понеже тук, в Париж, той държеше връзка само със Стамболийски, те бяха готови да му хвърлят анатема. Нито се сетиха да го потърсят отначало, нито щяха да имат кураж да се срещат с него. Както и да е, К. Тодоров работи най-много от всички и има най-добри резултати. И други като него през време на войната бяха имали връзки със съглашенските среди, бяха присъствували на съвместни тайни конференции и можеха да ходят свободно из съглашенските страни, но не дадоха нищо. Всяко време и всяка обстановка си търси човека. Мъдреците не са във всяко време подходящи за полезна работа.

Стамболийски успокои Коста Тодоров, като му каза, че Бенеш не е Чехия и че ще направи добре, ако изпрати по едно изложение по българските работи на Вайда Воевод и на членовете на чешкия кабинет. Това може да стане от името на някое славянско дружество, в каквото той членува. Тези дни се беше обадил Вайда Воевод, а от д-р Ходжа се бе получила картичка. Може би е вече късно, но добре е да се опита всичко докрай. Напуснахме острова с тъга. Тука се опитахме да свършим нещо полезно за измъченото отечество. Само това беше възможното.

К. Тодоров е израснал в славянофилска среда и е огорчен от държането на някои представители на славянски народи, но и нашата страна не се прояви по-добре; ние бяхме така зле поставени от Радославовото правителство, че бяхме изгубили симпатиите, с които се ползвахме по-рано в разните държави. Приятелствата се създават мъчно, но се губят много лесно. Германия и Австрия, големи държави, с разностранни интереси, със стари приятелски връзки, с огромна влиятелна емиграция в Америка, имаха още свои приятелски бази в чужбина, а ние нямахме нищо.

Липсваше и Русия. Тя самата беше в отбрана и всичките й усилия бяха да се закрепи вътрешно. При това ние нямахме никаква връзка с нея. Едва след две години ние бяхме в далечен допир с нея, но и тогава тя не можеше да ни помогне. За пример ще напомня за връзката ни със съветската делегация на Лозанската конференция.

Там Съветска Русия беше представена от комисаря на външните работи Чичерин, д-р Кръстю Раковски и малоброен щаб от сътрудници. Това беше една група, която се от-

личаваше със своята дисциплина, трудолюбие и добра подготвеност по всички въпроси. Сутрин пристигаха всички заедно с чанти, натъпкани с книжа. Чичерин вземаше винаги думата по всички въпроси. Той говореше на толкова езици, че правеше впечатление да няма език, говорен в конференцията, който да не знае. Надарен с феноменална памет, той цитираше наизуст цели текстове от разни международни договори. В началото на говора гласът му дразнеше малко, но отпосле мисълта завладяваше слушателя и всички го слушаха с голямо внимание. Насреща си нямаше равен опонент и когато вземеше думата за по-дълга реч, това беше празник за аудиторията. В такива моменти лорд Кързън се дразнеше и кожата на лицето му ставаше като недопечен бифтек. Почваха нападките и репликите и в залата като че съществуваха само двамата. Лорд Кързън, подкрепен от почти всички делегати, беше рязък, настойчив, авторитетен. Той имаше една слабост - не беше всякога добре подготвен и често чакаше да получи бележки от политическия си секретар Никълсън, който винаги седеше зад него. В една словесна схватка Чичерин му забеляза, че във всяка стъпка на Съветска Русия англичаните като че виждали появата на червената кавалерия на Памирското плато. Друг път лорд Кързън, изкаран вън от всяко търпение, почти извика на Чичерин, че било по-добре да си стои в хотела, отколкото да идва и да трови атмосферата на конференцията. Чичерин се чувствуваше в стихията си и думите му бяха пълни със сарказъм. На практика от всичко това не можеше да излезе нищо, защото англичаните и французите владееха конференцията, но Чичерин си отплащаше хубаво за всички унижения, на които бяха досега подлагани съветските делегати, и главно - той показваше, че огромна Русия може вече да бравира гордия Албион.

Разискванията върху Проливите не бяха винаги оживени. Един път, при сънлива атмосфера, португалския делегат направи едно предложение с безразличен тон: всъщност то беше насочено против руските интереси, а съветските делегати като че ли не му обърнаха внимание. Стамболийски ми каза да ги предупредя. Аз обърнах внимание на най-близкия техен делегат, един грузинец. Веднага Чичерин поиска повторение на предложението и прати известие на турската делегация. Тогава турците още вървяха напълно с русите. Предложението бе отхвърлено от съветската делегация, а

след малко и Измет паша с натъртен глас прочете бележка, че "не може да приеме предложението на почитаемия португалски делегат". Измет паша беше глух и винаги от двете му страни седеше по един секретар. Единият му пишеше това, което се говореше в залата, а другият отбелязваше на френски това, което пашата трябваше да каже, тъй като последният знаеше твърде слабо френски. През цялото време Измет паша гледаше ту наляво, ту надясно и като вземеше думата, четеше бавно и твърдо, както чете човек глух и незнаещ езика. Но той представляваше една страна победителка и това не правеше никому впечатление. След десет години имах случай да видя пак Измет Иньоню; сега вече той чуваше добре и говореше още по-добре френски език. Въпреки претрупаността си, той беше намерил време и възможност да оправи всичко, което не бе съвсем в ред.

Нашето положение беше много деликатно: ние можехме да получим всякаква подкрепа от съветската делегация, но от това нямаше да има никаква реална полза. Напротив, това щеше да настрои към нас още по-зле и без това мнителните англичани заедно с всесилния тогава лорд Кързън.

В една реч по общата европейска политика д-р Кръстю Раковски се спря и на въпроса за Добруджа, която му е така близка до сърцето. С рядко красноречие и отлична аргументация той изтъкна българския характер на Добруджа, тази стара люлка на българщината, и завърши с патетично заключение, че цяла Добруджа е българска и трябва да се даде на България. "Ама че мечешка услуга" - пошепна Стамболийски. В това време лорд Кързън ни гледаше с едва прикрита ирония усмивка. Той вероятно не знаеше българския и добруджанския произход на Раковски и сигурно си мислеше, че това е от по-рано комбинирана игра...

Когато Чичерин в една своя реч заяви тържествено, че Ньойският договор, със своите тежки и несправедливи клаузи е насилствено наложен на България в отсъствието на Русия и че Съветска Русия никога няма да го признае, лицето на лорд Кързън стана тъпо и без никакво изражение, а българската делегация трогната слушаше за пръв път такива топли и справедливи думи, казани на такъв международен ареопаг*. Чичерин беше свършил да говори, а думите му още стояха в ушите ни.

---

* Събрание на авторитетни лица за решаване на важен въпрос (гр.).

Връзката ни със съветската делегация беше слаба. Аз имах кратки, прикрити, откраднати срещи, главно с нашия съотечественик Раковски. Стамболийски пожела да покани съветската делегация на вечеря, но понеже му се струваше неудобно той да присъствува, възложи ми да отправя поканата и да организирам вечерята. Това не ми се виждаше да е в реда на нещата и не според приетите правила, но сметнахме, че сега етикетът трябва да отстъпи пред общите интереси. Срещнах за малко Чичерин и му направих поканата, като му обясних защо Стамболийски няма да присъствува. Казах му, че ще присъствуват съветниците К. Тодоров и полковник Нойков, добри хора. Аз очаквах възражение или поне някоя забележка. Напротив, Чичерин се показа доволен и отговори, че на другия ден вечерта в 9 часа ще дойде с Кр. Раковски и един друг другар.

Точно в 9 часа те пристигнаха с нова черна лимузина. Всички бяха облечени официално, а Чичерин беше в хубаво ушит нов смокинг. На ревера си имаше малко емайлирано червено знаме, вероятно знака на ордена. Още в началото той съумя да създаде непринудена сърдечна атмосфера, която трая през цялото време на вечерята. Не можеше да се разбере кои бяха гостите и кои домакините. След първата част на вечерята Чичерин пожела да освободя келнерите. "Те са - каза - добри момчета, но имат и допълнителна професия." Келнерите донесоха, каквото им бе поръчано, и изчезнаха. Най-напред трябваше да задоволим любопитството си към това, което ставаше на север - в съветския край. Той обясни как е ставало постепенното установяване на социалистическия строй съобразно мястото, обстановката, обичаите и най-сетне, според времето и възможностите. "Сега например - каза той - в Бухара, ние сме се задоволили само да отстраним емира и неговия антураж, а всичко друго временно остава да върви постарому; на всичко ще му дойде времето..." Той разпитва подробно за положението в България и аз му дадох изчерпателни сведения за всичко. Напълно разбира нашето поведение и сам съветва голяма осторожност, защото съглашенските окупационни власти чакат и най-малкия повод, за да разширят и задълбочат своята окупация, да обърнат България в своя първостепенна военна база. Говорихме за тежките условия на мирния договор. "Тука, засега - казва Чичерин - не можем с нищо да ви помогнем." Полковник Нойков пита дали не биха могли да постъпят у тях наши млади офицери, за да следват военна академия. "Си-

гурно ще може да се нареди нещо" - отговори Чичерин. - "Ние ще можем да пратим четиридесет, петдесет души, но ме е страх - казва Нойков, - че ще се върнат червени!" - "Ех, за това гаранция не даваме" - отговаря Чичерин и се смее.

Отделям се настрана и той запита за отношенията ни с Югославия. След като му описах всички фази, през които са минали нашите отношения от подписването на Ньойския мирен договор, казах му, че Стамболийски си остава неуморим привърженик на Балканската федерация, но сам не вярва засега идеята да се възприеме от сръбските официални среди, които разбират по своему идеята за федерация. Обаче независимо от поведението на разните шовинистически и военни среди у нашите съседи Стамболийски не ще се откаже от тази политика, която единствена може да гарантира мира на Балканите. Чичерин познава добре всички тези настроения и прибавя към тях и многото ангажименти, които са поели някои балкански страни към Антантата и които трябва да се имат предвид. Той пита дали традициите от времето на царската дипломация не са се отразили зле върху чувствата на българския народ към новата съветска власт. Отговарям му, че българският народ не прави разлика в своите чувства досежно Русия и че в съзнанието му Русия се представлява все от същия "Дядо Иван", към когото чувствата му са непроменими.

Става въпрос за възобновяването на дипломатическите отношения. Обяснявам му деликатното положение, в което се намираме, че ако не можем да си помогнем, не трябва да си пречим. При това положение на полунезависимост всяка инициатива за сближение със Съветска Русия би предизвикала силна реакция от страна на Съглашението и нашите съседи. Чичерин разбира всички тези съображения и е съгласен с тях. Той даже каза думите: "Да, засега по-добър режим в България е немислим." Не му се харесват само някои изявления на Стамболийски: "Той е прекрасен земеделец, има отлична програма, но не може ли да бъде и малко комунист?" - казва Чичерин и се смее. "Малко мъчна работа - отговарям, - а колкото за някои изявления, не трябва да ги вземате като отделно нещо, а трябва да видите от какво са предизвикани." Той познава нашите балкански нрави и по много въпроси няма нужда от никакви обяснения. Минаваме на вътрешното положение у нас. В заключение Чичерин го охарактеризира с две думи - "минно поле". Запита ме дали през последните дни Стамболийски е бил предупреждаван от

швейцарската федерална полиция, че група македонци са дошли да го убият. Потвърдих му съобщението. "Мъчно се работи - каза той - при атмосфера на съзаклятия и убийства."

Историята с тия съзаклятия се състои в следното. Преди няколко дена един полицейски инспектор се яви пред Стамболийски и му съобщи, че по техни сведения група атентатори от ВМРО[123] са дошли в Швейцария със задача да го убият, както да убият и Венизелос, затова швейцарската полиция си предлага услугите да организира охраната му, като Стамболийски се задължи да изпълнява някои предпазни мерки. Венизелос се съгласил и бил вече под пълната им охрана. За тяхно учудване Стамболийски, като им благодари, отказа въобще да вземе каквито и да са предпазни мерки. Полицейският инспектор пак настоя, но при повторния отказ той поиска отказът му да се даде писмено, което направихме, и той си отиде. На другия ден, като вървяхме из улицата, Венизелос профуча край нас в затворена черна кола без стъпала, ескортиран от шестима полицаи - мотоциклетисти. "Е, този срам не бих брал - каза Стамболийски, - да вървя охраняван като някой азиатски сатрап".

В същото време беше дошъл в Женева Наум Томалевски. Той ме намери и поиска разговор със Стамболийски. Запитах го какви са тези македонци, пристигнали тук. Отговори ми, че били двама тукашни, живущи в Швейцария, македонци, които щели да дадат някакво изложение на председателя на конференцията[124]. Той не знаеше за предупреждението на федералната полиция. Бях на мнение, при тези предупреждения, да не му се дава никаква среща, но Стамболийски го прие веднага следобед. За всеки случай бях взел необходимите предохранителни мерки.

След години разказах случката на Томалевски, който ми призна, че подозирал такова нещо и през цялото време стоял като на тръни. Обаче в 1924 г. пред съда в Табор (Чехия) руският есер Вл. Лебедев даде следните показания на делото по убийството на Райко Даскалов: "При разговор в Лозана г. Томалевски ми каза: "Стамболийски е гениален човек, но той ще бъде убит от македонците." Аз му поставих тогава въпроса: Защо вие, македонците, искате да убиете министъра, който ви позволява да живеете свободно в България? Вие сами казахте, че македонците са преследвани в Гърция и Сърбия, а искате да убиете "гениалния" българин. "Ние ще го убием" - каза отново Томалевски."

Сериозните разговори, изглежда, биха дотегнали на Чичерин и той позволи на К. Тодоров да покаже своя голям репертоар от френски и руски песни, както и разни духовитости. И другите се опитаха да акомпанират. Всички пееха фалшиво, но понеже слуховите им органи не бяха много в ред, дисхармонията не се чувствуваше.

Вечерята завърши късно през нощта и ние трябваше да освободим Чичерин, когото очакваше на другия ден огромна работа и отговорности.

Нашите отношения със Съветска Русия при това положение се развиваха с крайна предпазливост, която се налагаше от времето. Тогава всеки опит за допир с Русия се смяташе като посегателство срещу мира и спокойствието на Европа. Нашите противници с готовност се отдаваха на най-долна полицейщина в услуга на чужденеца. Един пример ще бъде полезен, за да илюстрира това. През пролетта на същата година един чужд дипломат запитал в "Юнион клуб" пълномощния министър Живко Добрев, вярно ли е, че в България има болшевишка делегация, която води преговори с правителството? Живко Добрев отговорил, че това е измислица. Владимир Моллов, който подслушвал разговора от съседната маса, се намесил и казал на френски: "Защо опровергавате, г. Добрев? Не само че има болшевишка делегация, но тя е дошла по покана на правителството, което преговаря с нея." Живко Добрев възразил, че това е престъпна лъжа. Този случай се изнесе и в печата. Много от ръководителите на умиращите стари партии гледаха на такива прояви, както и на политическите убийства, като на патриотичен акт.

15 септември. Конференцията се занимава със свои домашни работи - главните делегати, респ. Клемансо и Лойд Джордж, обсъждат прилагането на спогодбата Сайкс-Пико[125]. Навремето една от важните задачи на воюващите главни сили от Антантата е била ликвидацията на по-голямата част от Турската империя. Обектът е бил просторен и подялбата доста лесна на хартия. Всичко това е било уредено с шест последователни договора, от които два са подписани и от руското правителство. Впоследствие отстраняването на руската страна е улеснило много другите двама главни контрагенти, още повече че с това е изчезнал и призракът от руската сянка върху Цариград и Проливите. Възвестените принципи обаче от председателя Уилсън се явили в разрив с тази завоевателна политика и въпросът бил отложен за по-бла-

гоприятни времена, още повече че и председателят на Северноамериканските щати изпратил в Близкия изток свои доверени хора, познавачи на местните условия, които да разузнаят за волята на самите народи.

Волята на всички народи е една и е ясна - те искат свободата си и независимостта. Но в тия страни толкова фактори са се намесвали, че положението изглеждало крайно забъркано. Политиката и религията били едно и също нещо. Спомени от кръстоносните походи[126], дългогодишната културна дейност на французите чрез училищата и университета в бейрут, католишката религия, всичката тази смесица е създала благоприятни условия за французкото влияние в сирия и особено в ливан. англия разчитала повече на своите добре школувани агенти начело с известния полковник лауренс, и е постигнала големи успехи. но там имало и трета страна. това било емирът фейсал, умен, похватен и твърде подвижен арабски водач, който бил с голямо влияние в арабския свят. той използувал англичаните, които също искали да го имат на своя страна. необходимо било да се държи сметка за него, иначе е трябвало да се употребят големи военни сили, защото французите добре знаят колко им струва въстанието на Абдел Кадер в Алжир.

Изглежда, че благоприятните времена за подялба на плячката са дошли, щом Върховният съвет е решил да предприеме разделянето на земите. За тази работа и помогнал доста и министърът на отбраната на Южноафриканския съюз, генерал Смътс, който намерил формула, за да узакони завоеванието - вместо завоювани обречените страни оставали "под мандат". По този начин и упорството на американците било избегнато, и договорът Сайкс-Пико бил приложен: Сирия и Ливан оставали "под мандата" на Франция, към Англия останали Мосул, Багдад и Басра, а Палестина била запазена за бъдещата еврейска държава. Провинциите, отредени уж за емира Фейсал, всяка седмица си менели имената и границите и човек мъчно можел да има ясна представа отдалеч за това, което ставало там. Все пак той бил най-сигурен за бъдещето си, защото се намирал у дома си.

Друга сензационна новина; Габриел д'Анунцио организира своя армия и завзел пристанището Фиум[127] и така поставил Върховния съвет, който оспорваше този град на Италия, пред свършени факти. Всички държави, наследнички на бившата Австро-Унгария, обичат този похват и трябва да се признае, че в повечето случаи имат успех.

Нашите въпроси са в застой. Членовете на делегацията са в бездействие и политическите разговори за България са в разгара си. Интересът на всички е към онова, което предстои да стане в София. Явно е, че след изборите се очаква коренна реконструкция на кабинета. Това не буди толкова любопитството на хората, отколкото "новото", което се очаква от всички със страх, от други - с надежда.

Всички въпроси, които се задават на Стамболийски, целят да го накарат да си разкрие картите. Той обикновено мълчи или отговаря с шеги, но понякога, когато го предизвикат, казва някои думи, които плашат аудиторията. Тези дни, като се говореше за репарациите, някой забеляза, че и те, разбира се, ще плащат, но че първите платци трябва да бъдат банките, индустриалците и търговците, въобще тези среди, които са използували войната, за да си напълнят касите. Понеже в делегацията "Търговска банка" и осигурителното дружество "Балкан" бяха добре представени, наблюдавах ефекта от тези думи - Янко Сакъзов се усмихваше самодоволно, а Михаил Сарафов си дърпаше тревожно дългите мустаци. Дали беше навременна тази закана и какви резултати щеше да даде тя?

Не всички мислят, че само съставът на Народното събрание ще очертае физиономията на бъдещото правителство; имало и други фактори, които щели да си наложат волята. Някои по-спокойни и по-хитри казват, че положението на страната изисквало широко коалиционен кабинет, който да лекува раните от войната. Те подхвърлят тази идея, като знаят, че когато са много разгорещени политическите страсти, примирителните формули най-лесно се възприемат от масите, които жадуват за мир и спокойствие. У Т. Теодоров се долавя чувството, че народняците пак ще играят, ако не първа, то значителна роля в политическия живот на страната. Откъде им е тази вяра?

Може би Ив. Евстратиев Гешов да е донесъл някакви благоприятни сведения от Англия и Франция... Макар и да шета от месеци из Европа, той не е дал досега никакъв доклад, освен две-три частни писма без никакво значение. Обикновено, когато е между нас, той води разговори само с Т. Теодоров, а понякога и с Михаил Сарафов. Към нас се държи като към чужденци. Запитах Стамболийски защо не поговори с него. "Много съм писал и говорил против него - казва той. —Ние не сме от един свят и не можем да се разберем, пък и времето не е много за разговори сега. От общуването

си в кабинета на народняците едно харесах у тях - бързо те разбират и веднага се наговарят. Това за работите по управлението, вън от това - те само съзаклятничат и търсят подкрепа вън от парламента."

Разбрах, че за предстоящите преговори те ще имат няколко позиции за маневриране, но най-последната е - да останат на всяка цена в управлението. Това им диктува чувството на самосъхранение, защото знаят, че иде Видовден. Те много добре разбират каква роля предстои да играе Земеделският съюз в управлението и затова разговорът с нас е пълен с внимание, благонравни съвети и едва забулени заплахи и насъсквания към левицата.

С Т. Теодоров сме сега в отношения на "земляци". Научил, че дядо ми е от Елена, той често ми разправя за моя еленски род, за даскал Андрея, за поп Дойно и за други мои почтени деди и прадеди.

Янко Сакъзов говори с голяма самоувереност за своето участие в бъдещото правителство, нещо, което е твърде естествено. Той не се е изказал ясно още по никой от големите въпроси, но е възприел изцяло оповестената в изборите земеделска програма и е съгласен разпределението на местата да остане според числото на избраните народни представители. Не е възхитен от едно сътрудничество с радикалите[128]. В един разговор, който имах с него, самочувствието и мнението за великата историческа роля на партията му ме изненадаха. Претенциите му за места, за някои министерства, като например финансовото и вътрешното, можеха да създават само дрязги и недоверчивост. Той подметна, че чрез органите на някои министерства можело да се контролира целият държавен апарат, това което именно искал той да прави. Сакъзов като че смята, че за момента е една политическа необходимост и възнамерява да използува това положение. "Ние - казва - ще се разберем със Стамболийски лесно, но в София ще се срещнат трудностите. Там имате млади хора, много амбициозни, които не са склонни на отстъпки, на разбирателство." Иска ми се да го запитам не намира ли, че апетитът на широките е малко големичък, но оставям да го кажат това други по-възрастни и по-компетентни. Може би впечатленията и заключенията ми да са прибързани.

Д-р Сакаров е един от най-най-големите оптимисти в делегацията. Много подвижен, разговорлив, закачлив, той внася оживление навсякъде където се намира. Набит, с дълга, буйна коса, с широкопола шапка на франкфуртски евреин,

той има вид и на професор, и на агитатор, и на какъв ли не - толкова външността му е променлива. Всичко у него е рязко, отсечено; както в жестове, така и в говор. Казват, че бил страшилище за стенографите в Народното събрание; когато се качвал на трибуната да говори, те едва смогвали да записват думите му. Заканва се на народняците с конфискация на парите на банките и на осигурителните дружества, но те не му се плашат много. Тук той е един от най-интересните събеседници, когото човек може да слуша с часове, ако не прекаляваше понякога с цифровите данни, с които обича много да борави. Той е уверен, че е утрешния министър на финансите и не скрива това и от мен.

От радикалите тук е Венелин Ганев, който не проявява голям интерес към политическите въпроси. Освен това знае се, че в тази партия фактически заповедникът е Стоян Костурков, макар в щаба му да се намират хора, които го превишават във всяко отношение. Присъствувал съм на много разговори с него и съм останал с впечатление, че това е човек на големи компромиси. И ако сега участието му в правителството на Малинов през време на войната не съставлява пречка, той сигурно ще бъде пак в управлението. Смята се за заслуга в неговата близка среда, че е единствен от министрите, който не е носил цилиндър. На едно посрещане на Фердинанд на Софийската гара този последният запитал Малинова, като го посочил с пръст: "Кой е този с паралията?" И този факт се е запомнил едва ли не като републикански бунт!

Стамболийски се информира подробно тук за всичко, обаче не взема никакво становище. Това той оставя за София, където всичко ще се урежда съвместно с Постоянното присъствие и ако стане нужда, с ръководните тела на Съюза. От получените писма се разбира, че Постоянното присъствие се готви да посрещне властта, обаче никой не казва нещо определено. Само Цанко Бакалов изразява конкретно мнението си, че бъдещото управление трябвало да се опре на три главни стълба - Земеделски съюз, социалдемократите и радикалите. Затова той бил говорил с Янко Сакъзов още преди заминаването ни за Ньой. Бакалов добавя, че и Генадиев се тъкмял да се вреди някак си в управлението - ако не другаде, то поне като пълномощен министър в Париж, но бае Цанко предупреждава Генадиев да се държал далеч като компрометиран политик и опасен интригант. Той е дълбоко убеден в това, защото не за първи път повтаря тези при-

казки. Останалите другари не се изказват ясно, но всички се радват, че "развигорът ще задуха".

Стамболийски не се радва. "Тази власт - ми казва той - връхлетя на нас в най-лошо време и при най-неблагоприятни обстоятелства." Тези думи ще повтаря в бъдеще много пъти. Ще изброява много причини, които го карат да се тревожи: незавършена и още неоформена окончателно програма, макар политическото съзнание на нашето село да е на много високо ниво, неподготвени кадри както за държавното управление, така и за съюзните ръководства, незаздравели рани от разкола на Драгиев, катастрофирала, разорена, окупирана и и полунезависима държава, обременена с тежки репарационни плащания, вражески отношения със съседи и велики сили, обезверена интелигенция, озлобени партийни среди и пр. Според него на Съюза му трябват още петшест години да стои далеч от властта, за да може да се подготви във всяко отношение.

Възразявам му, че нищо не пречи Съюзът да се оттегли и да отпочне идейна и стегната организационна дейност. Стамболийски обяснява, че една политическа организация не винаги е господар на своите действия. Животът, събитията и разни непредвидени обстоятелства често пъти й налагат известно временно отклонение, което не съвпада напълно с нейната програма, тактика, традиции и т. н. Обаче това няма нищо общо с политическия опортюнизъм или така наречения общоделство. В такъв именно случай се иска от общественика граждански кураж и дълбоко съзнание за дълг. Другото е страхливост, егоизъм и тесногръдие. Ярък пример за това са Владайските събития, които се наложиха на Земеделския съюз - ето, ако сега Земеделският съюз, воден от идейни или други съображения, се отклони и избегне да изпълни продиктувания му от изборите дълг, това ще внесе нечувана радост всред старите партии. Без съмнение, те ще бъдат натоварени да управляват и тогава тежко на тези, които мечтаят и ратуват за народовластие и народно добруване. Старите влъхви ще извършат това, което сега скалъпват, че не са направили навремето; от думата демокрация няма да остане и помен. Когато гасиш, и дрехите си ще изгориш, и тялото си ще обгориш, но трябва да гасиш. Ние сме сега в това положение.

Известията, които пристигат от София, са все лоши. Румънските войски са навлезли вече в главните градове на Добруджа и окупацията на Тракия ще се извърши от съюзни

войски; там българската администрация щяла да остане по местата си. Министър Маджаров получи повторно нареждане от генерал Клодел да приготви за изпращане в Цариград затворите на оръжието. С това се цели България да бъде напълно обезоръжена за всяка евентуалност, да не би да се окаже някаква съпротива при отнемането на някои наши земи и от това да произлязат непредвидени усложнения. Понеже въпросът засяга нашата сигурност, делегатите отговориха на министър Маджаров да откаже категорично изпълнението на това нареждане, докато не се получи отговор от конференцията, която е сезирана с въпроса. Един-двама от по-младите между нас подхвърлят - дали не е по-добре да се окаже съпротива на чуждите войски, които се готвят да навлязат в Тракия и Добруджа. Това е опасна провокация, на която не е чужд италианският капитан Де ла Рока. Този млад мобилизиран дипломат напоследък облива някои наши членове от делегацията с интересни известия, съвети и пр. Например той подхвърлил нещо за съпротива при една окупация на Тракия; казвал, че вината за нашето териториално осакатяване се дължела на Франция, че новата държава Югославия била пред разпадане поради саботажа на хърватите, които симпатизирали на нас, и ред други подобни мъдрувания, които могат да ни докарат сега само неприятности. В София има достатъчно луди глави, готови да се хванат на такива внушения; някои такива доброжелатели дори се опитаха за тази цел да искат да уредят среща на Стамболийски със Стефан Радич, но бяха учтиво посъветвани да си стоят мирно.

Септември.

Полковник Анри предава на делегацията препис от една нота от председателя на сръбската делегация Пашич до председателя на конференцията. Пашич моли председателя на конференцията да направи постъпки да се искат от българската делегация сведения за сто и двадесет момичета между 5 и 14 години, които били интернирани в манастира "Св. Роман" и в Чичевац. Сведенията били дадени от Сдружението на сръбските жени. От наша страна се отговори, че българската делегация не знае нищо за тези деца, че "Св. Роман" и Чичевац се намират в пределите на Сърбия и че най-добре ще бъде сръбската мисия в София за по-бързо да се обър-

не към българското правителство за нужните издирвания. Българският отговор носи белези на раздразнение, защото този въпрос се повдига едва след единадесет месеца и е една брънка от многото обвинения за убийства, издевателства и разни безобразия, които се хвърлиха на България. Затова именно и нотата се изпраща чрез конференцията.

От министър Маджаров се получи телеграма, с която съобщава, че Министерският съвет в заседанието си на 11 септември взел следното постановление: "Упълномощава се българският пълномощник при Съединените щати Панаретов да сключи в Съединените щати заем от 5 (пет) милиона долари срещу гаранция на предадената от българското правителство на администрацията на прехраната на Съединените щати златна наличност от пет милиона... хиляди... долари* и петдесет цента. Заемът да се сключи за срок от една година или повече, ако подобен срок може да се уговори при условията. Тоя заем да послужи за изплащането на доставеното от същата администрация брашно за България." От министерството молят това решение да се протелеграфира на Панаретов за изпълнение, като сделката бъде представена за окончателно одобрение на Дирекцията на прехраната в София.

От това решение на правителството личи, че стопанството ни е наистина напълно разорено. България, която винаги държеше по две реколти в хамбарите си и търсеше пазари за храните си, сега залага последните си парични резерви, за да посрещне глада, който мори народа.

Днес полковник Анри се завърна към 4 ч от конференцията и съобщи на първия делегат, че връчването на договора ще стане в петък на 19 септември в 10 1/2 ч в Министерството на външните работи в Париж.

Пълномощните делегати решиха да се вземат нужните мерки за отпътуването на по-голямата част от делегацията и научната мисия с експреса за България. Пътят ще бъде през Букурещ, защото сръбските погранични власти щели да създават пречки при преминаването през тяхна територия.

19 септември. Още от сутринта пълномощните делегати и трите секретари, които ще ги придружават, се засуетиха с приготовленията си. Станчов е стегнат безупречно, както подобава на един шеф на протокол. Той ходи от стая в

* Така е в оригинала.

стая, дава съвети за дрехите, за всичко, поправя връзката на Т. Теодоров и оглежда всички като пред парад. Дойде и към стаята на Стамболийски, но аз отклоних услугите му.

Стамболийски е в мрачно настроение и се разхожда нервно из стаята. "Не ми се ходи там - казва той. - Не стига, че изготвили такъв договор, но ще искат да ни унизят с тази глупава церемония. Казах на Теодоров да отиде сам, но протоколът изисквал всички да отидем."

Има в приготвената реч на Т. Теодоров унизителни пасажи; ако не се изхвърлят, не може ли поне да се изменят, питам Стамболийски. "Не може - казва той. - Това било негов стил."

Петимата делегати, придружени от трима секретари и от седем съглашенски офицери начело с полковник Анри, заминаха за Министерството на външните работи. Там ги посрещнал началникът на протокола и в 10 ч и 1/2 часа ги е въвел в голямата "Зала на часовника", където е била събрана конференцията под председателството на министър-председателя на Франция Жорж Клемансо.

Клемансо открил заседанието и обявил, че се предявяват на българските делегати условията за мира, по които те имат възможност да направят своите забележки писмено в срок от двадесет и пет дена. Председателят на българската делегация отговорил с кратка реч, след което председателят Клемансо закрил заседанието.

Първият делегат Теодоров описва церемонията така: Направи ми впечатление голямото внимание, с което Клемансо и всички други пълномощници изслушаха речта ми. Последната бе кратка и четенето ѝ трая 16 минути, тъй като тук намалихме значително оригиналния текст, без да изменим основното му съдържание. Още през време на четенето английският и американският пълномощници поискаха английския превод, който им се даде веднага. Никаква неприязън не се забелязваше от страна и на присъствуващите, между които фигурираха Венизелос, Романос и Веснич. При един пасаж, именно там, където се говори за ненарушимостта на договорите, Клемансо даже направи одобрителен жест. Нашият прием в министерството, вместо в големите зали на Версай и Сен Жермен, беше достоен и почтителен. Когато влязохме в залата, всички съюзни делегати станаха на крака."

Това всъщност са впечатленията на Станчов, защото той е написал горния отчет, а Теодоров го подписа, без да обър-

не много внимание на текста. В случая не може да се говори за никакъв прием. Естествено конференцията е била доволна - вместо достоен протест, да чуе примирително реч. Запитах Стамболийски за впечатленията му: "Клемансо сам по себе си не прави впечатление. Стои неподвижно и гледа пред себе си и има вид на уморен човек, който се отегчава. Тържествата и театралността им са необходими за публиката, за да подчертаят победата. Венизелос се беше свил и изглеждаше по-малък, отколкото е. Някои от делегатите ни гледаха с любопитство, други - с апатия. Имаше три-четири екзотични фигури. Аз съм сигурен, че някои от тези хора не познават даже и съдържанието на договора и кой знае дали знаят какво представлява България. Едно беше хубаво: и те и ние гледахме да се свърши по-бързо тази мъка."

19 септември 1919

ПРОЕКТОДОГОВОРЪТ

Проектодоговорът е един напечатан том от 131 страници голям формат, който съдържа 13 части и 295 членове.

По-важните му постановления са в I-та част, която се отнася за Обществото на народите, гдето подробно е описано устройството му, задачата и функционирането му. България не фигурира между членовете основатели, нито между държавите, които са поканени да влязат в тази международна организация.

II-та част определя новите граници на България. Отнемат се от България и се предават на Сърбо-Хърватско-Словенското царство няколко ивици земи край западната ни граница: 1) западно от Кула; 2) между Берковица и Трън, гдето ни се отнема Цариброд; 3) част от Босилеградско с града Босилеград и 4) цялата Струмишка околия. Всичко, едно пространство от 2481 квадр. километра със 180 населени пункта и 29 000 жители. На Гърция се дава само една нищожна гранична поправка, северно от железопътната станция Бук. Обаче почти цяла Тракия се също отнема от България, като бъдещата съдба остава да се определи от великите сили от Съглашението. В тая част на Тракия влизат градовете Ксанти, Гюмюрджина, Дедеагач, Софлу, Димотика и Караагач.

Част III от проектодоговора се занимава с въпроса за поданството на жителите на отнетите от България територии.

В секция III от тази част са изброени ред задължения, които България поема за гарантиране свободното развитие на

живущите в нейните предели малцинства. Подобни задължения не са наложени на Румъния и Сърбо-Хърват-Словенското царство, може би защото това е направено в мирния договор с Австрия, а само в чл. 46 Гърция поема задължението да приеме решенията на великите сили от Съглашението по въпроса за защитата на малцинствата, живущи в нейните граници.

В част IV от проектодоговора се третират военните, морски и въздушни въпроси. Съществото в тях е, че задължителната служба в България се унищожава. Българската армия в бъдеще ще се състои само от доброволци и не ще може да надминава 20 000 души заедно с офицерите. Съставът на отделните части, въоръжението им и запасът от бойни припаси, който се позволява да има България, са подробно изложени в тази част. Числото на въоръжените жандарми, горски стражари, митнически стражари и пр. е също определено най-много на 10 000.

Военната ни флота се унищожава. Всички военни параходи трябва да се предадат на великите сили от Съглашението.

Авиаторските части също се унищожават. Всички апарати и пр. трябва да се предадат на същите велики сили.

Учредяват се Съглашенски контролни комисии за наблюдаване изпълнението на горните задължения.

Част V се занимава с военнопленниците и гробовете на загиналите през войната.

Връщането на военнопленниците ще стане след влизането в сила на мирния договор.

Част VI дава право на съюзниците да съдят пред своите съдилища всички български поданици, провинили се през войната в нарушение на военните закони и обичаи. България се задължава при поискване да предаде тия провинили се лица.

В част VII България се задължава да заплати на съюзниците една сума от 2 250 000 франка като обезщетение на нанесените им вреди и загуби от участието ѝ във войната. Подробностите на плащането са уредени в чл. 121.

Освен това България се задължава да върне всички предмети и пр., взети от нея през окупацията на разни части от територията на съюзниците (чл. 125, 126), а освен това и известно число добитък на Гърция, Румъния и Сърбо-Хърват-Словенското царство (чл. 127).

България се задължава в чл. 128 да доставя ежегодно, в продължение на 5 години, по 50 000 тона въглища от мина-

та Перник на Сърбо-Хърбато-Словенското царство като обезщетение за разрушенията, направени от войските ѝ в сръбските линии.

За наблюдаване изпълнението на всички тия задължения в София се учредява една съюзническа комисия, състояща се от по един представител на Англия, Франция и Италия.

Част VIII се занимава с финансовите клаузи.

По-главните задължения на България са следните - плащане всичките разноски на съглашенските войски, окупиращи България след сключването на примирието (чл. 133), прехвърляне на комисията по обезщетенията на всички права, титри и пр., притежавани от български поданици по силата на договора за заем от юли 1914 г. (чл. 139).

IX-та част се занимава с икономическите клаузи; по-главните задължения, които се налагат на България, са следните: запрещение да се прави разлика във вносните и износните мита между стоките от и за различните държави; запрещение да се увеличават вносните мита за стоките на съюзниците повече от тия, които са били в сила на 28 юли 1914 г. Това запрещение ще бъде в сила в продължение на 1 година след влизане в сила на мирния договор.

Във II-ия отдел на част IX са изброени разните международни договори, които влизат в сила след ратификацията на мирния договор; между другите фигурира и риболовната конвенция с Румъния от 29 ноември 1901 г. Тук обаче се прави разлика между съюзниците победители и България. Докато първите имат право да искат от България приложението само на някой сключен с нея договор или само на част от него, България няма това право на избор.

В отдел III от същата част се уреждат частните задължения между поданиците на воюващите. Възприетият принцип е, че уреждането им направо между заинтересованите е забранено, а това ще става посредством специални държавни учреждения.

Отдел IV се занимава с частните имоти, права и интереси. И тук се прави разлика между поданиците на съюзниците и тия на България. Докато на първите се възвръща положението, съществуващо преди войната с всички дължими обезщетения, българските поданици и след сключването на мира остават под удара на специалните закони, издадени от съюзниците през войната.

В отдел V е прокарана същата разлика по отношение на договорите между поданиците на воюващите.

В отдел VII се третира въпросът за индустриалната собственост.

В VIII отдел се третират специалните наредби до териториите, които се откъсват от България.

Част X се отнася до въздухоплаването.

Част XI до пристанищата, железните и водните пътища.

Част XII третира въпроса за организацията на труда. И тук по подобие на Обществото на народите се устройва един международен организъм, който ще се грижи за подобрение на режима на труда и в който България не е допусната да участвува.

Част XIII се отнася до някои специални въпроси.

Веднага се почна преводът на връчения проектодоговор, като кратки анализи се изпратиха телеграфически в София.

Председателят на делегацията съобщи днес на Стамболийски, че при последните разисквания по нашите териториални въпроси американският и италианският делегат поддържали да се не взема нищо от старите земи на западната ни граница, а Тракия да останела в пределите на България, обаче Клемансо и Лойд Джордж се наложили в полза на Сърбия и Гърция. Т. Теодоров мъчно би се поддал на някакво внушение и трябва да се вярва, че източникът му е сериозен, но как да се разбере това при недавнашното италогръцко споразумение? Както и да е, един ден, когато страстите утихнат, тези, които сега мълчат, ще заговорят и ще се узнаят личните и преките виновници за всички несправедливости, които ни потискат сега. Злото е извършено, както то се извърши и на Берлинския когрес, без да се мерят отделно и да се съпоставят отговорностите на Дизраели и на Бисмарк.

Във всеки случай за осветлёние на горното не е безинтересно да се напомни телеграмата от 1 октомври 1918 г. на гръцкия пълномощен министър в Париж Атос Романос до министър-председателя Венизелос, която гласи:

"...Г. Клемансо ми каза следното: "Всичките ни условия бидоха приети от България. Примирието се подписа. Дадени са заповеди на главнокомандуващия Д'Епре да окупира веднага всички гръцки и сръбски територии, които се намират в български ръце. Следователно Източна Македония от днес е ваша и гръцките военни и граждански власти могат да се настанят окончателно. Споразумейте се с главнокомандуващия, за да не настъпи и най-малкото закъснение на реокупацията.

Трябва да се добави и следното: председателят Уилсън ни предложи посредничеството си за сключването на мира чрез американския представител в София. Отказах категорично, като заявих, Америка не може да се намесва в този въпрос, защото не се намира в положение на война с България. Г-н Лойд Джордж изказа мнение да се свика конференция в Рим за сключване на мир с България. Отговорих също с отказ. Аз съм безусловно убеден да не сключвам отделно мир с България. България се задължава да изпълни без отлагане условията на примирието. Областите, които принадлежат на Гърция по силата на Букурещкия договор от 1913 г., ѝ се дават от само себе си. Вие сте отново техни господари. Що се отнася до земите, които бяха нейни преди европейската война, България ще понесе и по тях онова, което се пада; тя ще бъде обезоръжена, ще окупираме всичките ѝ пристанища, включително и Кюстенджа. Струва ми се, че споменатите по-горе мои решения доказват ясно до каква степен защитавам интересите на Гърция."

"Когато бях готов вече да изляза, г. Клемансо ме задържа с погледа си и ми каза: моля ви да телеграфират на г. Венизелос, че го прегръщам."

Всичко това е ясно и думите на Клемансо са лесно обясними, като имаме предвид съперничеството тогава между Англия и Франция за влияние в Гърция, но и тук явно личи неговата безогледна воля да не се съобразява с други права и съображения освен тези "да защитава интересите на Гърция". Не би било чудно и гръцкият пълномощен министър в Лондон да е бил получил същите уверения от Форейн Офис. Такива са суровите условия на войните.

Понеже по-главните постановления на проектодоговора бяха известни от по-рано, следните пет точки, между другото, бяха съобщени на делегацията от наши приятели отвън за сведение и мнение.

10 ноември 1919 г.

1. България да поиска от конференцията писмена гаранция за независимостта си и за запазването на територията, която ѝ е определена от конференцията. България, обезоръжена и лишена от средства за защита, е заобиколена с неприятели, чиято военна сила се е значително увеличила и чието враждебни чувства, ако не и намерения се доказват от официалните им мемоари до конференцията. Те искат да си

присвоят и други български земи вън от тия, които имат вече. Поради всичко това България не може без страх да гледа на бъдещето и има право да дири защитата на Конференцията.

2. Относително Добруджа България да предложи, щото въпросът за повръщането ѝ на Южна Добруджа да се разгледа едновременно с въпроса за даването Бесарабия на Румъния. През 1913 г. Румъния си присвои тази област, без да е искала или получила съгласието на Европа, а през 1918 г. Европа даде същата област на България. Конференцията въпреки че счита добруджанския въпрос[129] за изключен от договора, все пак очаква, че България ще приема тия граници с Румъния, които ще включат Южна Добруджа в Румъния. България обаче не бива да се откаже без протест от границите, които ѝ са били определени от Европа.

3. България да си вземе добра бележка от уверението, че Лигата на народите ще има власт да измени изложените ѝ с договора военни клаузи и да поиска това уверение да ѝ се даде писмено.

4. България да протестира още веднъж против постановленията, които дават право на съдилищата в Румъния, Сърбия и Гърция да съдят българските поданици след сключването на мира.

5. Относително постановленията за защитата на малцинствата в България, бързайки да ги възприеме, е в правото си да очаква, че подобни постановления ще бъдат наложени и на Румъния, Сърбия и Гърция. В тия държави живеят голямо число българи, а числото на сърбите, румънците и гърците в България е много малко. Затова ще бъде не само несправедливо, но и парадоксално, ако се наложат на тия държави по-меки задължения, отколкото на България.

Един добър познавач на балканските въпроси, кореспондентът на "Таймс" Джеймс Баучер, който информираше делегацията винаги щом това му бе възможно, пише по тези въпроси:

"Отговаряйки на желанието ви да ви съобщя мнението си върху сегашното положение, изпращам ви тия няколко мисли, които вероятно са минали вече през ума и на българската делегация.

Относително пункт 1 мисля, че България би могла да откаже да подпише българския договор, докато не получи исканите писмени уверения, и ако накрая бъде принудена да подпише, да направи това само след като формално протес-

тира и заяви, че се подчинява на силата. Сега, когато Русия не съществува, а Франция и Англия ѝ са враждебно настроени, не виждам кой би могъл да спаси България в случай че враговете поискат да си я поделят. Лигата на народите е още само сянка и затова безсмислено е България да се надява на нея.

По пункт 2 - мисля, че щом Румъния получи Бесарабия, не би имала вече никакви права върху Добруджа.

Относително пункт 3 ми ля, че уверенията относително Лигата на народите ще имат стойност само ако бъдат дадени писмено.

Най-елементарната справедливост изисква (пункт 4) изменението на проекта относително военните съдилища.

По п[ункт] 5. Искането да се наложат подобни задължения и на Гърция, Румъния и Сърбия е толкова по- основателно, защото мисля, че известен по-благоприятен режим в това отношение е обещан на Румъния. Ако тия задължения за другите държави бъдат сменени след разни пазарлъци, даже сянката от защита на българите, живущи в чужди държави, може да изчезне завинаги.

Не вярвам да остана тук до подписването - последното действие на трагедията. Дълбоко съм погнусен и съм уморен. Ще отида вероятно в Лондон, а след това в Ирландия. Надявам си, че ще мога да дойда през пролетта в България, но кой знае какво може да стане дотогава? При все това, ще остана тука дотогава, докато вие и вашите колеги считате присъствието ми в Париж за що-годе полезно.

Джеймс Баучер"

Готвим се за път. Досега имаше мир и съгласие всред делегацията. Всеки работеше според силите и възможностите си. Председателят Теодоров ръководеше работите, без да среща спънка откъдето и да е. След връчването на проектодоговора се почувствува едва доловим смут у някои. Почна да се говори кой ще е този, който ще подпише такъв тежък мирен договор? Чува се, че ако Теодоров бъде принуден да напусне министърпредседателското място, щял да си подаде оставка, като сложи за причина договора за мир. За щастие той не е загубил още надежда да възглавява по необходимост новия кабинет. Човек е винаги късоглед за своите работи. Вярно е, че при съставянето на последния кабинет въпреки парламентарния ред, той беше получил благословията от новия цар, но тогава и времената, и хората бяха други. Тук всички знаят кой ще състави утре новото прави-

телство. Дори един стар, елегантен наш дипломат отдавна е напуснал чакалнята на Теодоров и демонстративно обикаля около Стамболийски (такива още минават за "хитри"). Друга изненада: Михаил Сарафов, който не пропущаше случай да не говори против партизанството, което пуснало дълбоки корени и разяждало държавата, сега заявява, че няма в един ден да остане в състава на делегацията, ако партията му не бъде представена в новото правителство!

Напущаме "Шато дьо Мадрид" без съжаление. Това име е свързано с един разорителен за Франция мир при Франсоа I. То ще напомня на българските поколения тоже за един разорителен мир. Днес ние чувствуваме опакото на Париж и забравяме, че това име е още символ на свободата и на прогреса.

Отиваме си както бяхме дошли, само че сега не се забелязва никаква строгост. Още при стигането на гарата българският железничар - пазач на вагона, отдръпна настрана Теодоров и Стамболийски и им съобщи уплашено, че един български офицер, някой си Колев, сега пленник във Франция, избягал от лагера си, дошъл незабелязано до Париж и се скрил във вагона. Макар и добър човек, страхът надделя у Теодоров и пред перспективата на един голям скандал той каза на железничаря да накара беглеца да напусне вагона и да търси спасение по друг начин. "Съжалявам - каза той, - но не мога да излагам държавата за един човек, макар и пленник." Стамболийски веднага се намеси и каза да мине младежът в неговото купе." Аз ще го скрия - каза той. - Ако произлезе от това скандал, както казвате, аз ще понеса лично отговорността за него. Нищо осъдително няма в това да се спаси един съотечественик от плен и не са французите, които ще възроптаят за това." Теодоров мълчаливо се съгласи, пленникът остана и слезе жив и здрав в Швейцария, без да узнае някой нещо.

Стамболийски обичаше такива случаи. Преди около три месеца, след като прие в министерството много посетители, накрая при него влезе човек на средна възраст от Демирхисарско. Излезе, че се познаваше с министъра от затвора, защото разговорът се въртеше все около него. Поиска петдесет лева "в заем" и когато отвори вратата да си излиза, каза: "Не съм пуснат, а избягах. Тази нощ смятам да мина границата и утре да бъда при нашите. Сбогом!" Аз не бях минал още по тези пътища и останах като гръмнат. Стамболийски се усмихна и каза: "Добър човек е, осъден от военни-

те съдилища за глупости. Заради някакви алинеи и букви амнистията не го засяга и сега бяга. Само защо каза, че е бегал?... Дано го не заловят." Тогава нямаше такава опасност и да я търсеше човек.

Сбогуването стана човешки. Полковник Анри беше официален и остана до края такъв. Майор Гьоцман изказа съжаленията си за неприятностите, които сме имали в "Шато дьо Мадрид". На сбогуване той каза на Стамболийски на български: "Добър час и Господ да е на помощ!" Говоря с полицейския комисар Приоле; интересува се много за нашите работи и никога не е бил така разговорлив. Изпъкна от някъде и нашият нормандец. "Внимание - казва и намига за Приоле. - Той е от контрашпионажа!" Пита ме дали е вярно, че Стамболийски ще бъде утрешният министър-председател на България? Не зная, отговарям, но сигурно зная, че вие ще получите един голям пакет ароматични български цигари, и му вземам адреса.

С нас пътуват трима съглашенски офицери, обаче тяхното присъствие вече не се чувствува; те са, изглежда, само за услуги. Влакът върви бързо и спирките са на големи разстояния. В нашия вагон вече не се забелязва, че пътниците са от една среда, че има нещо, което да ги спойва. Всеки се е оттеглил в своя ъгъл и се занимава с нещо. Багажите са в специален фургон. Там са и всички книжа на делегацията - официални и частни.

Разформирова се и научната ни мисия в Швейцария. Тя се състои от наши учени, които са били изпратени в началото на войната за защита на националната ни кауза. Като резултат на тяхната дейност в Швейцария са излезли редица ценни книги. От проф. Йордан Иванов са публикувани книгите; "Българите пред конгреса на мира. Исторически, етнографски и дипломатически документи", която през 1919 г. претърпяла в Берн две издания; "Българи и гърци пред швейцарското обществено мнение" или "Областта на Кавала". Проф. Ан. Иширков е написал: "Името българин", "Македония и установяването на Българската екзархия", "Българите в Добруджа", "България и Бялото море", обнародвани в Лозана и Берн. От същия автор е излязла на български и френски обемиста книга "Западните покрайнини на българската земя. Бележки и документи". Трябва да се отбележат и книгите на К. Стефанов, на Юрдан П. Георгиев и Ст. Н. Шишков върху Беломорска Тракия, както и книгата на Вл. Цанов "Доклади и писма на американски мисионери относ-

но разпределението на народностите в някогашните провинции на европейска Турция 1858-1918", издадена на английски език. Проявили са добра дейност, макар че е могло да се постигнат още по-полезни резултати. Както в повечето наши работи, липсвала е организация. Трябвало е вещ и енергичен човек, който да насочва и координира усилията на всички и да ги използува както трябва и по време, и целесъобразност. Наистина с това се е бил нагърбил пълномощният ни министър в Берн Недков, но той не само че се е показал неподходящ за такава задача, но е станал причина да се породят ред разногласия.

Прекарали доста дълго време из Европа, сега на някои от тях не се прибираше в България и само категоричният отказ на Т. Теодоров да им продължи командировката ги склони да тръгнат. Панчо Дорев пък заявил с учудваща наивност че като добър познавач на турските въпроси и като личност, известна и с широки връзки в Отоманския свят, бил поканен от англичаните да отиде да работи в Турция за тяхната кауза. При това той мислел, че едновременно можел да остане и на българска служба. Много късно се узна, че двамата пратеници за защита на тракийската кауза - Николов и Тончев, единият гимназиален учител, другият чиновник в Народната банка, били забравени и трябваше Министерството на външните работи [и изповеданията] да праща окръжна телеграма в Швейцария, Франция и Италия, за да ги намери и си ги прибере.

Когато тръгнахме с маршрут през Румъния, това ми се видя като ненужна демонстрация, която можеше само да дразни сърбите, но много скоро се видя, че пътят е правилно избран. Макар и да бяхме с дипломатически паспорти и с транзитни визи, сръбските погранични власти във Винковци поискаха да направят подробен преглед на вагона и на целия багаж. Напразно им се показваха документите и им се каза, че те нямат право да преглеждат книжата на делегацията, които са дипломатически документи. Сръбските служащи, цивилни и униформени, все млади хора, не разбираха от никаква дума и, настръхнали, продължаваха да се зъбят. Нашите паспорти бяха у шефа им и ние бяхме в техни ръце. По едно време влакът потегли с единия вагон, а другият и багажният Фургон останаха във Винковци въпреки постъпките на съглашенските офицери. Стигнахме в Сегедин, където французкият комендант биде уведомен за станалото. Той заяви, че делегацията пътува под отговорността на френското

командуване и че скоро ще уреди всичко. Телефоните заработиха и действително след малко време се даде нареждане за свободен пропуск на делегацията. Върнахме се във Винковци и на другия ден продължихме пътя си с другия влак. Така често пъти упоритостта и нетактичността на един стражар може да създаде големи неприятности.

Това не беше за първи път. И по-рано такива спънки бяха правени и на куриерите на делегацията. Трябва да се признае, че румънците из целия път бяха много внимателни. И с едните бяхме доскоро във война, както и с другите, но разликата в държанието им беше огромна. Нека им е простено на сърбите, защото тази злоба и груби обноски са предизвикани може би от дивите действия на някои органи на нашата полиция и на административни органи през време на недавната окупация.

Впоследствие службата ми във Външното министерство ми наложи за известно време да се занимавам с това, което наричахме тогава "вътрешни репарации", т. е. обезщетяване на пострадалите през войната чужденци от нашата полиция или администрация. За пострадалите българи оставаше Господ да се грижи! Натъкнах се на печални случаи и на неща, от които човек трябваше само да се срамува. Поисках да видя главния виновник, всесилния и пълновластен началник тогава на полицията Георгиев, познат повече под прозвището Харамията. Дойде един възрастен човек, който трепереше повече от страх, отколкото от немощ. "Не бойте се - му казах, - нямам нито власт, нито желание да ви сторя някакво зло, повиках ви само да ви запитам защо сте вършили или търпели всички тези безобразия?" Той ме гледаше със старческите си стъклени очи и не можеше да каже нищо, а пакостите, които беше нанесъл на България, бяха неизброими.

Стамболийски стои в купето. Той не можеше да понася униженията и оскърбленията. Ако излезе - мъчно може да се стърпи да не се намеси. Той знаеше, че всички неприятности не се дължат само на пограничните полицейски власти. Преките началници, поне в окръга, не можеха да не знаят, че минава нашата делегация. "Не само виното опиянява - казва той, - и властта, самочувствието на победителя, неочаквано разширените граници, чувството на надмощие - всичко това опиянява и колкото хората са по-прости, толкова главозамайването у тях е по-голямо. В Париж ние почувствувахме ярема на конференцията, но в по-долните органи не забеля-

захме никаква самозабрава - напротив - те бяха толкова коректни и внимателни, че ние понякога се чувствувахме неловко. Уединението ни в Париж беше заповядано и все пак беше търпимо. Ние например злоупотребявахме с добрата воля на нормандеца. Скоро ще видим и нашите колко струват. И ние не стоим по-горе от сърбите. Дай на балканеца власт, тури пагон на рамото му и го виж след това - не можеш му излезе насреща. Сърбите ще държат дълго време такова поведение, докато не дойде у тях друга власт, която да заговори на по-разумен и примирителен език, но затова и от нас ще се иска много."

Янко Сакъзов дойде в купето. "Е, Александре - казва той още щом седна, - трябва да поговорим за това, което ни предстои да правим в София. Както и да мислим, ще се наложи ти да съставиш кабинета. Какъв мислиш да е съставът му?"

Стамболийски се замисли малко и отговори: "Ако и да има дотогава още доста време, нека поговорим. Като вземем съотношението на силите в Народното събрание, най-редно ще е, щом Земеделският съюз бъде натоварен с образуването на правителството, да потърси сътрудничеството на тесните социалисти. По численост те идват след нас; най-дейни са и с тяхното сътрудничество ще могат най-лесно и основно да се разрешат и най-трудните въпроси; затова ние ще потърсим най-първо тях. В такъв случай с вас няма да можем и да говорим, защото, знаеш, че те не биха ви търпели по никой начин. Обаче аз се съмнявам, че те ще се съгласят на някаква комбинация. Не зная дали и причини от външно естество няма да се намесят в нашите вътрешни работи. Ако комунистите откажат, сравнително най-подходяща тогава комбинация ще е с вас и радикалите. Писаха ми от София, че радикалите, поради неуспеха си в последните избори, смятали да не вземат никакво участие в каквото и да е правителство. Това трябва да е Найчова идея, защото Костурков беше в кабинета, който води войната, та сега ли ще бяга от властта? И тогава имаха толкова депутати, колкото и сега. За другото ще говоря с нашите другари в София: местата - според съотношението на силите. Не съм упълномощен да поемам каквито и да е задължения. Зная, че работата ще е тежка, отговорна и ще иска голям кураж, за да се върши. Войниците се върнаха с по-голямо политическо съзнание за своите права - дълг е на управниците да съобразят да им ги дадат, нежели да оставят те сами да си ги вземат."

Янко Сакъзов каза, че поначало е съгласен с това. Нему са известни всички точки от програмата на земеделците и той ги одобрява напълно. Остава да се споразумеят за подробностите в София. Той съзнава отговорностите на левите партии в този момент и се надява, че те ще изпълнят дълга си. Той не можел да вземе никакъв ангажимент, преди да се види с ръководството на партията си. Смята, че тесните социалисти ще откажат каквото и да е сътрудничество - такива били и сведенията му от София. След тези думи той си отиде в къщето.

Стамболийски се изказа така за него: навремето си изиграл полезна роля в нашия политически живот. Създал цяло поколение общественици, но не можал да ги задържи. Много от ръководителите на другите партии са минали през неговата социалдемократическа школа. При разцеплението мнозинството отишло с тесните социалисти, там отишли и фанатизираните и борчески елементи. В разбиранията си бил половинчат, колеблив и клонял към решения, които не носели риск и опасност. "Преди войната подписахме един позив против политиката на Радославовото правителство, но когато ни изправиха пред следователя, той се отказа от подписа си. Все пак той е честен човек и един от нашите по-значителни политици. Кръстьо Пастухов е най-добрият полемист между социалдемократите и с някои качества надвишава другарите си, но е с тежък и мъчен характер. От тях Григор Чешмеджиев минава за наш най-добър приятел, но това се само вижда така, защото гледа делата на Народния магазин. Не му липсват дарования, но е безскрупулен вестникар и интригант. Поради тези му черти той е като ръбат камък - не го бива ни за лице, ни за ъгъл. Но в политическата дейност не всякога е възможен най-добър избор.

Партиите са като хората, трябва да се вземат такива, каквито са. При липса на избор ще вземеш това, което е по-добро, а понякога ще ти се наложи и това, което най- малко желаеш. Иска ми се да се случи това, което има най-малко изгледи да стане: да образуваме правителство с много малко мнозинство и по някой добър законопроект, например този за разпределението на земята, за трудовата повинност или кооперативната търговия, да бъдем бламирани. Тогава ще излезем с чисто чело от тази бърканица, ще се устроим вътрешно добре и стегнати, дисциплинирани и с нашата подробно разработена и ясно очертана програма, да щурмуваме властта и да изградим Нова България."

За трети път го чувах да изказва това свое противно чувство към властта. В началото си помислих, че се дължи на прекарания дълъг живот в опозиция, но не беше това. Той чувствуваше, че не беше още дошло време за управление.

Рамадан - краят на пътуването настъпи. Прехвърляме се на българския бряг с реморкьор. Пръв прави оптимистични изявления Сакаров. Той казва, че договорът ще бъде поправен. От западната ни граница няма да се вземе нищо. От Източна Тракия ще се образува независима държава, която ще включва голяма част от Западна Тракия с Дедеагач и Гюмюрджина.

Това са стари надежди и приказки. Сакаров е оптимист и не иска вероятно да отчайва първите посрещачи. Т. Теодоров е въздържан и съветва за спокойствие.

На гара Червен бряг се качва в купето Цанко Бакалов. Той не е изненадан от нищо, защото аз съм го своевременно държал в течение на всичко. В купето дойдоха още няколко депутати, окръжни съветници и други. Общото впечатление от положението на страната е, че прехраната е незадоволителна, постъпването на приходите слабо и нередовно, чиновничество нехайно и мързеливо, общо отслабване на властта в общините, окръзите и държавата, безгрижие към пострадалите от войната, затворени граници, липса на най-необходими стоки, обща болезненост у народа и пр. На всяка гара се явяват хора да питат какво е положението.

XI Заминаване на делегацията за София

Образуване на кабинет Ал. Стамболийски. Стамболийски отново в Париж. Писмата на Клемансо, Пашич, Венизелос и Коанда. Подписване на Договора за мир в Ньой

На 27 септември в 2 ч и 15 делегацията пристигна в гара София. "Нека да слязат всички - казва Стамболийски, - да се източат, че тогава ние ще елезем." Слиза Сакъзов, след него Теодоров и другите. Посрещачите се ръкуват, без много да говорят. Пристъпят големи делегации, Добруджанска, Царибродска и Босилеградска с траурни знамена и черни ленти на ръка. Те вървят в гробно мълчание. Тази печална гледка раздвижва чувствата на всички. Някои от присъствуващите плачат. Това е повече плач от безсилие.

Веднага след пристигането се свика Министерски съвет. Т. Теодоров е дал пълни обяснения по работите на делегацията и на съдържанието на договора; назначена е била и комисия за изработването на отговора.

Вечерта вкъщи е пълно с журналисти. Те шумят, питат и дразнят с повърхностното си любопитство, още повече че много от тях до вчера поддържаха най-ревностно политиката, която ни докара до това положение. Партиите имат нужда от тази жълта преса и гледат да я спечелят на своя страна. У нас най-голяма свобода има всъщност за жълтата преса. Законите не я засягат, а цензурата, когато има такава, не се интересува от нея. Върви в съгласие с всяко правителство и така си осигурява свобода на действие там, където й диктуват интересите.

Нищо не е подготвено за изявления, но въпросите почват:

- Какво ни носите?

- Какво ви носим? - повтаря Стамболийски. - Смърт! Онова, което ви носим, е най-тежката присъда, но все още проектоприсъда. Ние смятаме, че тя може да се смекчи както

по отношение на териториалните, така и по отношение на другите точки на договора и особено по отношение на бъдещите граници между България и Сърбия в Кулско, Царибродско и Босилеградско.

- Какви бяха отношенията на властите в Париж към вас?

- Третирани бяхме като подсъдими, бяхме под постоянен надзор и не ни позволяваха никакви срещи. Случайно учехме какво става и изпращахме до конференцията мемоари. Дали са четени обаче тези мемоари, ние не знаем. Изглежда, че не са четени, щом въпреки тяхното подаване ни се връчи такава присъда. Принципите на Уилсън не съществуват, французи и англичани са направили всичко, за да ги обезсилят. Американците се помъчиха да ни помогнат, обаче не можаха да се наложат в нищо. Против договора са всички прогресивни сили във Франция и Англия. Като мине този бяс, който е обхванал повечето от победителите, ще се образува една стихия, която ще наложи ревизия на тези договори. Ние ще постигнем нашето обединение, но не чрез война, а със сближението на народите. Сега трябва да запазим спокойствие, защото нашите съседи очакват само случай, за да направят у нас това, което направиха в Унгария. Там, където има народовластие, там не може да има претопяване на народите.

30 септември, ден на всенароден траур. Това има възпитателно значение за народа, служи също и за отдушник на общата скръб.

Вестник "Тан", който щеше да защитава нашата кауза, описва държането на нашата делегация като раболепно и смешно. Делегацията уж поискала връчването на договора да стане тържествено. Въобще много нелепости се четат в броя му от 25 септември. "Енформасион", както и друг път, поддържа България. Македония била като Елзас за България. "Дейли Нюз" пледира за териториален излаз на България на Бяло море. "Ниър Ийст" съветва да се подпише договорът. Предупреждава, че България пак ще бъде фактор на Балканите. Нашите приятели Джеймс Баучер и Леон Ламуш продължават неуморно да се борят в пресата от двете страни на Канала.

Предварителните преговори с партиите за сътрудничество при евентуално управление не вървят както трябва. Тесните социалисти не са наклонни на такова сътрудничество. Радикалите са взели решение да не участвуват в никаква

власт, понеже се смятат бламирани в последните избори. Всъщност разликата е само в един мандат; те смятат да се прегрупират и обновят, иначе ги грози изчезване, както лесно загива кошер, на когото пчелите са намалели много.

4 октомври. Широките излязоха с големи претенции: програмата приемат напълно, но искат министерствата на вътрешните и външните работи и изповеданията, на войната и на железниците, пощите и телеграфите. Те говорят и за председателството на Народното събрание. Стамболийски и Марко Турлаков отидоха в клуба на радикалите да говорят отново с тях. Най-после те отговорили, че ще чакат техния Управителен съвет да се събере и пререши въпроса. Днес царят прие Стамболийски на продължителна аудиенция и го е натоварил да състави кабинет при каквато комбинация намери за най-полезна.

От страна на Народняшката партия и цанковистката партия съобщиха на Стамболийски, че ще подкрепят един земеделски кабинет, "доколкото това им позволи партийната програма и интересите на страната".

5 октомври. Преговорите с широките продължават. Те са направили отстъпка, която заявяват, че е последна: отстъпват на земеделците Министерството на вътрешните работи при условие че персоналът, назначен от Пастухов, няма да се сменява; че комисия от трите партии ще контролира министерството, за другите министерства държат безусловно. Понеже това им е било последната дума, преговорите се прекъснаха.

Упоритото държане на широките социалисти се дължи на това, че те се смятат днес абсолютно необходими. Предполагам, че има някои, които не желаят да стане тази комбинация, и им внушават, че земеделците в края на краищата ще отстъпят, иначе те не биха изпаднали в тази безизходна позиция. Последната среща стана между Стамболийски, Ц. Бакалов, Турлаков и Даскалов от страна на Съюза, а от страна на широките бяха Я. Сакъзов, Кр. Пастухов, Ас. Цанков, Хар. Христов и Гр. Чешмеджиев.

В 6 ч Земеделската парламентарна група взе решение:

1. Да се образува правителство, което да включи по-голяма част от представителите на другите парламентарни групи.

2. Избират се министри: Ал. Стамболийски, Ц. Бакалов, Ал. Димитров, М. Турлаков и Р. Даскалов. Остават свободни две места за тази партия, която би пожелала да сътрудничи.

3. Избират се Неделко Атанасов и Ал. Ботев за подпредседатели на Народното събрание.

Сондирани, народняците посочват за свои кандидати Михаил Маджаров и Атанас Буров, а цанковистите - д-р Данев.

Най-невероятното стана нежелана действителност.

Както беше естествено и парламентарно, Стамболийски посети най-напред представителите на Комунистическата партия Васил Коларов и Христо Кабакчиев, които дали известния от по-рано отрицателен отговор.

Когато представяше новия кабинет в Народното събрание, Стамболийски каза: "Парламентарно бе да се натовари със съставянето на кабинета Земеделският съюз и ако не желае - Васил Коларов. У нас имаше течение да се състави левичарско правителство. Аз знаех, че тесните социалисти ще откажат. Една наша делегация беше натоварена да се споразумее с широки и радикали, но не успя." Още първите думи не бяха много ласкави за състава на правителството и Стамболийски държеше да го каже.

Отговорът на проектодоговора за мир е готов. Конференцията сигурно не бърза много с нашия въпрос, защото тези дни има по-бързи работи да разрешава. Пожарът запален от Д'Анунцио във Фиуме, рискува да се разшири. Сега Италия и Сърбия са опасните огнища.

Борбата против ратификацията на Версайския мирен договор в Америка се засилва, както и кампанията срещу Уилсън, който е бил освиркан в Сан Франциско и се е разболял от нерви. От друга страна, Сенатът е натоварил една комисия, която да проучи подаръците, които Уилсън и неговата съпруга са получили във Франция (смята се, че възлизат на 3 милиона франка). Един закон в Америка запрещавал длъжностни лица да получават подаръци от чужбина.

Жак Фиески беше уведомен какво правителство ще бъде съставено и той пише в "Льовър" от 14 окт., че в България е съставено правителство от земеделци, широки и радикали. Като изброява малко с тази малко погрешна новина, той продължава: "Политическите партии, които ще вземат властта, са поддръжници на политика за сближение със съседите, главно с югославяните, но не чрез откъсването на Струмица, Босилеград и Цариброд от България и чрез нарушаване на принципите на самоопределението на народите ще се сближат тези два народа, които тъй дълго бяха жертва на чужди амбиции."

"Дейли Кроникъл" като пише, че наказанието на България е заслужено, отбелязва все пак, че България е третирана несправедливо, като ѝ се отнемат Западните покрайнини и Тракия.

Брюкселският "Етоал Белж" пише: "...но да се дават на съседите им земи, населени безспорно с българи, е голяма грешка. Някъде населението е твърде смесено и най-разумно ще бъде да се създаде независима Македония."

"Журнал де Деба" публикува свирепа статия срещу България, която завършва така: "Странно, че България все още намира хора на Запад, които да я защитават."

"Вестминстер Газет" съобщава, че Венизелос кръстосвал из Англия, срещал се с меродавни политици, държал беседи и пр. Като заявявал, че тракийският въпрос не можел да стои висящ, той предлагал, за осигуряване на мира една конференция между Сърбия, Гърция, Чехословашко, Румъния и Полша. Засега България не можела да се допусне в конференцията. "Тази страна е с толкова силни стремежи за завладяване, че по-скоро би представлявала един опасен елемент в новата комбинация" - пише вестникът.

Баучер публикува в "Манчестър Гардиан" дълга статия, в която обстойно и отлично обосновано разглежда всички въпроси, засягащи днес България. В заключение той иска да се даде на България областта между Места и Струма с пристанището Кавала. Освен това той пледира да ѝ се даде и една област заедно с градовете Одрин и Лозенград, макар България да не е представлявала сега такова искане.

Още в началото на новото управление се видя, че това е неестествено сборен кабинет, за който не ще се намери обединителна спойка. Възприе се прилично обръщение в писмата до царя, вместо необичайните за нас раболепни изрази. Данев, а по-рано и Т. Теодоров, продължиха да се обръщат към царя с думите: господарю, съм... вашият покорен поданик и т. н. Буров е по-горд и рано изостави тези обръщения, употребявани у нас само от просяците и циганите. На 22 октомври бюджетарната комисия, в която присъствували 17 земеделци, тесни социалисти и широки срещу 5 от десницата, приела да се обложи капиталът на акционерните дружества с 1,2 до 3%. Това е било възприето от Турлаков и внесено от министра на финансиите. Веднага "обществото се развълнувало", телефоните забръмчали и се раздвижили разтревожени делегации. В Министерския съвет Буров се изказал против, Данев повторил същото. И Стамболийски се изказал

против, но като казал, че решението е неправилно редактирано - трябвало облагането да обхване целия капитал, банки, разни видове дружества, предприятия и пр. Това е първото стълкновение по въпроса за посягането върху капитала.

Още в Париж, когато ни се връчи проектодоговорът, делегацията поиска екстрадицията на Радославов, Жеков и други виновници за катастрофата, които забягнаха и се укриха в Германия. Постъпката за екстрадицията се направи със съгласието на българското правителство, което беше решило да съди тези виновници. Сега правителството нареди да се арестуват членовете на Радославовия кабинет, някои депутати и други лица[130], отличили се със своята вредителска дейност. Задържаните са внушително число - около петстотин души, и са отведени в Централния затвор. Това внесе доста голям смут в София, докато от провинцията се получават много писма и телеграми, които одобряват взетите мерки. Книжниците в столицата разглеждат въпроса само от гледна точка на Конституцията и законите, които били нарушени. Не може да се отрече, че това формално е така. Наистина една власт, която не се ръководи от Основния закон или въобще от законите, тя може да тръгне по пътя на своеволията, от които са толкова страдали народните маси, но в случая се налага да се действува бързо, защото виновниците, като нарушават също законите, ще избягат в чужбина, където вече са намерили топло убежище най-главните от тях. При това не трябва да се забравя също член 118 от проектодоговора за мир, който иска да се предадат на Съглашението за съдене същите хора, както и много други лица. При избор никой нямаше да предпочете да го съди неприятелски съд. Току-що проиграните народни интереси наложиха това дело на висша правда за назидание на бъдещите поколения.

Стамболийски се измъчваше, когато като длъжностно лице трябваше да взема мерки, които като човек му бяха противни. Мъчно беше да го накарат да подпише заповед за уволнение на провинен чиновник, освен при по-тежки случаи. "Намерете - казваше - друго лично наказание, защото като го уволнявате, вие наказвате цялото му семейство. Преценката ви трябва да е строга, когато назначавате." По външност и на думи изглеждаше суров, всъщност беше милостив. И сега тези арести го смущаваха. Неговата чувствителност беше изострена от дългото му лежане в затвора.

Една вечер, както всеки ден, след като бяхме направили преглед на изминатия ден и Стамболийски беше дал поръченията си за другия, говорехме за арестуваните и за тяхното предстоящо съдене, той каза: "Имам много лоши спомени от затвора и сега не мога да понасям и името му дори. Съдиите са свикнали лесно да раздават присъди и да пълнят затворите. Има там и невинни хора, за които никой не полага грижи. Тъмничарите са обикновено хора зли, мързеливи и рушветчии. Контролът над тях фактически не съществува, затова там се казва; "Бог високо, цар далеко!" Особено да не попаднеш в такава дупка като затвора "Баба Вида" във Видин. Там аз си дадох дума, ако един ден имам власт, да въведа човешки режим в затворите. Отнемането свободата на човека е достатъчно наказание за него. Сега министерствата са отрупани с работа и ще мине доста време, докато правосъдието изготви новия правилник. Дотогава намери някой човек добър, честен и просветен, който да въведе ред в Централния затвор; за такъв човек ти вече говорих. Там има задържани хора образовани, стари политици, може би и болнави, да не ги оставяме на грижите на едноокия надзирател Стоянов, който е жесток човек."

В това време беше много мъчно да се намери такъв подходящ човек, защото в Съюза нямаше много хора с образование. Освен това тъмничарската и полицейската служба миназаха за позорни и никой не искаше да служи в затвор или полиция. Най-подир намерих един мой другар от детинство, запасен офицер, отговарящ на това, което искаше Стамболийски. Казваше се Асен Стоев, същия, когото след години Кимон Георгиев лично беше арестувал и отвел в Сливнишките казарми и на когото Петко Петков развя кървавата риза в Народното събрание. След дълги увещания и при личната намеса на Стамболийски той прие длъжността и се настани в затвора.

Новият директор го прекали със своя либерализъм; почнаха да съобщават, че повечето политически затворници под разни предлози били из града; една голяма група за удобство била пратена в Александровата болница и цял ден се разхождала по халати из Боянските ливади, като понякога оставала на обяд в селските кръчми и т. н. С една дума "Централния" беше станал синоним на щастливо място между затворите. Стана нужда да отида да предупредя, че този необичаен порядък ще предизвика нежелана реакция от страна на Министерството на правосъдието и Министерския съ-

вет. Когато казах на Стамболийски, че някои тълкуват тази разпуснатост като слабост на правителството, той отговори: "Не желая да проявявам жестокост."

Така живееха виновниците за народната катастрофа и смятаха, че това се дължи на тяхната невинност и се изкарваха жертва на фатално недоразумение. В това време траурни митинги покриваха площадите на Струмица, Цариброд, Босилеград и на добруджанските градове и стотици хиляди пострадали семейства тръпнеха в тревога и скръб.

Докато в София се образуваше новият кабинет и се извършваха арестите на виновниците за катастрофата, министър Маджаров уведоми конференцията за числото на арестуваните, за имената на по-видните от тях, както и че е искана екстрадицията на Фердинанд, Радославов, Жеков и др.

Конференцията избърза да приложи териториалните клаузи на неприетия още и неподписан договор за мир, като нареди да се изпразнят от нашите войски Тракия, Струмица и Добруджа, защото щели да бъдат заети първоначално от съюзни, по-после от гръцки и сръбски войски. Същата процедура се прилагаше и в Унгария. Така предварително взетите решения от Върховния съвет се изпълняваха планомерно въпреки протестите и обясненията на нашата делегация. Може би ставаше още някакъв малък спор между четиримата главни в конференцията по въпроса за Цариброд и Босилеград, но надеждата за успех беше почти нищожна, макар и в София меродавните лица да даваха в своите изявления някакви малки и мъгляви надежди, в които и те самите не вярваха. Вестникът на Клемансо "Л'Ом либър" продължаваше силно да напада България, като пишеше за зверства, извършени от българите в Гърция. Изобщо щом ни се връчи проектодоговорът, подкупната преса поутихна. Завесата беше спусната вече и наемните защитници на една престъпна кауза можеха да се отдадат на пируване.

Т. Теодоров се обади с телеграма от Париж и изказа мнение, че за подписването на мира щяло да бъде необходимо да отиде и министър-председателят. От това проличава, че той, който се числи още председател на делегацията, ще иска да се оттегли. Стамболийски нямаше намерение да ходи, защото намираше това за излишно, но може би ще се наложи да промени решението си.

Отговорът на проектодоговора се изпрати в Париж и на 24 октомври преди обед е бил предаден на конференцията, напечатан на френски и английски. Още същия ден са съоб-

щили от канцеларията на Дютаста за получаването му в конференцията.

Българският отговор на проектодоговора за мир, който биде връчен на 24 октомври 1919 г., се състои от 3 части:

Всяка част се предшествува от една препроводителна нота, в която се изброяват накъсо измененията, които българската делегация моли да се направят в проектодоговора. След нотата следват разисквания на отделните членове, в които се искат изменения.

Първата част третира членовете, отнасящи се до Лигата на народите, защитата на малцинствата и труда. Българската делегация с готовност възприема новата международна организация - Лигата на народите, и моли България да бъде приета в нея. С не по-малка готовност тя посреща мерките, взети за защита правата на малцинствата, но настоява щото тази защита да бъде взаимна, а именно да се направи нужното за защита на българите, живущи в Румъния, Гърция и Сърбо-Хървато-Словенското царство.

Най-после що се отнася до труда, България с готовност възприема всички постановления на проектодоговора по този въпрос, като моли, щото България да бъде приета по-скоро в Международната организация на труда.

Втората част от българския отговор се отнася до териториалните въпроси. След едно изложение на целите, за които България е влязла във войната, и едно кратко изложение на българската политика през последните години, в което се опровергава обвинението, че България е търсила хегемонията на Балканите и преследвала империалистични цели, препроводителната нота прави един анализ на българските граници в Румъния, Сърбо-Хървато-Словенската държава и Гърция. Отделен пасаж е резервиран за македонския въпрос[131].

След препроводителната нота следват най-подробни изложения по добруджанския въпрос, западната българска граница със Сърбо-Хървато-Словенската държава и Тракия, като отделни бележки са посветени за оборване сръбската и гръцката теза за Македония.

Един кратък преглед на разни европейски статистики за Македония, от които ясно личи българският характер на тая страна, завършва втората част, която съдържа 67 печатни страници, голям формат.

Третата част се занимава с военните, финансовите и икономически клаузи на проектодоговора. В нея българската делегация иска оставянето в сила на задължителната военна

служба за рекрутирането на българската армия, едно малко увеличение на състава ѝ и някои изменения в морските клаузи.

По отношение на съденето от съюзнически съдилища на българските поданици, провинени в нарушение на военните закони и обичаи, българската делегация главно настоява щото в тия съдилища да заседават само представители на великите сили на съглашението, а не и на заинтересуваните балкански държави.

По въпроса за обезщетението от 2 250 000 000 златни франка българската делегация, предвид лошото финансово положение на страната, моли за намалението му, премахване лихвите и определяне по-голям срок (50 год.) за плащането му.

По въпроса на капитулациите, които бяха на път да бъдат отменени, българската делегация настоява да се приеме съществуващото положение преди войната, а не да се иска възстановяването им.

Третата част свършва с бележки по въпроса за имотите, правата и пр. на частните лица - български поданици, и моли за едно еднакво третиране на българските поданици с тия на съюзните държави.

Най-сетне един откъслечен пасаж се занимава с положението на бежанците в България и настоява да не се третират те като български поданици.

Третата част съдържа 50 напечатани страници, голям формат.

При образуването на новото правителство, с изключение на широките социалисти, които може би по криво пресметнати партийни съображения, бяха поискали Военното министерство [Министерство на войната], всяка партия избягваше да се занимава с войската. Причините бяха ясни: по силата на мирния договор много офицери трябваше да бъдат уволнени и следователно да им се търси работа; доброволческата система предвещаваше непреодолими трудности, огромни разходи и т. н. Народняци и цанковисти бяха достатъчно хитри и тактични, за да не се нагърбят с такава неблагодарна задача, и се задоволиха с тези министерства, които уреждаха хазната, търговията и индустрията и връзките с чужбина. Позволих си да кажа пред Стамболийски мнение, че народняк трябва да поеме Министерството на войната, той да приложи мирния договор в това нарочено министерство и той да се разправя с Военноконтролната мисия. Но

така се стекоха обстоятелствата, че трябваше да стане титуляр на този кошер сам министър-председателят.

Още при приемането на Военното министерство [Министерството на войната] новият министър говори пред събрания персонал на това ведомство. Речта му беше кратка, но твърда. Той изясни положението на войската във връзка с мирния договор, който ще наложи уволнението на много офицери. Той заяви, че правителството ще положи всички усилия намалението на командния състав да стане по възможност по-безболезнено и строго справедливо, че министерството ще се ръководи само от интересите на страната. Уволнените офицери няма да бъдат оставени безпомощни жертви. На първо време ще им се даде известно обезщетение, колкото и да е лошо положението на държавната каса. Ще се намери възможност уволнените да постъпят на служба в други ведомства, някои от тях сродни с досегашната им дейност (Трудовата повинност); други, ако желаят, ще бъдат оземлени (Стамболийски смяташе, ако България получи териториален излаз на Бяло море, да засели в този коридор много от уволнените офицери).

Тези хора не трябваше да се приспиват, необходимо беше да им се каже цялата истина и той им я каза с пълна откровеност; те не трябва да забравят, че са жертва донейде на една политика, в която имат и те участие. Всесилието на Фердинанд идваше от партиите, които узакониха неговите своеволия, но той се опираше главно на войската, която в лицето на повечето военачалници му даваше пълна подкрепа, манифестирана ежедневно с повод и без повод. Трябва да се погледне тази истина в очите, за да се почерпи поука за бъдещето. Занапред казармата не трябва и няма да играе роля в нашия политически живот. Не трябва да се дохожда дотам, че тази организирана сила, която има само едно предназначение - да пази независимостта на страната, да допринесе със своята погрешна дейност за изгубването отчасти на тази независимост. Войската трябва да бъде само народна и да служи на народните интереси, а не на двореца и на отделни личности. Всякой трябва да се проникне от духът на Левски и Ботев, които служеха само на народа и със своята геройска смърт извоюваха неговата свобода.

Стамболийски говори на два пъти и във Военния клуб - пред офицерите на Софийския гарнизон. Той им изложи най-искрено положението на страната, говори за мирния договор, за задачите, които предстоят на България, за възмож-

ностите, които се очертават и т. н. По въпроса за вмешателството на войската в политическия живот той не допущаше никакъв компромис и апелираше всеки да се отърси от своите дребнави страсти и да изпълнява добросъвестно своя дълг. Войната продължава - казваше той, — само че на други фронтове - народния и стопанския.

Успехът от тези речи беше голям. Думите на Стамболийски бяха често прекъсвани от ръкопляскания и одобрения, които накрая не стихваха по няколко минути. Мен ми се струваше обаче, че това бяха временни въодушевления. Хората, на които той говореше така хубаво, сърдечно и смело, бяха отдавна с отровени сърца и заблудени умове.

Отзвукът от тези речи всред софиянци в началото беше добър. Мнозина измежду интелигенцията се изказаха одобрително. Наистина изказванията бяха повече устни, по телефона или чрез трети лица, но все пак се почувствува едно политическо раздвижване в народния дух, невиждано дотогава между тези среди. Обадиха се хора, които дотогава бяха стояли настрана или не бяха посмели да изкажат разбиранията си. Едно от първите получени писма беше това на писателя Антон Страшимиров, което гласеше:

"Господин Стамболийски,

Прочетох думите Ви във военното министерство и признах, че съм се лъгал във Вас: смятах, че Вие се импулсирате повече от суета, колкото от идеи. Слава Богу, че не!

А казали сте същността: победени или не, Радомирската революция беше против всевластието на мундира в българският живот! И трябва това сега коренно да се измени.

Аз не правя политическа кариера, но живея със страната си и често съвсем самичък съм се отзовавал на всеки смел зов, без да са очаквали това хората.

Прочие дано не Ви е чудно, че и сега се отзовавам; да се подхване открито превръщането на казармения Фердинандов ред в граждански!

Но за това трябва да се изрине от пътя на живота ни комарджийско-рушветчийската генерация на пропадналото еснафство.

Трябва да се създаде интелигенция от здравата среда на земеделски цъфтящите села.

Как да се постигне това?

Трябва теоретизиране, трябва идеология, а Вие имате само популярен, само агитационен печат. Така Вашата работа се движи и ще се движи бавно и неуверено. Обръщам Ви

вниманието на това, защото съм готов да сътруднича безвъзмездно и безрезервно. Само създайте възможност да се пунктуват в обстоятелствена директива хвърлените във военното министерство Ваши основни мисли.

А. Страшимиров

София, 9/X - 1919 г."

Много подобни видни личности се присъединяваха към високо провъзгласената от Стамболийски политика и я одобряваха напълно, но скоро след това, когато тази политика започна да се прилага на дело, когато се пристъпи към приложението на неотложно гласуваните закони, когато старите партии с многобройната си преса вдигнаха неистов вой и заплашваха, а дворецът се забули в своята дълбока конспирация, мнозина от тях се оттеглиха на спокойствие или минаха към вражеския лагер.

Стамболийски виждаше, че Земеделският съюз е беден откъм хора с образование, затова търсеше да привлече честни и интелигентни младежи, от които се чувствуваше толкова голяма нужда сега. Мнозина сами се предлагаха, но това бяха повечето кариеристи, които си показаха рогата още в първите дни. Други, добри момчета и отлично подготвени, се уплашиха от яростните атаки, които се поведоха срещу Съюза още в началото на управлението. Някои уж с народнически настроения, щом се запознаеха с програмата на организацията, намираха я много лява, революционна и гледаха бързо да се оттеглят. Трябва да се признае, че и в нашите редове, и то в по-първите, имаше хора, които правеха доста много, за да ги отблъснат. Повечето от тези млади хора, които влязоха в редовете на Земеделския съюз, изпълниха достойно дълга си и много от тях в дните на кървавите борби паднаха жертва на своя младежки ентусиазъм.

Освен в селските и други среди Стамболийски потърси хора и между синовете на онези български общественици, които бяха показали ценни характерни черти. При контакта си с тях той остана разочарован. Много от тях се бяха причислили вече към партиите на бащите си или пък бяха без никакви дарования. Други бяха разглезени или компрометирани още от ранна възраст момчета. Бяха го запознали при някакъв случай с Тинко Стоилов, син на Константин Стоилов. "Добро момче, малко флегматично - каза той, - но е реакционно настроено по наследство." - "Има един друг надежден млад човек, който би желал да се срещне - отговорих на Стамболийски, - но не би искал да мине за натрап-

чив." Думата ми беше за Петко Петков, когото той знаеше от по-рано. С него се познавах още от Школата* и бяхме станали приятели. Свършил правото във Франция, той беше високообразован, честен и рядко характерен човек. През време на войната, вместо да изклинчи, той прекара цялата война на предната линия и изпълняваше най-тежки и опасни задачи. След войната той избяга от плен, като донесе със себе си и спаси полковото знаме.

Аз се срещах с Петко Петков и говорехме по всички политически въпроси. Той не се числеше към никоя партия и не скриваше дълбокото си разочарование от стария политически свят. За нашата парична аристокрация се изразяваше с доста резки думи, като подлагаше на критика и своето собствено богатство. Не щадеше много и интелигенцията. Търсеше знаме, под което да започне новия си живот. В дългите разговори, които водехме, той не възприемаше напълно програмата на Съюза; за външната ни политика говореше с нескрита резервираност и аз се досещах за причината: намираше я недостатъчно националистична. Партиите тогава, в злобата си и с нелоялната си кампания, бяха я преиначили, като втълпяваха в съзнанието на много среди, че Стамболийски в своята политика към Югославия е тръгнал по пътя на крайните и недопустими концесии, граничещи едва ли не до предателство. В това впрочем нямаше нищо чудно, щом даже и чиновници от Външното министерство, отровени от сляпото си партизанство, излязоха по-после с книги, да подхвърлят същите нелепи инсинуации. Петко Петков разбираше в началото Владайските събития само като един злополучен бунт на войници дезертьори и не можеше да проумее как и защо сме толерирали Коста Тодоров. Той беше откровен в своите изказвания и търсеше истината, както и аз бях с него такъв. След неколкократни дълги обяснения, в които аз не скривах нищо от него, той се успокои и намери, че становището на Съюза е правилно и единствено възможно; даже беше готов да даде пълна индулгенция на Коста Тодоров. А когато го закачих, че по въпроса за Македония, влиянието на ризовската кръв се още силно чувства в него, той се засмя и призна, че е така.

На едно празненство във Военния клуб, на което присъствуваше и Стамболийски, Петко Петков декламира едно пат-

* Школа за запасни офицери.

риотично стихотворение. Казах на Стамболийски, че през антракта вероятно ще го доведа. Стамболийски беше в течение на разговорите ми. След декламацията намерих Петко и му казах: "Стамболийски иска да види синът на "Свирчо"[132]. Съгласи се и аз го заведох, като ги оставих сами да разговарят свободно. Антрактът мина и Петко все още беше при Стамболийски. Най-подир излезе зачервен от възбуда. След малко сам заговори: "Много съм доволен - каза той, - че можах да говоря с него и да си изясня много въпроси. Това е един голям човек, истински патриот, с голям ум, голямо сърце и несломима воля." Петко беше развълнуван и аз намерих за по-добре тази вечер да не говоря повече с него. А на другия ден, след втората му среща със Стамболийски, той беше окончателно преобразен и изказа готовност да сътрудничи на правителството безрезервно и безвъзвратно. Малко след това, 20 юни 1920 г., той замина като секретар на легацията в Париж, за да защитава външната политика на България.

Условията за работата на началниците във войската, която изисква безусловно подчинение, пълната зависимост от по-горния началник за повишаване в чин и удостояване в по-горна длъжност, необходимата атестация и пр. обикновено накърняват характера на офицера и го принуждават често пъти да лъкатуши в службата. Военните игри, военните хитрости се разучават като необходимост във военното дело, защото се знае, че те са решили изхода на много сражения в историята. Всичко това упражнява латентно влияние върху военния чин и го прави годен за един добър конспиратор. Вирусната болест "Конспирация" се появила сред нашето офицерство още след епохалните подвизи при Сливница. Всред някои офицери конспирацията се смяташе за качество, а по-сетне тя се разви до степен на изкуство, а за някои тя стана професия.

Още в началото се направи пропуск, вместо да се направи основно проучване и се потърсят способни, честни и авторитетни командири, остави се да се натрапят и някои "стари приятели", каквито изникват при всяка нова власт. Трябва да се признае, че мъчно можеше да стане подбор, защото Земеделският съюз за пръв път влизаше в контакт с нови хора, които бяха за него чужди и далечни. Все пак мисля, че мнозинството от командирите бяха лоялни сътрудници и не можеше да се иска от тях невъзможното.

Не беше лесно да се подбере персонал в Министерството на войната. Стефан Нерезов, единственият останал на служба генерал, беше началник-щаба и добросъвестно изпълняваше трудната си за тези времена служба. Една от важните служби - началник на канцеларията - се заемаше от полковник Мустаков, свършил Петроградската академия, сърдечен и лоялен човек, но с наклонност към мистицизъм. Бяха повикани постепенно и други надеждни и лоялни офицери, като полковниците Гурко Мархолев, Нойков, Попиванов, Топалджиков, Личев, Михайлов, подполковник Никифоров и други.

Почнаха да се промъкват и някои хитреци, като се мъчеха да си пробият път. Между тях имаше една забележителна личност, за която трябва да се спомене - това беше командирът на IV конен полк - Славейко Василев. Той си спомнил, че било едно време в прогимназията в село Ветрен заедно със Стамболийски, че седели три години на един и същи чин, че играли заедно и пр. и пр. Стамболийски, който не беше го виждал още оттогава, си спомни за него и го при радостен, че вижда при себе си един земляк, другар от детинство, сега полковник, и който се изкарва при това и ортодоксален земеделец. Скоро Славейко стана всекидневен гост на нашия дом и често пъти биваше задържан на обяд или на вечеря. Почти всяка сутрин аз го сварвах в кухнята пред чашка кафе в приятелски разговор с майка ми. Той чакаше Стамболийски да излезе от стаята си, за да започне доклада си, който се състоеше най-вече в клюки против разни офицери.

Една сутрин Славейко се яви небръснат и Стамболийски направи шеговито бележка, че се бил занемарил. "Скоро ще ме видиш и цивилен - отговори той. - Твоите офицери - лигари в министерството, са разделили офицерите на два списъка - А и Б. В списък "Б" са тези, които подлежат на уволнение съгласно Ньойския договор; сложили са нарочно и мен в този списък за уволнение, защото знаят, че съм ти близък." Стамболийски ми поръча да му напомня за този случай и действително, щом стигнахме до министерството, той повика генерал Нерезов и го помоли частно, не като министър, да не уволнява Славейко Василев. Генералът отговори, че лицето не заслужава застъпничество, защото било един от най-лошите офицери и справедливо бил поставен от комисията в списък "Б". Славейко Василев бил неподготвен офицер и като командир на конен полк нямал никакви бойни действия нито през Балканската, нито през Европейската

война, което не било случайно; имал непоносим характер и пр. Най-подир Нерезов напомни на министъра обещанието му да не се бърка в списъците, обаче Стамболийски така се застъпи за другаря си от детинство, че генерал Нерезов отстъпи и се съгласи да не го уволняват. Славейко Василев заемà високи постове в министерството и беше персона грата на управлението, за да прояви накрая такава подлост, коварство и жестокост, каквито се срещат твърде рядко в живота[133].

Отговорът на съюзните и сдружени сили се връчи на 3 ноември 1919 г. Той съдържа 24 печатни страници, голям формат, и е придружен от една препроводителна нота, подписана от председателя на конференцията г. Клемансо.

Нотата констатира със задоволство, че България посреща благоприятно постановленията, отнасящи се до Лигата на народите, защитата на малцинствата и на труда и вижда в това желанието ѝ да направлява в бъдеще политиката си в съгласие с идеите на международната солидарност.

Що се отнася до териториалните въпроси и намесата на България във войната, нотата констатира, че българското обществено мнение, макар и да не е било единодушно за съюза с Централните сили, все пак е подкрепило българското правителство и неговата завоевателна политика.

Съюзните и сдружени сили - продължава нотата - не могат да забравят, че България е нападнала в гръб сръбската армия и че тя е сложила оръжието само след като е била победена.

България с намесата си във войната била прекъснала съобщенията между Русия и съюзниците ѝ, отворила на Германия пътя към Изток и по този начин, като продължила войната, била отговорна за грозните злини, които са последствие от нея.

Въпреки всичко съюзните и сдружени сили не са се ръководели при съставянето представените на България условия от желанието да си отмъстят. Тяхното желание е било да установят един справедлив и траен мир и те вярват, че представените условия са от естество да осигурят мирното развитие на България, на която се осигурява един свободен икономически излаз на Егейското море.

Съюзниците и сдружени сили били изучили най-внимателно българския отговор. В приложения към нотата техен отговор са изброени измененията, които те са приели.

Така измененият текст е окончателен и българската делегация трябва в 10-дневен срок да съобщи дали ще подпише или не. След изтичането на този срок съюзните и сдружените сили ще отчитат сключеното на 29 септември 1918 г. примирие за денонсиране и ще вземат необходимите мерки.

Измененията в първоначално представения текст са нищожни. По отношение приемането на България в Лигата на народите съюзните и сдружени сили заявяват, че това ще зависи от бъдещото ѝ поведение.

Границите на България остават неизменени, въпреки че съюзните и сдружени сили признават, че изтъкнатите от България аргументи са ценни. Взетото обаче от тях решение било плод на дълги изучавания и затова не могло да се измени.

По отношение защитата на малцинствата съюзните и сдружени сили заявяват, отговаряйки на искането на българската делегация, че са взети мерки щото тоя режим да се приложи във всички балкански държави и че контролът на Лигата на народите е достатъчна гаранция, че режимът ще бъде справедлив. Същите обещават, че ще се занимаят специално с положението на бежанците от Добруджа, Тракия и Македония.

Във военните, морски и въздухоплавателни клаузи измененията са също незначителни.

Въпреки стойността на нашите аргументи съюзните и сдружените сили не приемат нито отчасти задължителната военна служба за рекрутирането*, на част от българската армия, понеже тая служба било противна на принципа за намаление на въоръженията, наложен на победените като единствено средство за осигуряване мира в бъдеще.

Допуща се устройството на специална народна стража, ненадминаваща 3000 души и състояща се също само от доброволци.

Член 102 се изменя в смисъл, че не споменава тайната военна конвенция, сключена на 29 септември 1918, тъй като тя става безпредметна след влизането в сила на мирния договор.

В чл. 85 се помества едно допълнение, според което се позволява на България да държи четири торпилъора и шест парни лодки, невъоръжени, за полицейска служба на Черно море и Дунава.

---

* Свикване на наборници (фр.).

По отношение на военнопленицитe чл. 109 е изменен в смисъл, че не ще се репатрират само тия пленици, които са се провинили след 15 октомври 1919 година, а не 1-ий юни 1919 г., както беше първоначално. Самото репатриране не е определено да стане преди ратификацията на мира, но е оставена пълна свобода на респективните държави да сторят това.

В отдела на санкциите нищо не е изменено; изрично се потвърждава желанието на съюзните и сдружените сили щото провинилите се български поданици за нарушение на военните правила и обичаи да се съдят от съдилища за заинтересованите балкански държави.

В отдела за обезщетенията чл. 121 е изменен в смисъл, че вноските са направени еднакви през целия период на плащането.

Всичките други искани от нас облекчения са отхвърлени, ако не се смята възможността, дадена на съюзнишката комисия да приеме плащанията вместо в чужда валута в български левове по установен от нея курс или в разни стоки и пр.

Във финансовите клаузи чл.133 е изменен в смисъл, че окупацията на България ще трае до влизането в сила на мирния договор.

Относително частта от българските дългове, която трябва да поемат държавите, които се увеличават с български територии, съюзните и сдружените сили приемат щото тя да се приеме от тия държави, но изключват дълговете, които са сключени за подготвяне войната. Едно изменение в тоя смисъл е направено в чл. 141.

В икономическите клаузи е направено изменение в чл. 151, според което митническите такси, които са се плащали в злато преди 28 юни 1914 г., ще се плащат така и в бъдеще.

По отношение на договорите (част IX) отговорът на съюзните и сдружени сили дава някои обяснения на съответните членове.

Единственото изменение е направено в чл. 165: риболовният режим в Дунава ще се определя, докато се сключи нова конвенция между България и Румъния, от един назначен от Дунавската комисия арбитър.

По отношение на капитулациите съюзните и сдружени сили си запазват правото да сключват вместо тях нови договори с България.

В отделите III и IV (дългове, имоти, и пр.) са дадени някои обяснения върху съответните членове.

В V отдел (контракти и пр.) е премахнат § 12 от приложението, който визираше унищожаването на застрахователните договори, сключени между български осигурителни дружества и поданиците на съюзните и сдружени сили.

Относително подновяването официалните сношения съюзните и сдружени сили отговарят, че България трябва да поднови съответните консулски конвенции или да сключи нови такива, за да може да назначава свои консули в тия държави.

Т.Теодоров съобщи отново, че не желае да остане да подписва мирния договор и е на мнение, че най-добре би било сам министър-председателят да отиде в Париж и той да подпише. Той е уведомил вече началника на мисията, че ще замине за София на 4 ноември вечерта, като оставя Михаил Сарафов да възглавява българската делегация. Тази постъпка е нередна, но сега не е време за формализиране. В отговор, съобщава се на делегацията ни в Париж, че министър-председателят Стамболийски ще замине за Париж, но предвид изключителните обстоятелства, че утре, 8 ноември, се свиква Народното събрание, за да се произнесе по условията на договора за мир, възможно е да закъснее с някой ден. В случай че той не успее да пристигне там преди изтичането на дадения срок от 10 дни и ако не се получат други наставления, то Сарафов да заяви писмено от името на правителството, че то ще подпише представения проектодоговор според последната редакция.

В изпълнение на това нареждане на правителството Михаил Сарафов е подал до конференцията следната нота:

"Господин председателю,

Българската делегация, съобразявайки се с получените от Царското Правителство наставления, има чест да съобщи на Съюзните и Сдружени Държави, че е готова да подпише мирния договор, представен ѝ с писмото на Ваше превъзходителство от 3 ноември 1919г.

По този случай Българската Делегация, за да бъде искрена, се вижда заставена да заяви, че само силата и обстоятелствата я принуждават да извърши този акт. Тя е все още убедена, че мирният договор налага на България колкото тежки, толкова и незаслужени условия. Българският народ не е забравил множестото международни актове и догово-

ри, някои от които, като договорът от 29 февруари 1912 г., са подписани даже от съседите му. Спомняйки си високохуманните принципи, прокламирани от председателя на Северноамериканските Съединени Щати, г. Уилсън, и примирието, сключено на 29 септември 1919, той, макар и победен, хранеше вярата, че Великите Народи, в желанието си да запазят Правото и Справедливостта и да установят един траен и благодатен мир на Балканите ще удовлетворят желанието му да постигне народното си обединение.

Между това мирният договор, наложен на България, изоставя Македония в ръцете на тия две държави, чужди ней и етнически, и исторически; този договор не само не й повръща заграбената през 1913 година Южна Добруджа, която цял свят признава за българска, но къса отново от българското тяло земи, населени изключително или в голямото си мнозинство с българи, както е случаят във Видинско, Царибродско, Трънско, Струмишко и Тракия.

Лишена от всички тия територии, обезоръжена, обременена от тежкия товар на финансови и икономически задължения, България е осъдена да води един политически и специален живот , пълен с трудности.

Но България ще подпише мирния договор. Тя ще го подпише, съзнавайки напълно значението на тоя акт, и ще стори всичко възможно за пълното изпълнение на задълженията, които поема.

Тя вярва все пак, че Лигата на Народите ще се повърне в бъдеще върху постановленията на договора, които късат територии от българското тяло и чиято несправедливост би била сигурно установена чрез един плебисцит, уреден от Великите сили.

Приемете и пр.

(подп.) М.К.Сарафов "

Конференцията на мира с писмо от 10 ноември съобщава, че швейцарското правителство пожелало да се впише в нашия договор един член, въпроизвеждащ членове 435 от договора с Германия и 373 с Австрия досежно неутралитета на Швейцария. Съюзните и сдружени държави били разположени да удовлетворяват желанието на швейцарското правителство. Отговаря се, че България е съгласна с искането на швейцарското правителство.

Държавният канцлер и държавният секретар на външните работи на Австрия с нота молят българското правителство да признае Австрийската република, която желае да поддържа приятелски връзки с България.

Едно писмо от Джеймс Баучер, пратено на 14 ноември, рисува добре последната фаза, през която са минали нашите въпроси. Той е имал най-голяма възможност да следи работите на Върховния съвет и затова мнението му е меродавно:

" Не можете си представи с какво възмущение и срам гледам на това, което се върши понастоящем. Това е една "малка работа", както току-що ми пише и моят приятел лорд Брайс, бившият английски посланик в Съединените щати. Никога не съм вярвал, че е възможно една известна делегация, за да не казвам коя (английската) да постъпи по такъв начин. Що се отнася до подписаната от Сарафов нота, радвам се, че така открито заявявате,че отстъпвате пред силата. Отчаян съм от поведението на американците, които открито не одобряват договора и все пак оставиха французи и англичани да вършат каквото искат. Наскоро видях г. Хенри Цайт и го молих да не се позволи на сърбите да държат войски и тежка артилерия (най-много няколко дружини) в Царибродско. Те не биха имали и основание да го сторят, освен ако искат да заплашват София. Направих всичко, което можах, и си заминавам с болка в сърцето. Идущия понеделник ще съм вече в Лондон, а през март смятам да дойда в България. Спомените от сегашното ми пребиваване в Париж ще ме преследват като някой кошмар до края на живота ми...

П.П. Американците имаха добри намерения, но се показаха слаби да ги прокарат

Баучер "

Баучер работи за каузата на България през цялото време, през което Върховният съвет се занимаваше с българските въпроси. Той държеше делегацията в течение на това, което ставаше, доколкото това му беше възможно.

8 ноември 1919 г. Днешното заседание на Народното събрание е определено за разисквания по мирния договор. Този ден посегателството върху цялостта на страната ни обедини всички народни представители. Това голямо народно нещастие събра всички народни слоеве в защита на застра-

шената Родина. Всички политически групи издигнаха своя протест срещу неправдата и насилието. Представителите на Босилеградско - Г.Янев, и на Царибродско - Васил Костов, след като изтъкнаха неправдите на договора, заявиха, че Босилеградско и Царибродско никога няма да се примирят с наложеното робство. Ал. Оббов прочете и предложи на гласуване следната резолюция:

" С чувство на безгранична скръб Народното събрание узнава, че последната дума на Великите Съюзени сили по условията на мирния договор с България остава неизменна.

Потъпкват се всички оповестени принципи на международната правда и свободното самоопределение на народите. Българският народ се наказва с крайна жестокост.

Вместо право на самоопределение чрез плебисцит на откъснатите части на българския народ късат се нови части от тялото му, за да се поставят под чуждо робство.

Вместо пряк териториален излаз на Егейско море отнема се на България единственото ѝ пристанище на Бяло море.

Вместо гарантиране на свободен политически и икономически живот за страната ни България се вижда осъдена на политическо стопанско поробване.

Срещу такъв мир Народното събрание смята за свой дълг в този трагичен момент да издигне високо още един път в името на целия български народ глас на протест.

Никакви прегрешения на управниците не могат да оправдаят жестоката присъда, произнесена над българския народ и неговото бъдеще.

В името на историческата правда, в името на оповестените принципи за свобода и справедливост към слабите, в името на милиони невинни българи, които имат право да живеят своя свободен национален живот, Народното събрание протестира против този мир на неправда и като остава на отговорността на правителството и по-нататъшните му мероприятия за запазване на интересите на България, минава на дневен ред."

Всички народни представители гласуваха протеста, който ще се прати на парламентите на Франция и Англия, както и на американския Сенат. От Царибродско и Босилеградско вече бяха пристигнали доста семейства с багажа, който са могли да вземат. Напливът от преселници рискуваше да се засили. И без това България беше заприличала на огро-

мен бежански лагер. Това не беше в интереса на държавата, нито в интереса на застрашеното от окупация население. Засега там оставаха предимно хората на земята. Ето защо в."Земеделско знаме" излезе със следното съобщение:

"Съглашението не отмени в нищо тежките териториални клаузи, които проектодоговорът предвиждаше против нас. Голяма част от българските покрайнини се откъсват насилствено от нашето тяло.За това насилие нам не остава друго, освен само ние да протестираме. При това ние отправяме нашия апел и нашия горещ позив към откъснатото от нашето тяло българско население да остане спокойно в своите земи. Ние не можем да се помирим с мисълта, че тези земи ще бъдат завинаги откъснати от нас. Затова ние не можем да дадем съвет на българското население там да ги напусне. Нека всички българи от тия скъпи нам покрайнини останат там, за да остане и за в бъдеще един паметник, един жив свидетел, който ще апелира в бъдеще към спящата днес правда, да премахне спящото зло, с което днес ни притискат. Българи от поробените земи, останете по местата си. Това е съветът на българското правителство към вас!"

През цялото време българският печат, ръководен от дребнави партийни съображения, не можа да изиграе онази роля, която можеше да се очаква от него. Вътрешните въпроси се разискваха с познатата страст и настървение, но по отношение на външния фронт, за мирния договор печатът си остана дребнав и не изпълни своя дълг. За отбелязване са статиите, излезли във в."Мир", в който добре аргументирано се критикуваха постановленията на мирния договор и защитаваха интересите на България.

Арестите на виновниците за народната катастрофа внесоха голямо оживление в страната. Изобщо народните маси посрещнаха тези мерки като заслужени и оправдани. В началото настъпи един смут в средите на засегнатите лица, но скоро те се окопитиха и отпочнаха кампания, в която пледираха своята невинност и се изкарваха жертва на партизанските страсти. Нахалността им прескочи границите на приличието; те се опитаха да намерят подкрепа и в чужбина, но освен в Централните сили те почти никъде не намираха съчувствие. Стамболийски сметна за необходимо да обясни, че взетите мерки не са плод на отмъщение, и направи следните изявления във в."З[емеделско] знаме" от 13.X.:"Аз не съм в състояние да отмъщавам, защото не мога да мразя, и ако имам някакъв порок, това е този - че не мога да мразя нико-

го, нито да отмъщавам. Аз не мразя и моите противници, които ме хвърлиха в затвора. Интересите на тогавашната политика изискваха да бъда хвърлен в затвора - хвърлиха ме. Не искам да отмъщавам никому, но аз изпълнявам един дълг." При ред случаи той повтори и потрети тези свои възгледи,които се бяха вкоренили в душата му. Той беше проследил изразителите на великите човешки идеали от всички времена и страни и си беше изработил една висша етика, която не всякога хармонираше с държавните съображения. Случваше му се да защитава схващания или деяния, които в душата си не одобряваше, и това му тежеше много, още повече че го преживяваше сам. Един път му казах, че евангелската етика води до Голгота и затова тя е претърпяла толкова изменения и извращения.Стамболийски не ми отговори нищо, но ми разви своите схващания за един вечен и универсален морал, в който не липсваше и мисълта за всеопрощението, без което не може да има мир на земята.

8 ноември 1919.

Стамболийски замина за Париж за подписването на мирния договор. Ако и работите в Камарата и положението на страната да изискваха неговото оставане в София, той трябваше да замине, защото Т.Теодоров беше вече напуснал Париж на път за България. Заминаването стана почти без официалности. Преди да замине, той даде кратки изявления, в които изказваше надеждата, че "в Сърбия ще се намерят още хора, готови да отстъпят от сегашните искания, които създават само една пропаст между двата народа," като добавяше, че "в нашите съседи народната воля не се е още проявила".

На гара Цариброд го очакваше вълнуваща манифестация. Гарата и районът около нея бяха почернели от народ. Знамената бяха обвити в траурен плат.Всички очакваха министър-председателя да им говори. Стамболийски започна с думи, които остро осъдиха жестокия несправедлив договор, рожба не само на несведущи и зли хора от Върховния съвет, но и на алчни и късогледи съседи. Развълнуван силно, той се обърна към цариброднани, като ги нарече "мили и незабравими братя", с думи на примирение, с думи на надежда. Той им каза, че тази неправда няма да бъде дълга и че ще има скоростен край. "Няма да минат - каза той - повече от

три-четири години и този позорен договор ще бъде ревизиран." Множеството с жажда поглъщаше думите му; мнозина мъже и жени плачеха. Най-тъжна гледка представляваха учениците, излезли начело със знамето и със своите стари учители. Народният предствител Васил Костов, заобиколен с десетина дружбени знамена, на които имаше обвити трицветни ленти, стоеше също на перона.Зад него имаше внушително множество селяни,дошли от цялата околност. Той бе решил да остане в селото си и да споделя участта на своите земляци и избиратели. Този патриотичен пример му запази доверието на Царибродския край, който и впоследствие го праща като свой представител в Скупщината в Белград.

Думите на Стамболийски внесоха успокоение и ободрение всред царибродчани и те останаха с вярата, че не са обречени на забрава и на вечно чуждо иго.

Министър-председателят пристигна в Париж на 19 ноември и уведоми председателя на конференцията - Клемансо, че е поел председателството на българската делегация. Той изслуша доклад за всичко, което е станало през време на неговото отсъствие, както и за всички получени през това време ноти.

Макар по-рано и да беше взето решение за прекратяване службата на лицата от мисията ни в Швейцария, Т.Теодоров се съгласил мълчаливо някои от членовете да останат още за известно време. Ако и това да беше твърде неприятно, защото се касаеше за не безизвестни хора, министър-председателят чрез бернската ни легация поиска всички тия лица да се приберат в България, тъй като стоенето им в чужбина беше вече безполезно.

На 21 ноември се получи нота, подписана от Клемансо, с която се искаше българското правителство да даде съгласието си по проекта на Съглашението относно емиграцията между България и Гърция. Този проект е изработен въз основа на алинея 2 на чл.50 от мирния договор. На българската делегация се даваше срок от 48 часа за отговор.На 23 с.м. се отговори на тази нота.

Друга една нота, от 22 с.м., на френската делегация, подписана от Пишон, бе изпъстрена с обидни изрази по адрес на министъра на финансите д-р Данев; обвиняваха го в лъжа, понеже бил заявил на французкия представител в София, че не бил плащал никакви вноски по нашите заеми, а те научили, че били изплатени купони от австрийския ни заем от 1908 г. и от този на 1903; Французкото правителство си

запазваше правото да вземе каквито мерки намери за добре. Стамболийски отговори, че не допуска това да е така, и като си взема бележка от нотата ще я препрати в София.

На 25 ноември полковник Анри съобщи, че посланникът Дюта, главен секретар на конференцията, изявява желание да посети министър-председателя и председател на делегацията Александър Стамболийски и моли да се определи денят и часът на посещението. Стамболийски определи сряда, 26 ноември, 5 часа следобед.

Дютаста дойде в "Шато дьо Мадрид" на уречения час и бе представен от полковник Анри; придружаваше го началникът на кабинета му Арнавон.

След разменените обикновени думи на куртоазия Стамболийски каза, че счита мира за подписан и затова смята, че може да говори по него. Намира го извънредно тежък, но България и той лично, като шеф на правителството, ще сторят всичко за неговото лоялно изпълнение. За да стане това, България ще се нуждае от подкрепата на великите сили и затова той се обръща за напред към Франция и иска от нея да даде спешност на въпроса за завръщане в отечеството им на всички български военнопленици, намиращи се във Франция и Македония.

Началникът на кабинета Арнавон спомена, че в конференцията били получени сведения за взето решение да се завърнат в България пленниците от армията на генерал Франше д'Епре. Дютаста прибави, че въпросът за тежко ранените и инвалидите бил също на дневен ред и се надява, че скоро ще бъде решен.

Стамболийски заяви, че се надява Франция да улесни България да излезе от лошото стопанско положение, в което се намира. Стамболийски добави, че системата за въоръжените сили, предвидена в договора, не подхожда на българските обичаи. Доброволческа армия България не може да издържа и великите сили не трябва да се опасяват от казармения живот, защото той(Стамболийски) ще създаде от казармите училища. Поиска България да има десетина хиляди въоръжени българи, които да бдят за мира в страната. Великите сили трябва да бъдат уверени, че повторение на грешките на българската политика е невъзможно и че неговото минало е гаранция за това. Грешките в българската политика са извършени не само от българите, но и от великите сили, които години наред поддържаха Фердинандовия режим. На възраженията на Дютаста, че Франция е съдейству-

вала до 1913 г. на всяко българско начинание, Стамболийски отвърна, че това не е дотам вярно, защото Франция със своите международни споразумения остави и помогна на монархическа Русия да се разпорежда с България. Дютаста призна това.

След като Дютаста забеляза, че в момента се счита представител на едно международно общество(конференцията) и като такъв не му е възможно да изказва мнения по политиката, все пак каза, че може да заяви, какво ако след ратификацията на мира, великите сили констатират, че в договора съществуват клаузи, чието изпълнение е невъзможно, или се срещат пречки, то самите те - великите сили - ще се постараят да премахнат тия пречки. Естествено това не би могло да стане тутакси.

След това Стамболийски изказа задоволството си, че е видял секретаря на конференцията, и прибави, че би желал да види и някои французки държавници, защото днес Франция чрез конференцията ръководи всесветската политика. След това каза, че ще посети Лондон и Рим. Той не търси официални срещи, а само желае да се запознае с политиците и икономистите на съглашенските държави.

Дютаста отвърна, че не вижда пречки за това и час по-скоро ще стори всичко, зависещо от него,за да го улесни.

Стамболийски и Дютаста говориха още по въпроса за вещите,изпратени от България и предназначени за пленниците.

Още когато пристигна делегацията ни в Париж, Стамболийски имаше силно желание да влезе в допир с представителите на съседните ни държави, но тогава това беше невъзможно. Затова сега на идване от София той написа четири писма:до Клемансо, Пашич, Венизелос и Братиану, в които откровено изказваше своето мнение за мирния договор и препоръчваше нови отношения на Балканите.Писмата имаха чисто политически характер, написани бяха на ясен и достоен език. Оповестяването им е само от полза.

I." До Негово Превъзходителство Господин Жорж Клемансо, Председател на Конференцията за мир.

Господин Председателю,

България, след като сложи оръжието, повери бъдещето си на великите сили победителки. Без съмнение тя нямаше основание да разчита на благоволението им, но все пак тя се довери на справедливостта им.

Мирът,който днес ѝ се налага, е горчиво опровержение на надеждите ѝ. България с болка констатира, че във всички важни постановления на договора законните ѝ права са пожертвувани и пътищата за развитието ѝ са затворени."

По териториалните въпроси от всички държави, които се явиха пред конференцията, България е най-жестоко наказаната.Германия и Австрия загубиха само територии, които бяха завладяли, а България загуби територии, които от векове принадлежат на народа ѝ. Конференцията, макар и да държи тия две държави отговорни за ужасната световна трагедия,все пак допусна да се произведе плебисцит във всичките им земи,гдето волята на населението не беше ясно проявена; тази справедливост биде отказана на българския народ.А вината на България е, че не е успяла да устои на насилнишката политика, която я хвърля в една противна на народните чувства война.

По финансовите въпроси Конференцията като че ли поиска да се покаже по-благосклонна към България. Когато обаче стане явно отчаяното икономическо положение,в което се намира България след войната и когато се види грозното състояние на финансите ѝ, ще стане ясно колко непоносими са наложените ѝ обезщетения.

Военните клаузи също вдъхват на Българското Правителство истински страх. Ако успеем да образуваме една наемническа армия, сигурно ще съсипем финансите си, а ако не успеем да сторим, това, ще имаме едно слабо управление, немощно да противостои на лудите замисли на разни анархически елементи в борбата им против обществения строй. А тъкмо днес България се най-много нуждае от една силна и авторитетна власт. Населението ѝ, зле пострадало от войната,горчиво разочаровано от мира, живее в едно крайно възбудено състояние. Нещастията му се увеличават от теглата на големия брой бежанци, напуснали през разни времена огнищата си, сега в ръцете на съседите ни. Тия многобройни бежанци,бездомници и безимотници, се лесно поддават на отчаянието и ще бъдат винаги извор на вътрешни усложнения и изобщо една язва в балканските отношения.

Условията на мира са вече окончателно установени от конференцията.

България по необходимост ще подпише и един лош мир. Тя въобще никога не е смятала да се противи на волята на конференцията, както доказа няколко пъти вече това при прилагането на договора за примирието. Тя желае само ед-

но: да изпълни примерно задълженията си, да спечели отново уважението на великите сили, които винаги са били нейни покровителки и които по една сляпа случайност ѝ станаха врагове.

Аз не си правя илюзии върху дипломатическите мъчнотии, които великите сили са срещнали в несъмненото си желание да разрешат справедливо и българския въпрос. Аз зная също, че пресните спомени за извършените от България грешки и сторените от нея поради участието ѝ във войната щети допринасят много към съпротивлението, идващо от съседите ни. Но все пак мисля, че общите интереси, справедливостта и бъдещето говорят в полза на едно по-благоприятно отнасяне с България и са по-ценни от всички аргументи,черпени от миналото.

Ако днес България се обръща към бившите си неприятели с позив да забравят миналото, тя върши това, защото самата тя иска да скъса с миналото. Млада България се обръща към конференцията с думите: помогнете ми! И това не е една обикновена промяна, а е истинско възкресение. Българският народ, отървал се от ужасния гнет на свалените монарх, се връща отново към светлите традиции на възраждането си. У него бликат чистите извори на народната душа и той страстно се е отдал на мира и демокрацията. Сега той иска да поправи с труда си всички сторени грешки и осланяйки се на правото, отново да съзидава разклатените си съдбини.

Известно ми е, че има хора, които се съмняват в искреността на нова България. Но красноречието на фактите говори против тия съмнения. Държавниците, които днес управляват България, могат всички да се позоват на миналото си, за да се повярва и на днешното им поведение.

Ако ми е позволено да говоря за собственото си минало, аз бих могъл да кажа, че то може да служи за гаранция на днешна България пред Съглашението. Аз бях против войната и сторих всичко, що е в човешките сили, за да предотвратя тази отвратителна война. Революцията ме извади от затвора, гдето ме беше хвърлил Цар Фердинанд.

Тогава застанах начело на народното движение и започнах борбата срещу Фердинанда. Германските войски попречиха на народа да накаже този фатален цар и всички виновници за войната. Не искам, щото за тия ми действия конференцията да се покаже лично към мен блогосклонна, защото аз изпълнявах народната воля. Народната душа ме вдъх-

новяваше да ги извърша, а народните традиции и чувствата на народната маса, чието дете съм аз, ме поддържаха в постоянството ми. Ако теглата ми имат известна цена, аз моля България да се възползува от нея. Усилията ми не сполучиха. В поражението една единствена надежда ме крепеше; непоколебимата вяра в справедливостта на Съглашението. Днес от името на българския народ и на България аз искам справедливост.

Може би тя не ще ни се даде. Това не ще поколебае нито мене, нито сътрудниците ми във вярата ни и в намеренията ни, защото с цялата си душа ние вярваме във върховната сила на Морала и неминуемото тържество на Правото.

С тази вяра в бъдещето, когато справедливостта ще бъде вечен факт, правителството, което имам чест да председателствувам, си е поставило следните задачи: да сътрудничи със слабите си сили на благородните усилия на великите сили за преустройството на света върху справедливи основи; да работи заедно със съседите си за създаването на Балканския полуостров на нова ера на съгласие и солидарност; да запази българската демокрация от всички посегателства срещу волята и чувствата ѝ; да изпълни най-точно мирния договор, колкото и жесток да е той; да накаже безмилостно всички престъпници, които хвърлиха България в една омразна за народа ѝ война и опетниха честта ѝ с действията си в окупираните територии.

Всичко в тази програма,което зависи от нас, ще бъде изпълнено; ние сме дали дума по това пред народа и пред съвестта си. Арестите в София доказват, че няма да допуснем никакви бавения. Що се отнася до другата част от програмата ни, бъдещето ни е в ръцете на победителите; ние им обещаваме добрата си воля, от тях чакаме подкрепа.

Великите сили са сега в положение да ни дадат ценното си съдействие при изпълнението на договора. Лигата на Народите може да установи по-справедливи граници на Балканския полуостров, приемливи за всички народи, и по този начин да помогне за едно трайно разбирателство и политическо сближаване между Балканските държави. Победителите могат да разрешат и Тракийския въпрос, като оставят на България един свободен и достатъчен териториален изход на Егейското море, който е необходим за нашите търговски сношения с тях.

България се надява, че великите сили ще ѝ помогнат и материално, за да облекчи страшно и увеличилите се през войната финансови задължения.

Българският народ очаква от великите сили едно справедливо разрешение на пленнишкия въпрос и репатрирането им веднага след подписването на мира.

България разчита на подкрепата на великите сили. Възродена днес, тя ще се покаже достойна за доверието на покровителките си.

С пълна вяра в справедливостта и великодушието на конференцията, дълбоко вярващ в качеството на трудолюбивия и миролюбивия български народ, аз Ви моля, господин Председателю, да приемете и пр.

(п) Стамболийски "

II. "[До] Негово Превъзходителство Никола Пашич, Председател на Делегацията на Сърбо-Хървато-Словенско Кралство при Конференцията за мир.

Вярвам, че не ще се издигне глас в Сърбия, който да оспори искреното ми желание за едно тясно сближение между двата славянски народа - сръбския и българския. Цялото ми минало на политически деец е непрекъсната верига от дела за осъществяването на тази идея. Борих се против тази фатална война и в Народното събрание, и в печата,и между народа и винаги съм проповядвал не само сближението, но и съюза между нашите два народа.

Днес, застанал начело на българското правителство,аз съм дълбоко убеден, че бих изменил и на миналото,и на отечеството си, ако не сторех всичко за реализирането на този идеал.Дълбоко вярвам, че тази мисъл не е чужда и на сръбския народ,и на неговите политически водители. Нужно е само да работим сериозно,решително и искрено за осъществяването ѝ. Часът да се действува е настанал.

Няма да отрека, че лудите братоубийствени войни, почнали през 1885 г. от един лекомислен крал и свършени през 1918 г. от един престъпен цар, са натрупали много омраза и са изкопали дълбока пропаст между нашите народи. Но има тия препятствия са непреодолими? Нима и днес, след горчивите уроци на ужасното минало, пълно с жертви и разрушения, ще се повтарят същите лудории? И днес ли, след като Милан и Фердинанд, тия двама престъпни царе, изчезнаха от политическата сцена, прогонени от сръбския и българския народ и преследвани от проклятията им, когато и тяхната вдъхновителка Австрия престана да играе зловещата

си роля,нима и днес не ще може да се намерят основите на една спогодба,която да осигури на двете съседни страни едно трайно и мирно съществуване?

Зная, че победите опияняват, но дълбоко вярвам, че те не би трябвало да заслепят политиците,за да унищожат в тях идеала на истинската победа и да им попречат да работят за тържеството на един траен и благодатен мир.

Вие днес сте с победителите и поради това си присъединявате земи, които винаги са били български, като по този начин изкопавате още една пропаст между нашите два братски народа. Какво ви е накарало да сторите това, мен ми е неизвестно, но убеден съм, че историята, моралът и правилното разбиране длъжностите на политическия човек винаги ще ви осъдят.

Моята преданост на идеята за сближаването на българския и сръбския народ е непоколебима. Днес, когато ръководя България, считам за свой дълг да ви отправя позив да сторите и Вие всичко възможно, щото дълбоката пропаст, която дели двата братски народи да не се увеличава още повече.

Надявам се, че и сръбският народ питае същите чувства. Днес във вашата страна живеят и словени, освободени от австрийското иго; около нея има други славяни, също току-що се отървали от чужда власт. Дългът им се налага да заработят за това сближение, защото и те, както и сърбите само ще спечелят от приятелското сътрудничество на България.

Дайте ни ръката си! Аз ще сторя в моето отечество всичко възможно за достигането на този идеал и за туряне завиги край на кървавите борби между нашите братски народи.Дайте ми ценното си съдействие!

Няма нищо невъзможно! Стига да има добра воля и основата на едно трайно съглашение ще се намери. В него е спасението на балканските народи.

Приемете и пр.

(п) Стамболийски "

III. "[До] Негово Превъзходителство Господин Ел.Венизелос, Председател на Гръцката Делегация при Конференцията за мир.

Съдбоносните моменти,които преживяват балканските народи, и тежките изпитания, на които е подложено моето

отечество, ми налагат дълг да отправя към Вас апел, за да въздействувате отново с Вашата голяма политическа опитност и ползотворна дейност в полза на един траен мир на Балканите и взаимно споразумение между балканските народи.

Аз се отправям към Вас с пълна увереност, че моят глас ще бъде правилно разбран и добре оценен. Защото никой измежду държавните мъже на балканските народи не схвана тъй ясно многостранните ползи от политическо сближение между балканските народи и не прояви такава готовност на политически жертви за осъществяването му, както Вие.

Днешният момент е критичен за възможното осъществяване на тази идея. От мира, който се налага на България, ще зависи много дали тая идея ще може да се осъществи в най-скоро време, или пък бездните между балканските държави ще се увеличат тъй много, че тяхното истинско сближение ще се отложи за дълги години.

Убеден привърженик на същата идея, аз, който бях изложен на преследвания за предаността си към нея,чувствувам днес; когато отечеството ми, измъчено от военните,политически и обществени нещастия на войната, ми повери ръководството на политическите му съдбини, повелителен дълг да издигна отново глас в полза на сближението между балканските държавици.

И аз мисля, че едно подобно споразумение е осъществимо между България и Гърция въпреки техните дългогодишни исторически борби, въпреки тяхната постоянна неприязненост.

Всъщност между двата наши балкански народа не съществуват никакви противоречиви стопански интереси. Напротив, за тяхното сближение има една солидна икономическа база. Стопанската структура и дейност на двете държави се взаимно допълват,без да се изключват: Гърция като морска държава с развита търговия и с производство на южни плодове и продукти от тях; България като земеделческа страна със земеделческо производство.

Политическото сближение между двата народа,улеснено от тая стопанска взаимна зависимост, би могло в скоро време да се осъществи, ако се обезпечат за двата народа условия за национално обединение и териториален излаз към свободното Егейско море.

Днешният момент е такъв, че от Гърция зависи да осъществи или не тия условия. Защото очевидно е, че ако мирът, който България ще подпише, отнема досегашните ѝ вла-

дения в Тракия, българският народ ще бъде не само отново разпокъсан национално, но ще бъде лишен от един свой излаз на Егейско море. Между това всеки схваща, че такъв излаз е за България една географическа,стопанска и държавна необходимост.

Ето защо аз си позволявам в тия върховни моменти,които преживява идеята на Балканско споразумение, да отправя към Вас глас да не създаваме нови пропасти между двата народа.Българска Тракия не е за Гърция нито географически, нито стопански,нито държавнически необходима. Оставена на България, тя ще послужи като основа на сближението между двете държави и за изглаждане на всички други висящи въпроси между тях.

Аз смея да вярвам, че не поставям въпрос за нещо невъзможно. Оня, който прояви през 1913 г. политическа прозорливост и рядката готовност да отстъпи Серес, Драма и Кавала, за да обезпечи политическото сближение между Гърция и България, ще може днес да извърши много по-малкото: да се откаже да претендира на територии, влезли вече в границите на България.

От тоя жест ще спечели България. Но още повече ще спечели Гърция и балканските народи.

Въодушевен от тия идеи на взаимно споразумение и благоденствие между балканските народи, аз си позволявам да издигна глас в тяхна полза. Аз оставам техен привърженик, даже ако тоя глас не бъде надлежно оценен.

Приемете и пр.

(п) Стамболийски "

IV. "[До] Господин Председателя на Румънската Делегация при Конференцията на мира

Господин Председателю,

Тежките изпитания, които балканските народи преживяха през последните години, налагат, мисля, особени задължения на техните държавни мъже да заработят за взаимното сближение и пълното споразумение между балканските държави.

От тях, най-вече от държавните мъже на победителите, зависи днес, в навечерието да се сключи мирът с България,дали народите на измъчения наш полуостров ще изгладят завинаги печалните недоразумения, които досега не им даваха

възможност да вкусят благодатта на една по-висока обединяваща политическа организация, или пък ще увеличат пропастите, които зеят между тях и които ще ги държат още дълги години враждебни една против друга.

Пред тия перспективи аз не се стеснявам, Господин Председателю, да отправя чрез вас до румънското правителство апел да погледнем трезво бъдещето и с върховни общи усилия,и с надлежни политически и юридически мерки да обезпечим един истински мир между двата народа.

Всякога съм бил горещ привърженик на идеята за взаимното споразумение между балканските държави. За тази идея съм страдал. Но аз никога не съм се съмнявал в неговото осъществяване и благотворно въздействие. И днес, когато моето отечество, изнемогнало под военните, политически и социални нещастия на войната,повери на мене върховното ръководство на неговите съдбини, аз се чувствувам стократно повече длъжен да издигна глас в негова полза.

Мене ми е особено приятно да се отправя с тоя апел към румънския народ. Защото аз не виждам нищо, което може да дели с векове и непримиримо тоя благороден, мирен и трудолюбив народ от българите. Никога в историята Румъния и България не са бивали неприязнено настроени едни срещу други.Напротив, те всякога са се намирали в постоянен обмен на култура,цивилизация и в тесни дружески отношения. Най-новата тяхна история не отбелява, изобщо взето, друго. От Освобождението на България до 1912 г., двата народа, имащи близки стопански интереси, те вървяха в мирни и добросъседски отношения, които много скоро почнаха да вземат една по-трайна форма.

До Балканската война, която тъй силно разшири балканските държави, накърни и отличните отношения между Румъния и България. През 1913 г. Румъния, по стратегически съображения и по съображения на политическо равновесие, отнема Южна Добруджа от България след един 40-годишен съвместен политически и културен живот.

Пропастта между двата народа бе изкопана. Лоши политици я увеличиха. В България те повдигнаха въпрос и за Северна Добруджа, макар че българският народ, имайки предвид необходимостта за Румъния да има изход към морето и големите материални жертви, които посвети,за да създаде пристанището на Кюстенджа, беше прежалил тая област, която навремето самото румънско правителство признаваше за българска.

Но днес е денят, когато не политическите страсти трябва да говорят.Сигурно традиционно приятелство между двата народа може леко да се възстанови. Нека да възвърнем положението през 1912 г. Стратегическите съображения и съображенията на политическо равновесие днес не съществуват. Румъния е щастлива да се радва, че нейният идеал за политическо обединение на нейното племе е осъществен. И сега тя е три пъти по-голяма по територия и население от една обезоръжена, измъчена и депримирана България.

Каква полза има тогава Румъния да държи една територия чужда ней, с население, тъй тясно свързано по култура и политически живот с България? Една благородна отстъпка от нейна страна ще й обезпечи сигурността на нейните граници с възстановяваното приятелство на българския народ. И двата народа ще заживеят наново в мирно стопанско развитие и добросъседско културно благоденствие.

В името на това бъдеще между двата народа аз отправям тоя повик за взаимно споразумение. Аз ще остана и по-нататък негов привърженик, даже ако моята идея не бъде оценена тъй, както аз я мисля.

Приемете и пр.

(п) Стамболийски "

На отправените писма пръв се отзова Венизелос. Веднага съобщи по телефона, че е получил писмото, благодари и ще отговори писмено. И действително след няколко дена Стамболийски получи от него следното писмо:

"Получих и прочетох с най-голям интерес писмото от 22 ноември т.г., което благоволихте да ми отправите и което приех едва на 25 т.м.

Няма нужда да Ви уверявам, че ако това писмо би могло да даде резултати, които цели, никой друг подпис не би бил по-подходящ да бъде сложен под него от Вашия. Не мога да забравя, че Вие се опълчихте смело против политиката, която въвлече България във война на страната на Централните сили и на страната на общия враг на християнските народи на Балканите.

За нещастие не мога да се присъединя към Вашето схващане и да се откажа от Западна Тракия в полза на България. Както вие с готовност признавате в писмото си, аз бях един от първите, които схващаха голямата полза от едно сближе-

ние между балканските народи,даже се показах разположен да пристъпя за тази цел и към незабравими "политически жертви".

И наистина не може да се забрави,че Гърция, подир първата Балканска война, беше разположена да се откаже в полза на България не само от Тракия, но и от Източна Македония, с цел и България да се съгласи на съответни жертви, но много по-малки по размер в Западна Македония. Тази спогодба имаше за цел да улесни миролюбивата подялба на освободените територии и да спомогне за образуването на Балканската конфедерация, която би осигурила окончателен мир на Балканите.

С тази отстъпка Гърция жертвуваше 750 хиляди души гръцко население в Източна Македония и Тракия, включително и Цариград. Приемайки да се притече на помощ на арбитъра, предвиден в сръбско-българския договор по уреждане на споровете и със Сърбия, България щеше да получи повече от половината на освободената от турско иго земя. Трите ѝ съюзници щяха да получат другата половина. Българската държава, увеличена по този начин,щеше да достигне до пространство и по население Санстефанска България, с тази само разлика,че щеше да замени една част от Западна Македония с Тракия.

Вие знаете, че тези отстъпки бидоха отхвърлени и че българската армия нападна съюзниците си през нощта на 16 юни 1913 г., без да им обяви война.

Какво беше поведението на Гърция спрямо България след нейното поражение?

Докато траеше втората Балканска война, Гърция беше окупирала цяла Западна Тракия до река Марица. Тя беше изтласкала България даже до нейните граници отпреди първата Бълканска война.

Въпреки това Гърция при преговорите в Букурещ прие да възвърне на България Западна Тракия, дето българите съставляваха малцинство и дето имаше цветущи гръцки градове, без да се смята многобройното и богато земеделско население.

Мъчно е да си представи човек поведение, по-примирително за един победител спрямо победения.

Ваше Превъзходителство, ще се съгласите да признаете, че този благопримирителен дух не принесе никаква полза. Щом завзе Западна Тракия, България побърза [да изгони] оттам цялото гръцко население.

Нужно ли е,от друга страна, да припомня какво беше поведението на българските власти към гръцкото население в Източна Македония веднага след нахлуването на българската войска в тази нещастна страна, нахлуване, което стана със съизволението на тогавашното атинско правителство?

Би могъл човек да претендира, какво отговорността за втората Балканска война тежи върху известни фактори на българската политика. За нещастие събитията, които се разиграха през всесветската война, показаха колко по-широка е отговорността на българския народ, на който Вие сте, господин Председателю, най-меродавен представител.

През времето ва великата война Съглашението пожела с всички възможни средства да възобнови Балканския съюз.То не се поколеба да предложи на България отстъпки, които биха ѝ повлияли да си вземе обратно всичко онова, което беше загубила през втората Балканска война.

Всички тези отстъпки обаче, бидоха безполезни. България предпочете да се съюзи с Турция против Русия и другите велики сили от групата на Съглашението, защото онова, което искаше, не беше справедлива териториална подялба между балканските народи въз основа на народностното надмощие на всяка една от съответните нации в разните земи на полуострова. Тя искаше да наложи хегемонията си, хегемония, която щеше да доведе до резултат да бъде подчинена на България голяма част от територията, в които от дълги векове преобладават други народи.

Българската политика се стремеше така също да завладее и голяма част от земите, които преди Балканската война принадлежаха на сръбското кралство, па даже и да разпокъса сръбската държава.

Ако пристъпих към този исторически преглед на българската политика от Балканските войни до днес, не го направих, господин Председателю, за да причиня неприятност лично Вам, но само,за да посоча, какво след всичко онова, което стана през последните години, България не може да очаква никакв особена благосклонност от страна на съседите си. Те трябва просто да се показват само справедливо спрямо победения и да се вдъхновяват от принципите, за чието възтържествуване воюваха.

Как обаче България би могла да очаква, че Гърция ще се съгласи, щото оставената от Конференцията за мира територия на Западна Тракия извън границите на България, да бъде оставена отново под българско владичество?

Вие не сте да не знаете, Господин Председателю, че в тази територия живеят гърци пет пъти повече от българите. Ако се вземеше даже под внимание населението на Цариград, би се констатирало,че българското население в Тракия се равнява на 1/10 от гръцкото и на 1/10 от турското население.

Не може тъй също да не знаете, Господин Председателю, че през вековете, които се изминаха от появяването на българите на Балканите до завладяването им от турците, тази част от Тракия никога не е влизала в пределите на българската държава. Само когато през време на Четвъртия кръстоносен поход Цариград биде превзет от латините и столицата на гръцката империя биде преместена временно в Никея, българите успяха да завладеят значителна част от Тракия. Стоенето им там обаче не трая повече от 14 години,след което гърците успяха да ги изместят оттам, преди още да си вземат обратно Цариград.

Ако имате време да проучите обнародваното през 1917 г. от българския посланик в Берлин, г-н Ризов, съчинение "Българите в техните исторически, етнографически и политически граници", особено пък поместените на стр.4 до 22 исторически карти и ги сравните с етнографическите такива на стр. 24, 26, 32, 38, 42 и 44, бихте забелязали, какво в момента на завладяването на полуострова от турците националното преобладаване на българите се е опирало от една линия,която се намира много по на север от границите на България, начертани от мирната конференция. От друга страна, през цялото време на турското владичество националното преобладаване на гърците над българите в Тракия не е претърпяло никакви изменения. Така от настаняването на българите до наши дни, т.е. през цели дванадесет века,непрекъснато гръцката нация не е преставала да съставлява мнозинството в тази част на Турция.

Надявам се, Господин Председателю, че ще поискате да признаете, какво справедливото ви желание да услужите на българските интереси Ви води до това, щото да игнорирате, че аз съм длъжен да защитя гръцките интереси. При това положение на работите как може да повярвате за един момент само, че Гърция би могла да се съгласи с едно уреждане на балканските работи, като жертва интересите на гръцкото население, което възлиза на около 700 хиляди души и живее от много векове преди Христа до наши дни в тази част на полуострова, като жертва при това тези интереси в полза на

българското население, което е девет пъти по-малочислено и което се е настанило там едва през последните четиридесет години?

Ваше Превъзходителство се позовавате на нуждата България да има икономически излаз. Както и самите българи признават, Дедеагачкото пристанище би било в това отношение съвсем недостатъчно. Мислейки, че на икономическите интереси на България би се услужило по-добре през Кавала, аз заявих вече, заявявам го повторно, че съм готов да отстъпя в полза на България едно икономическо статукво под гаранцията на Обществото на народите.

Щом Данциг, естественият излаз на Полша,която брои едно население от 30 милиона, не биде оставен под полско владичество, защото мнозинството от населението е германско, а се осигури на Полша само един търговски излаз в това пристанище, ще признаете, Господин Председателю, че ние много справедливо можем да претендираме, че България, която брои само 1/6 от населението на Полша, трябва да се задоволи само с двете отлични пристанища, които има на Черно море, което занапред става свободно море, и че за нея би било достатъчно да има на Егейско море само един икономически излаз, който съответствува на икономическия излаз, що има Полша в Данцинг.

Остава, Господин Председателю, един само довод в полза на Вашата територия, т.е. ползата, която би имало от една каква да е жертва за сближението на Балканските народи.

С право мислите, че това толкова желано сближение е осъществимо.

Ако за него е необходима каква да е жертва, България не може да иска тази жертва от съседите си като равноценност на нейното приятелство. Напротив, ней предстои да даде гаранции, за да изчезнат съмненията у съседите ѝ против нея, съмнения, които се оправдават от това, че всички пострадаха от нейната вероломност. Първата и най-необходима от тези гаранции трябва да бъде коренната промяна в нейните схващания. И наистина България като Прусия се отличава със специална психология, която кара да се смята, че българското малцинство е нещо повече и нещо по-добро от чуждото мнозинство.

Съседите на България показаха вече голяма умереност, като приеха условията на мира. В противоположност на своите съседи, които претърпяха голями опустошения от вой-

ните, България излиза от ужасната буря, за продължителността и злините на които тя помогна, с територия, която не претърпя никакво опустошение, с икономически тежести, полеки, и с незасегнато скотовъдство. Ползувайки се от такова едно снизхождение, онова, на което може да се надява България, е, щото с точното изпълнение на условията на мирния договор и с възможното поправяне на щетите, направени по нейна вина, а така също и с течение на времето, да се забрави жестокият спомен от нещастията, които причини на съседите си. По такъв начин сношенията на България с нейните съседи ще вдъхват едно заразително доверие, което ще се увеличи постепенно.

Убеден съм, какво, когато подобно нещо стане, балканското сближение, кое от сърце желая, колкото и Вие сам го желаете, би се лесно осъществило. Можете да бъдете, уверен съм, Господин Председателю, че и Гърция, като съседка на България, би била готова да сътрудничи с нея във великото и миролюбиво изграждане на мира от балканските народи.

Приемете моля, уверение в искреното ми почитание:

Е. Венизелос "

Писмото на Стамболийски предизвика в гръцкия печат доста шум. Някои вестници едва ли не го отбелязаха като агресивна проява. Така атинският вестник "Патрис" от 20 ноември пише:

" Стамболийски, минавайки през Белград, приел сръбски журналисти, на които заявил, че Цариброд ще стане повод за нова, по-тежка война между сърби и българи."

За гръцко-българските отношения Стамболийски казал, че се предоставяло на двете страни, щото тези съседни народи да заживеят мирно и приятелски в бъдеще.

"Изтъквам обаче - добавил той, - че въпросът за Тракия, който въпрос се надявам да се уреди наскоро, е отворен гроб пред българите и гърците." Тези преиначени думи са дали повод на атинския вестник да заплашва България с "нов урок" от страна на съседите.

На 1 декември същият вестник, след като забелязва, че някои среди до последния момент неоснователно са си въобразявали, че политиката на Стамболийски е примирител-

на и миролюбива, продължава да пише: "Същият този политик сам даде уверение, че преди да бъде космополит, е най-напред патриот българин, и то българин, който бленува за отмъщение. И ако по принуждение той се вижда в невъзможност да приложи занапред задължителна военна повинност, той се вижда принуден да я замени с "трудова", защото съгласно изявлението му народът не трябва да изгуби навика към задължителната военна повинност..."

Въпреки всички трудности въпросът за излаза на България на Бяло море не слезе от сцената. Той беше постоянно напомнян от Стамболийски в речи, изявления, при срещи и т. н. Във време на разискванията на Генуезката конференция, на която Стамболийски говори за излаза на България на Егейско море, Лойд Джордж се беше изказал благоприятно за задоволяване на България; след него и предствителят на Франция беше изразил същите мисли. Стамболийски беше заминал, като беше оставил там Венелин Ганев. Под влиянието може би на изказванията на представителите на Съглашението Венизелос повикал В. Ганев и уговорили едно споразумение, с което се уреждал икономически излаз, като се давали известни права на България в управлението на железопътната линия и на част от пристанището. Споразумението подлежеше на одобрение от българското правителство. Всъщност разрешението се свеждаше във влагане на огромни капитали от страна на България без никакви реални гаранции. Стамболийски изказа своето неодобрение на направените уговорки и съобщи на Ганев да замине. Той беше крайно недоволен за това, че Венелин Ганев се беше хванал на уловката на Венизелос.

Въпросът за излаза на Бяло море не можеше да се постави за разискване на Лозанската конференция, в програмата на която не беше и предвиден. Направи се намек пред председателя на конференцията за прилагането на чл. 48 от Ньойския мирен договор, като му се съобщи, че българската делегация възнамерява да повдигне този въпрос. Лорд Кързън отговорил, че няма да допусне по никой начин това да стане и че ще сметне всеки подобен опит като умишлено затрудняване работите на конференцията. Някои в България, като гледаха свободното държане на Турция в Лозана, мислеха, че и България може да си позволи някои волности. Те забравиха, че положението на Турция беше друго. Тя не беше третирана като победена, а се явяваше като пълен победител на Гърция, победител, който беше заставил Италия да

се откаже от своята сфера на влияние южно от Смирна, а Франция да евакуира Киликия. От друга страна, докато по отношение на Турция силите на Съглашението бяха раздвоени, по отношение на България и на Съветска Русия те бяха на един фронт.

Стамболийски направи издалеч опит да се срещне с Венизелос и с него лично да разисква подробно по излаза на Бяло море, но този последният много учтиво отклони една такава среща, тъй като нямал мандат за това.

Аз бях помолил за среща по чисто стопански въпроси и имах вече определена такава. Това беше около десетина дена след откриване на конференцията. Касаеше се за износа в Гърция на наши земеделски произведения, предимно брашно. Със загубването на Тракия ние губехме и цялата Родопска област, която по-рано се изхранваше от Стара България. И гърците имаха интерес да търгуват направо с Консорциума, защото щяха да избягнат скъпото посредничество на търговските фирми, а ние щяхме да запазим един естествен и близък пазар. На уречения ден се явих при Венизелос, който ме изслуша внимателно, поначало възприе всичко и обеща да препрати въпроса в Атина за проучване и решение. Заговорихме за отговора му на писмото на Стамболийски; казах му, че нашето общество не очакваше такъв тон и е доста разочаровано. Макар и моето положение да не ми позволяваше да говоря свободно с него, аз можах да му обрисувам етапите, през които минаха нашите два народа от Балканската война насам, взаимните грешки на двата народа, че в края на краищата ние сме пострадалата жертва и колко малко се иска сега, за да се въдвори един траен мир на Балканите. Думата "траен" се харесва на Венизелос, но той не вярва във вечния мир, защото бил много стар и преживял много разочарования в живота си . Упоритостта, за да не кажел твърдоглавието на българите в 1912 г. и в 1915 била едно от тези разочарования в живота му. Неговата тогавашна примирителност му създала много неприятели в Гърция и той бил длъжен да държи сметка за това. Тази причина го е принудила да даде гласност на писмото си до Стамболийски. Той разбира Стамболийски и моли да го поздравя и му кажа, че той не може да жертва интересите на гръцкия народ заради едно "временно поясняване, което се забелязва сега на българския небосклон". Венизелос пожелава по-добри времена и повече щастие на младото поколение и става. На връщане разказах подробно на Стамболийски за срещата.

"Не зная - каза той - дали моментът не е изгоден за разговори, но победена днес Гърция е щастлива, че е представлявана тук пак от Венизелос и има в своята защита почти всички велики държави от конференцията."

Пашич и Братиану не отговориха. След две години Коста Тодоров съобщи, че научил, какво Пашич тогава бил сложил върху писмото на Стамболийски резолюция, според която българите можели да държат такъв език не по-рано от двадесет години, т. е. докогато сръбските шовинистически среди смятаха, че ще претопят населението на Македония. Братиану мъчно можеше да намери доводи да отговаря и предпочете да премълчи.

На 27 ноември 1919, четвъртък, в 10 1/2 часа преди обед, председателят на делегацията Стамболийски, придружен от малка група и от офицерите за свръзка начело с полковник Анри, се отправя за кметството на Ньой. Причакан от началника на протокола на Министерството на външните работи, Стамболийски бе въведен в големия салон на кметството, гдето бяха събрани пълномощните делегати на съюзните държави под председателството на Клемансо. Залата беше богато украсена с луксозни килими и картини от прочути майстори художници. Освен представителите на печата беше допусната и ограничена група поканени външни лица. Клемансо каза няколко думи и покани Стамболийски да подпише договора за мир. Стамболийски се приближи с твърди стъпки, подписа и веднага се оттегли назад. Направи впечатление, че след подписването той захвърли доста демонстративно пародръжката настрана. След това всички делегати на другите страни, по азбучен ред, сложика подписите си. Цялата процедура трая двадесет и пет минути. Накрая един от секретарите на конференцията предложи на Стамболийски, ако желае, да вземе пародръжката за спомен. "Не ми трябва - отговорил той, - хубав спомен!"

След подписването на мира се чу, че когато влизала българската делегация, Клемансо запитал подигравателно съседа си, какво представлява България, монархия ли е или република? Тези думи се разпостраниха и намериха място дори и в някои книги. Не се знае източникът им кой е, дали е български или някой от конференцията. Разпитвал съм Стамболийски и Т. Теодоров и двамата отрекоха да са чули такива думи.

Аз бях заминал вече по бърза работа за България. В първото писмо, което получих след пристигането ми, Стамбо-

лийски пише, че веднага след подписването на мирния договор била му предоставена пълна свобода за движение, срещи и писане. Французи и италианци направили предложение официално за износа на нашите хранителни произведения; италианците предложили и свои превозни средства. Той ги насочвал към новооснования държавен кооперативен Консорциум за зърнени храни, което не им било много по угодата, защото по-рано имали свои собствени фирми за износ и не били свикнали да работят с държавни органи. Повръщайки се пак на договора за мир, той пише: "Когато подписвах Договора за мир, една болезнена струя мина през душата ми... Атмосферата е по-благоприятна и надеждата за ревизия не е загубена... Делегацията се връща. Оставам с Морфов. Прокарах няколко статии. Генерал Кретиен станал голям приятел на България и дава надежда, че клаузата в договора за армията може да бъде изменена в духа на нашето искане. Ако ми разрешат, ще споходя Лондон и Рим. Телеграфирах в Министерския съвет да проверят има ли хора от разните министерства, командировани в чужбина, и да ги приберат всички. Има някои, които се крият и не искат да се приберат. Много хора искат срещи. Повечето се заинтересувани в нещо и само търсят случай да предават исканията си. Първи се явиха представителите на ценни книжа от нашите заеми. През цялата война те не са получавали нищо, доста са и поизгладнели и са много нетърпеливи - да не кажа друго. Благодарих с писмо на мисията и на гражданите от Ньой..."

След подписването на мира Стамболийски предприе малка обиколка, като посети Рим и някои други места. С това посещение той целеше да се запознае с известни ръководители на европейската политика и да разреши някои спешни въпроси.

На връщане в България той завари едно положение на разгорещени партизански страсти, които надделяваха над политическите схващания и над здравия разум. Това можеше да се обясни отчасти с тежкото бреме, което беше легнало върху страната, но отчасти това беше и плод на късогледството, дребнавостта и злобата на политици, които смятаха, че политическата дейност се състои само в безогледна критика, отправяне закани по всички посоки и на обикновеното просташко самомнение. Старите партии се бяха привидно приютили в едно спокойно усамотение и бяха създали убеждението, че са в предсмъртна политическа агония. Всъщност

те разполагаха със значителни капитали и една могъща преса, чийто растеж не спираше. Същевременно те бяха съдействували да се образуват и развият множество икономически, културни и други съюзи и дружества, които насочваха и подпомагаха в борбата срещу правителството. На тази прикрита дейност не са били чужди дори партии, участвуващи в управлението. Едновременно всички стари партии са били в най-тясна връзка и с двете конспиративни организации - военна лига[134] и ВМРО. Но най-голямото нещастие беше другаде: между двете най-мощни народни организации — Българския земеделски народен съюз и Комунистическата партия - беше отдавна създадена мрачна атмосфера на неоправдана неприязненост, която изигра фатална роля в отношенията им и в политическото развитие на страната за ред години.

Договорът за мир биде внесен в Народното събрание за разглеждане и приемане. Избор не можеше да има, защото отхвърлянето на договора значеше продължение на войната, окупацията на България от войските на нашите съседи и неизвестност, пълна със заплахи. Гласуването трябваше да стане по неволя, за да се избегне най-лошото.

Всички представители на парламентарни групи изказаха своя протест, в който изразиха възмущението си от извършените неправди. Представителят на Комунистическата партия Борис Х. Сотиров изтъкна, че "мирният договор е резултат на четиридесетгодишна политика на българската господствуваща класа. С този мир губим българска Македония, Тракия и чисто български земи, както и придобивките от войната през 1913 г. България се поставя във всяко отношение под съглашенски контрол." Борис Х. Сотиров завърши, като заяви, че спасението може да дойде само от болшевизма. При приемане на Версайския мирен договор от германския парламент представителят на независимите социалисти, макар и да приемаше наложения договор, също беше заявил, че надеждите на пролетариата са в световната революция.

Представителят на БЗНС заяви, че договорът е несправедлив и извънредно тежък. Правителството го приема като едно насилие и се надява, че той ще бъде ревизиран в скоро време по силата на това, че неправдите не могат да бъдат вечни. Същото становище беше изразено в парламента и от министър-председателя Стамболийски, който казва: "Преди вие да си кажете думата, правителството осъди този мир и изказа надеждата пред целия свят, че този мир не ще бъде

траен, че онези, които са го наложили, ще осъзнаят своята грешка и ще се принудят да ревизират своите решения. Ние тръгваме вече в пътя на мирното и културно развитие и ще заставим света в името на онези принципи, прогласени от Уилсъна, да ревизира тежките клаузи на този договор."

ПРИЛОЖЕНИЯ

към отговора до Конференцията за мира по повод обвиненията на гръцката делегация за поведението на българските власти в окупираната гръцка област

[До] Негово Светейшество Германос, Вселенски Патриарх

Цариград

Свети Отче,

Потвърждавайки на Ваше Светейшество писмото, което имах честта да изпратя от Одрин на 17 миналия месец, идвам да му съобщя, че благоприятните сведения, които имахме тук за идването на българите, се потвърдиха. И наистина след заемането на 25 септември на железопътната линия Димотика бяде заета на 29 от българските войски. Окупирането се извърши от г. Розентал, управител на горепоменатите населени места, човек с твърде благородно държане, енергичен и човек на правото и справедливостта. Аз присъствувах с духовенството и първенците на града на тържеството при заемането на властта, ако и да не бях предизвестен от кмета турчин сигурно нарочно, и по дълг аз изявих нашите чувства на верност и преданост към Негово Величество Царя на българите и към неговото правителство. Негово превъзходителство господин Розентал заяви, че българското правителство е еднакво към всички свои поданици, давайки религиозна и училищна свобода, и не иска друго освен подчиняване на законите на българската държава.

Същия ден, 29 септември, г. Розентал замина с придружаващите го, за да се върне събота вечер на 3 октомври, когато ми върна визитата в митрополията и ми съобщи, че следващата неделя към 10 ч. пр. пл. той ще присъствува в катедралата, в арменската черква и в еврейската синагога на

благодарствен молебен, който трябва да бъде отслужен за царя по случай заемането на тези населени места и в същото време ще се прочете прокламацията на българското правителство за обявяването война на Сърбия. Благодарственият молебен, отслужен тържествено в моята катедрала, направи голямо удоволствие на Н. Пр. Розентал и на окръжаващите го и по този случай г. Розентал потвърди волята на българското правителство за равенство, свобода и правда. Н. Превъзходителство прояви голяма любезност и почит специално към мен.

По този случай Н. Пр., повтаряйки волята на българското правителство за равенство и свобода, спечели признателността на всички, така че аз и църковното настоятелство му предложихме една от двете ни църкви, с изключение на катедралата, за църковно служене на българите, които нямат църква в Димотика. Това предложение направи голямо удоволствие на г. Розентал и на придружаващите го. Г. Розентал ни обеща и други облаги: например да раздаде от името на българското правителство брашно на бедните, което почна вече да изпълнява, като ми изпрати осемдесет торби брашно, семена за посев и волове за обработване на нивите. Това дело на Н. Пр. е над всякаква похвала, още повече че идва твърде навреме, защото християните от цялата околност се нуждаят от храна, тъй като всичко беше унищожено през дните преди окупацията. Тези нещастници, след като изстрадаха хиляди мъки от турците през последните две години, както сме докладвали редовно навреме на Ваше Светейшество, трябваше да изпият до дъно чашата на злината, защото в промеждутъка от подписването на протокола в Димотика, т. е. от 10 септември до 29 септември, дата на предаването, местните турски бежанци се присъединиха към бандите и към самия каймакамин Али Кемал бей, бесни, те причиниха хиляди мъки на нещастните християни, не можейки да ги принудят да се изселят с тях. Заминавайки, турците отнесоха не само собствените си вещи, но и тези на християните. Невъзможно е да се опишат злодеянията, които извършиха и които са неизброими: убийства, изнасилвания на жени, обири от всякакъв вид и отвличания са факти, доказани със свидетелствувания. Те не оставиха ни овце, ни волове, ни коли. Те даже окършиха кочаните на царевиците и прибраха и другите реколти от нивите и градините. Те ограбиха заведенията и къщите на християните и в деня на предаването на Димотика видяли са Али Кемал бей с револвер

в ръка да гони избягалите и скрили се войници. И така злото се свърши. Аз предадох своевременно на Н. Пр. Розентал по негово искане описание на щетите, нанесени на християните, което той ми обеща да представи на българското правителство.

Аз съм убеден, че българското правителство ще простре бащинската си грижа над изстрадалите християни, които ще живеят в бъдеще в мир и спокойствие под скиптъра на Н. В. цар Фердинанд. Но личните щети на християните се отразиха на работата на нашите училища, на нашите черкви, на духовенството, както и на мене; всички ние имаме нужда от помощ и подкрепа.

В моята митрополия около двадесет и пет села са пострадали заедно с Димотика, с изключение на тези, които са разрушени преди две години, както съобщих навремето на Ваше Светейшество. Според моите сведения селата оттатък Марица: Кюпли, Донарджи, Хасърджи, Кусти, Лути, Чали, Карабач, Чифтликаки, Кавакли, Паша Ядже и Золфа са обърнати в пустиня от турците и къде са се изселили жителите. Остават само в твърде лошо състояние селата Аслан, Шароблар, Залуф, Малък Аслан и Каракасъм, разположени до Одрин, също и селата, включени в българската зона Залфики, Кусти, Хасирджи и Кюпли, но и те в едно жалко положение.

Описвайки на Ваше Светейшество положението на моята епархия, смея да се надявам, че ще бъдат взети необходимите мерки за моето и на християните ми успокоение.

Митрополит Димотишки
(п) Филарет

Димотишка митрополия
19 октомври 1915 г.

До Господина
Губернатора на Драмската областна военна инспекция
в гр. Драма

Колективна молба
от жителите отоманци
в града Драма

Ваше Превъзходителство,

Най-настоятелно молихме със заявление до поверената Вам област да се тури край на злоупотребленията, които върши гръцкото население с храната, която ни се отпуска от българското правителство. И макар че изнесохме факти, от които се вижда за истинското злоупотребление с храната на града и пак ще изнесем по-нови такива, за да се уверите също по-ясно. Докато Ваше Превъзходителство да се застъпи да се въведе реда както в Кавала и др., т. е. да се назначи комисия, която да има грижата за прехраната, злоупотребленията ще продължават и гладът ще върлува все повече и повече. Молиме най-покорно за по-скорошното Ви застъпничество.

С отлична към Вас почит
12.II. 1917 г. от всички жители на гр. Драма (отоманци)

Имам на квартал "Хисара"
в гр. Драма [Името липсва]
Имам на квартал
"Дервиш-бали"
Ибрахим Хаки
Имам на квартал
"Халил-бей"
Мехмед Али
Имам на квартал "Йенчи"
Ахмед Хамди

I-и кмет на квартал "Хисара"
на гр. Драма [Името липсва]
Кмет на квартал
"Дервиш-бали"
Хюсни
Кмет на квартал
"Халил-бей"
Хафъз Али
Кмет на квартал "Йенчи"
Мустафа

Имам на квартал
"Джами-Атик"
Давуд

Имам на квартал "Карлово"
Осман
Кмет на квартал
"Чай-Махалеси"
Мехмед
Кмет на циганския квартал
"Намазкия"
Яшар

Имам и кмет на квартал
"Касам"
[Името липсва]
Имам на квартал
"Чай-Махалеси"
Мехмед Ниази
Кмет на квартал
"Дери-Махалеси"
Омер
Кмет на циганския квартал
"Карлово"
Юсуф

Драма, 12 февруари 1917

Обгербвано
с 50 ст.

До
Министерството на вътрешните работи и
народното здраве в ст. София

Колективна молба
от жителите отоманци на гр. Драма

Господин Министре,

Жителите на град Драма имаме високата чест да молим най-милостиво Вашето застъпничество да се въведе реда на прехраната, която българското правителство ни отпуска за града ни. Храната е достатъчна, но тя не се разпределя равно помежду нашите, понеже гръцката община злоупотребява и ние изнесохме факти, които ясно показват как гърците вършат това злоупотребление, и то тъкмо в моменти най-съдбоносни за нас изобщо. От друга страна, синовете ни се намират рамо до рамо с храбрата българска войска. Ние също отправихме молба и до тукашното губернаторство, но досега нищо не последва. Ние коленопреклонно молим Ваше Превъзходителство да се погрижите и заповядате да се назначи комисия, в състава на която да влизат и отоманци, и храната да се раздава най-правилно, както в Стара България. И ако това средство не се приложи, то бъдете уверени Ваше Превъзходителство, че гладът ще вземе най-застрашителни размери и ще покоси живота на хиляди невинни и граждани, жени и деца.

Уверени сме, че Вие веднага ще се вслушате и ще заповядате за изпълнението на това толкова хуманно дело.

Ние молим да се погрижите за нас, като молим Ваше Превъзходителство да приемете нашите най-отлични към Вас почитания.

гр. Драма
12.II. 1917 г.

Граждани от гр. Драма:

Имам на квартал "Хисара"
в гр. Драма [Името липсва]

I кмет на квартал "Хисара"
гр. Драма [името липсва]

Имам на квартал
"Дервиш-бали"
Ибрахим Хаки
Имам на квартал
"Халил-бей"
Мехмед Али
Имам на квартал "Йенчи"
Ахмед Хамди
Имам на квартал
"Джами-Атик"
Давуд
Имам на квартал
"Карлово"
Осман
Кмет на квартал
"Чай-Махалеси"
Мехмед
Кмет на циганския квартал
"Намазкия"
Яшар

Кмет на квартал
"Дервиш-бали"
Хюсни
Кмет на квартал
"Халил-бей"
Хафъз Али
Кмет на квартал "Йенчи"
Мустафа
Имам и кмет на квартал
"Касам"
[Името липсва]
Имам на квартал
"Чай-Махалеси"
Мехмед Ниази
Кмет на циганския квартал
"Карлово"
Юсуф

Драма, 12 февруари 1917 г.

Кралство Гърция
Правищка община

Правище, 10/23 април 1917 г.

До Комисията на Българския червен кръст
за раздаване помощи на бедните
гр. Драма

Чест ни е да Ви съобщим, че цялото население на Правище, трогнато от пратката царевица, която благоволихте да му изпратите, не намира думи да Ви изкаже своята най-голяма благодарност.

Наистина, господа, изпращането на тази царевица не само че стана в най-подходящото време, но даже спаси от истинска смъртна опасност населението, защото ние можем да Ви уверим, че почти всички жители не са яли хляб от десет-петнадесет дена, хранейки се само с треви и костенурки, събирани от тях по нивите, тъй като купеното от кметството брашно е недостатъчно за нуждите на страната.

Ние ви молим горещо в името на населението да продължите голямото дело и с изпращане брашно за бедните, защото с това брашно и това, купено от нас, ще можем да спасим съществуването на хиляди лица, които иначе рискуват да измрат от глад.

Благоволете да приемете, господа, искрената признателност на цялата страна.

Общински съвет:
1. (не се чете)
2. (не се чете)
3. (не се чете)

Кмет: (не се чете)

Кралство Гърция

гр. Кавала, 13 април 1917 г.
Кмета на Кавала

До клона на дружеството на Българския червен кръст в Драма

Чест ми е да ви потвърдя получаването посредством подофицера Димитър Иванов от 10 дружина на триста и четиринадесет торби царевица, които дружеството на Българския червен кръст благоволи да даде за нуждаещите се жители на нашата община.

По случай този щедър дар, който свидетелствува за благородни чувства на човеколюбие, ние Ви изказваме нашата благодарност и признателността на нашите пострадали съграждани, които молят Всевишния Бог за Вашето дружество и Вашата войска.

Ние си позволяваме да ви съобщим, че след меренето на изпратените торби беше забелязана разлика между означеното тегло от 22 057 (двадесет и две хиляди и петдесет и седем) оки и полученото тегло от 21 757 1/2 (двадесет и една седемстотин петдесет и седем и половина) оки. Тази разлика произлиза вероятно от употребата на различни теглилки на мястото на изпращането и това на получаването; такива разлики се срещат даже и в нашия град при употребата на различни теглилки.

Кмет на Кавала:
(не се чете)

(печат)

Кралство Гърция

Кавала, 15 април 1917 г.
Кмета на Кавала

До Военното управление
Драма

Чест ми е да Ви поднеса от страна на моите съграждани израза на тяхната благодарност и безкрайна признателност по случай дарът от 21 757 оки царевица, която дружеството на Българския червен кръст, подбудено от благородно чувство на състрадание, благоволи да направи, за да се посрещнат нуждите на населението в нашия град. Същевременно ние отправяме молитви към Всемогъщия Бог за успехите на Вашите войски.

Кмет на Кавала
(не се чете)

(Печат)

Икосифиниски манастир
18 април 1917 г.

До почитаемия представител на дружеството на
Червения кръст
в Драма

Управителният съвет на манастра Ви изказва благодарността на нашето свето общежитие за дара от 500 килограма царевица, които при днешните трудни обстоятелства дойдоха навреме да облекчат нашия живот. Нека Всемогъщият Бог Ви даде здраве и сбъдване на желанията Ви.

Управителен съвет:
Архимандрит Неофит
Яков Картал, йеромонах-касиер
Виталиос Матаку, проигумен
Германос, йеродякон
Сава, йеромонах-домакин

Кралство Гърция
Кметство
гр. Серес

Серес, 1 май 1917 г.

Господин Представителю,

С най-жива и дълбока признателност идваме от името на изстрадалото население на нашия град да благодарим горещо на Българския червен кръст за вагона царевица, изпратен на наше разположение за нуждите на бедните и нещастните.

Особено в тези така трагични моменти ние сме трогнати и признателни за тази великодушна щедрост.

Следователно ние сме уверени, господин Представителю, че Червеният кръст, имайки предвид влачевното положение на града, няма да се ограничи само с тази пратка.

С нашите благодарности благоволете повторно да приемете, господине, уверенията в отличната ми почит.

За общинския съвет
Кмет: (не се чете)

БЕЛЕЖКИ*

[1] При пробива Съглашението атакува българските позиции с помощта на 2 френски и 6 сръбски дивизии, като си осигурява превъзходство в оръдия и жива сила 4:1. След неколкодневни кръвопролитни боеве (15 - 18 септември 1918 г.) по-голямата част от защитниците са убити,фронтът е пробит и българското правителство е принудено да поиска примирие (29 септември с.г.).

[2] Първата световна война се води между Централните сили (Германия,Австро-Унгария,Турция и България) и Съглашението (Англия,Франция,Русия,САЩ,Япония и др.). Тя избухва на 1 август 1914 г., като повод за това е убийството на австро-унгарския престолонаследник ерцхерцог Франц Фердинанд и съпругата му на 28 юни 1914 г. в Сараево от сръбския националист Гаврило Принчип. Войната продължава до 11 ноември 1918 г. и завършва с разгрома на Централните сили, като нанася огромни материални и човешки жертви на страните участнички.

[3] На 27 ноември 1919 г. в Ньой, предградие на Париж,е подписан мирният договор между България и Съглашението,според който от нея са откъснати територии с чисто българско население и са предадени на Сърбия (Струмишко,Босилеградско,Цариброд ско) и Гърция (Западна Тракия).

[4] Изменението на чл.17 от Конституцията е изработено от Александър Малинов по време на управлението на Демократическата партия (1908-1911),а е прието на V Велико народно събрание,свикано от кабинета Гешов - Данев (юни-юли 1911). Новият текст гласи: "Царят е представител на държавата във всичките й сношения с иностранните държави. Той със съгласието на правителството свързва и утвърждава всичките сговори с иностранните държави и ги съобщава на Народното събрание, щом интересите и сигурността на страната допускат това." Това изменение по същество дава възможност на царя и правителството да сключат тайни договори и съюзи с други държави без знанието на парламента.

[5] На 16 юни 1913 г. по заповед на цар Фердинанд българските войски атакуват части от сръбската и гръцката армии, като с това дават повод да

---

* Бележките и обясненията към текста са изготвени от Борис Николов.

избухне Междусъюзническата война. Малко по-късно войските на Румъния и Турция нахлуват в България и на 18 юли с.г. българското правителство е принудено да поиска примирие. На 28 юли в Букурещ е подписан мирният договор със Сърбия,Гърция,Румъния и Черна гора. Според него Сърбия заграбва Вардарска Македония,Гърция - Южна и Югоизточна Македония, Румъния - Южна Добруджа. България претърпява своята първа национална катастрофа.

[6] Балканският съюз е сключен между България, от една страна, и Сърбия (29 февруари 1912), Гърция (16 май 1912) и Черна гора (15 август 1912) от друга. При подписването на договорите българското правителство допуска редица грешки,между които най-съществените са:несъответстването на принципа за автономия на Македония и съгласие за разделянето ѝ, в договора с Гърция не е бил поставен въпросът за подялбата на освободените земи,както и за изясняване на териториалните претенции на всяка от страните

[7] Лондонският мирен договор е сключен на 17 май 1913 г. между държавите от Балканския съюз и Турция. Според него Турция отстъпва земите на запад от линията Мидия-Енос, както и егейските острови, а Албания става независима държава.

[8] Гръцко-сръбският договор е сключен на 6 май 1913 г. и е насочен против България. В него двете страни се споразумяват за общи и съвместни действия срещу нея,гарантират си своите владения и взаимно се поддържат териториалните претенции, като не допускат България западно от р. Вардар. Към този съюз по-късно се присъединява и Черна гора и по този начин съюзниците на България подготвят почвата за Междусъюзническата война.

[9] Според тайното приложение към Българо-сръбския договор (1912) в чл.2 Македония е разделена на две зони: "безспорна", която се пада на България, и "спорна",в която влизат градовете Куманово, Скопие, Тетово, Гостивар, Дебър и Струга, чиято съдба ще бъде решена след войната чрез арбитраж от руския император Николай II, който чрез чл.4 от същото приложение е обявен и за арбитър на всички противоречия, възникнали между двете държави.

[10] Военнополитически съюз на Германия, Австро-Унгария и Италия (1882 г.). По-късно Италия излиза от съюза (1915 г.), а към него се присъединяват Турция (1914 г.) и България (1915 г.).

[11] Военнополитически съюз на Англия,Франция и Русия, оформен през периода 1904 - 1907 г. в противовес на Централните сили. По-късно към него се присъединяват САЩ, Италия, Япония и др.

[12] През 1911 г. цар Фердинанд получава като личен заем от Руската държавна банка 2 500 000 лева,за да ускори сключването на Балканския съюз. При избухването на Първата световна война руското правителство

му обещава да му прости заема, ако присъедини България към Съглашението.

[13] Германия се задължава да обезщети цар Фердинанд за имуществата му в Англия, ако бъдат конфискувани, а в случай че загубят войната, да му осигурят редовна издръжка отговаряща на ранга му.

[14] Спогодбата за поправки по българо-турската граница е подписана на 21 август 1915 г. в Цариград. Според нея Турция отстъпва на България около 2000 кв.км територия по течението на р. Марица от Одрин до устието й.

[15] На 1 октомври 1915 г. правителството на Радославов обявява война на Сърбия. На 3 октомври с.г. Англия и Франция, на 6 октомври Италия,а на 7 октомври Русия обявяват война на България.

[16] Коалиционното правителство на Малинов (Демократическата партия) - Костурков (Радикалдемократическа партия) управлява от 21 юни до 28 ноември 1918 г.

[17] На 3 октомври 1918 г. цар Фердинанд издава манифест, с който съобщава, че се отказва от престола в полза на своя първороден син княз Борис Търновски.

[18] Аудиенцията на водачите на опозиционните партии при цар Фердинанд се е състояла на 4 септември 1915 г. На нея присъствуват Александър Малинов (Демократическа партия), Найчо Цанов (Радикалдемократическа партия), Ал. Стамболийски(БЗНС),д-р Ст.Данев(Прогресивноликерална партия) и Ив.Гешов(Народна партия). Това е последният опит на опозицията да отклони цар Фердинанад и Радославов от съюза им с Централните сили.

[19] Бунтът в 27 пехотен Чепински полк избухва на 5 октомври 1915 г. поради нежеланието на войниците да участвуват във войната.

[20] "Двете ми срещи с цар Фердинанад" излиза от печат през 1919 г. в тираж 50 000 екземпляра.

[21] Георги Димитров е обвинен в "подстрекаване на войници към неподчинение на началството" и е осъден на три години тъмничен затвор от Русенския военнополеви съд на 8 август 1918 г. Лежи в Софийския централен затвор от 29 август до 16 декември с.г.

[22] В."Мир"(22 септември 1894 - 30 декември 1944),орган на Народната партия,а от 1920 г. на Обединената народнопрогресивна партия. Основател и главен редактор е д-р Константин Стоилов. Между сътрудниците му са били:Иван Вазов,Антон Страшимиров,Велчо Т.Велчев,Михаил Маджаров, Анна Карима и др.

[23] В."Земеделско знаме"(излиза с прекъсвания от 28 октомври 1902 г. до 9 юни 1934 г.,подновява излизането си след 9 септември 1944 г.),орган на Българския земеделски народен съюз. Негови редактори са били:Димитър Драгиев,Ал.Стамболийски,Цанко Бакалов,Райко Даскалов и др.

[24] В. "Работнически вестник" (излиза с прекъсвания от 5 септември 1897 г. до май 1939 г.)е орган на Българската работническа социалдемократическа партия,а от 1919 г. на Българската комунистическа партия(тесни социалисти). Негови редактори са били:Евтим Дабев,Георги Кирков, Гаврил Георгиев, Христо Кабакчиев, Трайчо Костов и др.

[25] След пробива при Добро поле част от отстъпващите войскови части, ръководени от тесните социалисти, се разбунтуват,разгромяват Главната квартира в Кюстендил и се насочват към София. На 27 септември 1918 г. в Радомир присъединилият се към въстаниците Райко Даскалов се обявява за техен главнокомандуващ,провъзгласява България за република, а Александър Стамболийски за негов председател.

[26] Примирието между България и Съглашението е подписано на 29 септември 1918 г. в Солун.

[27] Конференцията се е състояла от 20 ноември 1922 г. до 24 юли 1923 г. в Лозана,Швейцария. Била е свикана от страните от Съглашението за сключване на мирен договор с Турция и за определяне режима на проливите. На конференцията са представени България и СССР.

[28] Брест-литовският мирен договор е подписан на 3 март 1918 г. в Брест-Литовск между Централните сили и Съветска Русия. Според него военните действия се прекратяват,Германия окупира Литва,Латвия,Естония,Полша и част от Украйна, а Турция - Карс,Батуми и Ардахан.

[29] В."Пряпорец"(2 юли 1898 - 29 май 1932 г.),орган на Демократическата партия. Негови редактори са били:Андрей Ляпчев,Григор Василев, Петко Пенчев, Васил Пасхов и др.

[30] Българска работническа социалдемократическа партия (тесни социалисти) с названието на БРСДП от 1903 г. до 1919 г., когато се преименува на Българска комунистическа партия (тесни социалисти)

[31] Президентът на САЩ Т.У.Уилсън обявява на 8 януари 1918 г. своята програма за всеобщ мир. Неговите възгледи са били изложени в 14 точки:

1.Мирни съглашения,сключени открито:дипломацията да работи искрено и публично.

2.Неограничена свобода на мореплаването в мирно и военно време.

3.Премахване, доколкото е възможно, всички стопански прегради и уреждане еднакви търговски условия за всички народи, които са за мира.

4.Намаление на въоръженията до крайност съответно вътрешната безопасност за всяка страна.

5.Свободно и справедливо уреждане на всички колониални въпроси.

6.Изпразване на всички руски земи и подпомагане на руския народ да се устрои свободно и без диктатура:да се оздрави добър прием на новата руска държава в обществото на свободните народи под правителство,което руският народ избере свободно.

7.Възстановяване на свободна Белгия.

8.Възвръщане на Елзас и Лотарингия на Франция,понеже тия провинции несправедливо са й били отнети през 1871 г.

9.Една поправка на италианската граница ще се направи според линиите,които делят народностите.

10.На народите в Австро-Унгария трябва да се даде път за автономно развитие.

11.Румъния,Сърбия,Черна гора ще бъдат възстановени. На Сърбия да се даде свободен излаз на море и отношенията между балканските държави да се определят приятелски под влиянието на силите,като им се създадат условия за политическа и стопанска независимост и териториална цялост.

12.Земите, населени с турци,да се ползуват със суверенитет и сигурност, а на другите народности под Турция да се осигури свобода.

13.Да се възстанови полската държава и да се осигури свободен излаз на море.

14.Да се образува общество на народите с цел да се дадат гаранции за политическа и териториална независимост на всички малки държави.

[32] При завоя на р.Черна,десен приток на р.Вардар,намиращ се югоизточно от Битоля,през октомври - ноември 1916 г. се водят кръвопролитни сражения между 8 пехотна Тунджанска дивизия и войските на Съглашението.

[33] Каймакчалан (2521 м) е връх в планината Нидже, Македония. Тук през 15-30 септември 1916 г. се водят кръвопролитни сражения между частите от 3 пехотна Балканска дивизия (11 пехотен Сливенски полк и 32 Загорски полк) срещу настъпващата сръбска Шумадийска дивизия,подкрепяна от френски и руски военни части. Загубили повече от 2/3 от личния си състав, българските войски са принудени да напуснат позицията си.

[34] Княз Борис Търновски.

[35] На 24 септември 1918 г. разбунтували се войници начело с тесния социалист Иван Димитров засмат Главната квартира в Кюстендил и аре-

туват намиращите се там офицери. След това въстаниците се насочват към София,за да накажат виновниците за народната катастрофа.

[36] При р.Марна,приток на р.Сена,Северна Франция, от 5 до 12 септември 1914 г. се води едно от най-големите сражения през Първата световна война,което свършва с поражение на германците и на техния план за бърза победа над Франция.

[37] При Вердюн,град в Североизточна Франция, на р.Мьоза,се водят най-кръвопролитните сражения през Първата световна война (февруари - декември 1916 г.),по време на които загиват 350 000 французи и 600 000 германци.

[38] На 1 юли 1916 г. френско-английските войски нанасят силен удар по германската отбрана в района на р.Сома. В боя за пръв път са използвани танкове. Сраженията с променлив успех се водят до ноември с. г.

[39] На 23 юли 1908 г. група офицери, служащи в гарнизоните в Битолския и Одринския виласт,членове на комитета"Обединение и напредък",извършват преврат,като възстановяват конституцията от 1876 г. Те провъзгласяват,че е настъпила нова ера,ерата на "хуриста", т.е. на свободата,братството и равенството за всички народности в Османската империя.

[40] Младотурското движение се заражда в Цариград, където през 1889 г. е основан комитетът "Обединение и напредък". Неговата цел е въвеждане на конституционно управление,ограничаване дейността на султана,европеизиране и либерализиране на политико-административната уредба на страната,за да се избегне евентуалното разпадане на империята.

[41] На 28 ноември 1918 г. е съставено коалиционно правителство начело с Т.Теодоров (Народната партия), в което влизат Я.Сакъзов и д-р П.Джидров (БРСДП ш.с.), Ст.Костурков и В.Ганев (Радикалдемократическа партия), Ц.Бакалов и Д.Драгиев (БЗНС), А.Ляпчев и Н. Мушанов (Демократическата партия) и М.Маджаров (Народната партия).

[42] Съюзният дом на земеделската партия се намирал на ул."Врабча" 1, днес ул."Янко Забунов", където е Софийската опера.

[43] Клубът на БРСДП (т.с.) се намирал на Лъвов мост,където днес е Дирекцията на Народната милиция.

[44] В."L'Echo de Bulgarie" (14 май 1913 - 19 юни 1923) орган на Министерството на външните работи и изповеданията. В редакционния му комитет влизат:проф.Любомир Милетич,проф.Иван Шишманов,проф.Иван Георгов,Христо Силянов и др. Предназначението на вестника е да информира чуждите страни за стопанския,културния,политическия живот в България.

[45] В."Тан" ("Le Temps"),основан през април 1861 г. от Огюст Нефцер. Ежедневник, излиза в Париж.

[46] В."Корисре дс ла сера" ("Coriere della sera"), основан през 1876 г. Ежедневник, излиза в Милано. Тираж 480 000 екземпляра.

[47] "Юнион клуб" е основан в София през 1884 г. Намирал се е на ъгъла на ул."Раковски" и ул. "Иван Вазов". Разрушен е по време на бомбардировките.

[48] В."Таймс"("Times"), основан през 1785 г. от Дж.Уолтър. Ежедневник, излиза в Лондон с тираж 250 000 екземпляра. Формално е независим, но със симпатии към Консервативната партия.

[49] Лудвиг III (7 януари 1845, Мюнхен - 18 октомври 1921,Саркар,Унгария), баварски крал (1913-1918), посещава България по покана на цар Фердинанд на 10-12 септември 1918 г.

[50] Според този договор Румъния се задължава да демобилизира войските си, да предаде оръжието си на германските окупационни власти, да отстъпи Добруджа до ръкава "Св. Георги" на съюзниците и малка територия в Карпатите на Австро-Унгария и пр.

[51] През октомври-ноември 1918 г. в цяла Унгария се създават Съвети на работническите и войнишките депутати. На 21 март 1919 г. страната е обявена за съветска република,начело на която застава Бела Кун. В края на април с.г. силите на Антантата започват интервенция в Унгария и въпреки съпротивата на революционното правителство републиката е разгромена и е образувано буржоазно правителство.

[52] Народната (Народняшката) партия е основана на 3 юни 1894 г. от членове на бившата Народна партия в Източна Румелия и на Консервативната партия. Шеф на партията е д-р Константин Стоилов, а от 1901 г. Иван Ев. Гешов. Изразява интересите на едрата буржоазия. Във външната политика е насочена към тесни връзки с Русия, Англия и Франция.

[53] Френското наименование на Женевското езеро.

[54] В битката при Павия, Италия, през 1525 г. крал Франсоа I е победен и пленен от император Карл V. Отведен в Мадрид, той е заставен да подпише унизителния за Франция Мадридски мирен договор 1526 г., според който Франция се отказва от своите претенции за Милано и обещава да върне на Хамбург спорните бургундски земи.

[55] Държавата Хеджаз е разположена на п-ов Арабия с главни градове Мека и Медина. През 1927 г. се обединява с кралство Неджед, а от 1932 г. обединените държави приемат ново наименование - Саудитска Арабия.

[56] На 21 май 1917 г. в Стокхолм започва конференция на II социалистически интернационал. На нея присъствуват делегати от неутралните дър-

жави и Централните сили, включително и Турция. Отсъствуват делегати от страните на Съглашението, понеже правителствата им отказват да дадат изходни визи на социалдемократите от своите страни. На конференцията е приет призив за сключване на общ мир, против анексии и контрибуции, за зачитане на политическите свободи и самоопределението на народите.

[57] Кръстю Раковски е арестуван на 10 септември 1916 г. и лежи в затворите във Васлуй и Яш. Освободен е през април 1917 г.

[58] Робърт колеж е основан на 16 септември 1863 г. в Цариград като частно американско училище. Носи името на нюйоркския търговец Кристофър Робърт, който отпуска средства за построяването му и за неговата издръжка. Негови възпитаници са: д-р К. Стоилов, М. Маджаров, Ив. Ев. Гешов, Л. Касъров и др.

[59] Коста Пекянец е прехвърлен през фронтовата линия със самолет и на 14 септември 1916 г. каца край с.Механе, Лебанска околия. Целта, с която е изпратен, е да организира въстание в Поморавието и Южна Сърбия, което да съвпадне с проектираната през пролетта на 1917 г. офанзива на Съглашението. На 17 май 1917 г. К. Пекянец взривява моста при Ристовац, унищожава охраната, спира три влака и избива всички пътници, по-голямата част от които са ранени войници.

[60] Сенатът в САЩ има състав от 100 души (по 2 от всеки щат), избирани на 6 години, като на всеки 2 години се обновява 1/3 от състава му. Председател на Сената е вицепрезидентът на САЩ. Кандидатът за сенатор не може да бъде по-млад от 30 години, да е жител на САЩ от 9 години и да живее в дадения щат, от който се кандидатира. Сенатът има изключителното право да ратифицира международните договори и да утвърждава назначаваните от президента министри, посланици и др.

[61] Балканският комитет е основан през лятото на 1903 г. в Лондон, непосредствено след избухването на Илинденско-Преображенското въстание, по инициатива на братята Носл и Чарлс Бъкстон. Комитетът представлява доброволно обединение на хора с общи интереси, членове предимно на Лейбъристката партия. Негови членове са били лорд Станмор, лорд Понсонби, виконт Халдейн, Рамзи Макдоналд, Едуард Грей и др. За пръв президент на комитета е избран лорд Джеймз Брайтс. Основната цел на комитета е да се привлече вниманието на обществеността върху положението на Балканите, провеждането на реформи в Османската империя и по-специално да защитава българското население в Македония от турските зверства. Комитетът съществува до 1946 г., когато след смъртта на тогавашния му председател Едуард Бойл се саморазпуска.

[62] На 6 февруари 1915 г. силите на Съглашението атакуват силно укрепените брегове на Дарданелите и успяват да дебаркират на Галиполския полуостров. Целта на акцията е да се завземат Проливите и Турция да бъ-

де принудена да капитулира. Въпреки усилията на англо-френските войски операцията им претърпява неуспех (само английските загуби са над 109 000 убити и 25 потопени парахода) и на 27 декември с. г. те се оттеглят.

[63] В."Дейли Телеграф" ("Daily Telegra") е основан на 25 юли 1855 г. Ежедневник, излиза едновременно в Манчестър и Лондон. Поддържа Консервативната партия.

[64] В."Манчестър Гардиън" ("Manchester Gardian"), (от 1959 г. само "Гардиан") излиза в Манчестър (от 1961 г. в Лондон). Ежедневник, тираж 265 000 екземпляра

[65] В."Морнинг Пост" ("Morning Post") основан през 1772 г. По-късно се слива с "Дейли Телеграф".

[66] От 23 до 26 август 1915 г. в с. Цимервалд, близо до Берн, Швейцария, се провежда конференция на социалистическите партии в Европа. Присъствуват 38 делегати от Русия, Полша, Италия, Швейцария, България, Румъния, Германия, Франция, Швеция, Норвегия и Холандия. Конференцията приема Манифест против войната, за мир без анексии и контрибуции, но не приема Ленинова идея за превръщането на империалистическата война в гражданска. През април 1916 г. отново в Швейцария в с. Кинтал се провежда нова конференция. Присъствуват 43 делегати от Русия, Полша, Италия, Швейцария, Германия, Франция, Англия, Сърбия и Португалия. Под натиска на Ленин конференцията осъжда социалшовинизма и социалпацифизма и приема Манифест против войната. Тази конференция спомага за сплотяването на левите интернационални сили, които покъсно организират Комунистическия интернационал.

[67] В."Народ" (15 ноември 1911 - 30 декември 1934, 4 октомври 1944 - 12 август 1948), орган на Работническата социалдемократическа партия (обединена). Негови редактори са били: Димо Казасов, д-р Петър Джидров, Кръстьо Пастухов, Кирил Коларов и др.

[68] През декември 1905 г. император Николай II издава указ за избори на Държавна Дума. Първите избори се провеждат през февруари - март 1906 г. и са избрани 478 депутати. Думата съществува до 18 декември 1917 г., когато е ликвидирана с декрет на болшевишката партия.

[69] Провъзгласеното на 9 юли 1789 г. Учредително събрание на Франция в заседанието си от 26 август с.г., приема "Декларация за правата на човека и гражданина", чиято основна мисъл е, че "хората се раждат и остават свободни и равни в правата си".

[70] Анархизмът като теория се оформя към средата на XIX в., на основата на крайния индивидуализъм, който се обявява срещу всяка държавна власт, за абсолютна свобода на отделния индивид. Негови видни представители са Макс Щирнер, Михаил Бакунин, княз Пьотр Кропоткин и др. В

България първите анархистични групи се създават през 90-те години на миналия век в София, Пловдив, Разград и др. През 1919 г. се създава Федерация на анархокомунистите в България. Анархистичното движение съществува у нас до 1947 г., когато е забранена дейността му.

[71] В."Фигаро" ("Le Figaro") е основан през 1854 г. от Ж. К. Вилмесан. От 1866 г. е ежедневник, тираж 500 000 екземпляра. Свързан е с католическото духовенство и Ватикана.

[72] Мирният договор между Турция и Съглашението е подписан на 10 август 1920 г. в гр. Севър, близо до Париж. Според него Турция запазва Цариград с територията до Чаталджа; Източна Тракия,Смирна и околната й територия се дават на Гърция; Сирия,Палестина и Месопотамия стават подмандатни територии, Проливите са обявяват за неутрална зона и пр. Договорът не е приложен и е отменен с Лозанската конференция (1922 - 1923).

[73] Президентът Т. У. Уилсън се завръща в САЩ на 8 юли 1919 г.

[74] През 1344 г. Момчил се провъзгласява за независим владетел, като неговото княжество е обхващало Южните Родопи и Беломорска Тракия със столица Ксанти.

[75] Хатихумаюн, прокламиран със султанска заповед на 18 февруари 1856 г., с който се обявяват реформи в данъчната и политическата система в Османската империя, даване на гаранции за облекчаване на положението на немюсюлманските народи и пр.

[76] Мъжката гимназия "Доктор Петър Берон", девическата - "Я. Касъров" и българоуниатската гимназия основана от полския католически орден "Отци възнесенци".

[77] В."Телеграф"("Telegraph") е основан през 1893 г. Излиза в Амстердам, Холандия. Ежедневник, тираж 600 000 екземпляра.

[78] През юли 1913 г. Карнегиевата фондация за международен мир възлага на френския сенатор барон Д'Естурнел дьо Констан да организира анкетна комисия, която да разследва извършените жестокости по време на Балканските войни 1912- 1913 г. В комисията са включени представители на Великите сили: проф. Павел Милюков (депутат), проф. С.Дутън (Колумбийския университет,САЩ), проф. В. Шукинг (университета в Малбург, Германия), проф. Редлих (Виенския университет), д-р Х.Брейлдорф (английски журналист), М. Годар (френски депутат) и издателят на сп. "Икономист" - Фр. Хърст. След обстойно проучване комисията излиза със специален "Доклад на Карнегиевата комисия по войните през 1912 и 1913 година",публикуван през 1914 г. В него се разглеждат причините за образуване на съюза на Балканските държави против Турция и за конфликта помежду им след края на първата Балканска война. Комисията установява

несверността на сръбските и гръцките твърдения за извършени жестокости от българската армия и доказва българския характер на населението в Македония и Тракия.

[79] Детронацията на княз Александър I Батенберг е извършена на 9 август 1886 г. от офицери - русофили, ръководени от майор Петър Груев,капитан Радко Димитриев, ротмистър Атанас Бендерев и др.

[80] Партията на есерите (социалисти революционери) е основана през 1901-1902 г. от членове на бивши народнически групи. Те са привърженици на тактиката на индивидуалния терор,отричат ръководната роля на пролетариата в революцията и са за република с демократично устройство. Техни представители участвуват във Временното правителство в Русия (Керенски, Чернов и др.) и в съветското правителство (М. Спиридонова). Покъсно тяхната дейност е забранена.

[81] Чуждестранният легион е създаден във Франция през 1792 г. като наемно военно поделение, което действува предимно във френските колонии.

[82] Сп."Сила"(23 септември 1918 - 28 февруари 1924 г.) е седмично политико-литературно списание. Негови редактори са: Хр. Силянов д-р К. Д. Списаревски и К.Тодоров.

[83] Братята Тиберий (162 - 133 г. пр. н.е.) и Гай (153 - 121 г. пр.н.е.)Гракхи като народни трибуниса провели аграрна рефома с цел спиране на разорението на селяните. Според нея се ограничава правото на едрите собственици да притежават повече от 125 ха земя, а отнетата от тях в полза на държавата земя се раздавала на обезземлените селяни без право на отчуждение. Срещнали ожесточената съпротива на едрите земевладелци, двамата братя загиват в борбата срещу тях.

[84] На 1 август 1919 г. е образувано профсъюзно правителство начело с Гюла Пейдл, което се е задържало на власт само една седмица.

[85] В."Ла Кроа" ("La Croix") е основан през 1880 г. Излизал в Париж. Ежедневен вечерен вестник с тираж 126 000 екземпляра.

[86] В гръцката митология "аргонавти" се наричат героите, предвождани от Язон и отплували с кораба "Арго" от Йолкос (Тесалия), за да завоюват "златното руно" в древна Колхида (Западна Грузия). В похода са участвували около 50 души, между които е бил и тракийският певец Орфей.

[87] Българската екзархия (1870 - 1953) е учредена на 27 февруари 1870 г. Нейно седалище е Цариград (1870 - 1913), а след това се премества в София. По силата на султанския ферман тя е призната за официален представител на българското население в Османската империя. В нейния диоцез са влизали почти всички земи в Мизия, Тракия и Македония, населени с българи.

[88] Обществото на народите е създадено по инициатива на държавите от Съглашението. Неговата цел е осигуряването на световния мир и сигурност, както и развитието на сътрудничеството между народите. Седалището му е Женева и съществува от 28 юни 1919 г., когато е приет уставът му, до април 1946 г.

[89] След пристигането на делегатите и започване работа на Парижката мирна конференция френската делегация предлага на левия бряг на р.Рейн да се създаде независима Рейнска република със столица Висбаден. Френското предложение пропада поради несъгласието на Англия и САЩ.

[90] Скапа Флоу е залив на остров Мейнленд, Оркнейските острови, на север от Шотландия, главна база на английския военноморски флот. След капитулацията на Германия (11 ноември 1918) там се намират предадените на Англия 70 германски военни парахода според условията на примирието. На 21 юни 1919 г. параходите са потопени от собствените им екипажи, за да не останат като военна плячка в ръцете на Съглашението.

[91] Френско-пруската война (1870-1871) избухва на 19 юли 1870 г., когато Франция обявява война на Прусия. След няколко сражения френските войски са разбити, император Наполеон III с армията си е обкръжен при Седан и на 2 септември с.г. се предава. В резултат на войната Франция загубва провинциите си Елзас и Лотарингия и се обявява за република.

[92] Франкмасонство (свободно зидарство), тайно мистическо движение, възникнало в Англия през XVIII в. Неговата цел е да обедини във всесветско братство най-изтъкнатите личности, независимо от тяхната народност и обществено положение. Неговите членове препоръчват като средство за преустройство на обществото побратимяването и моралното самоусъвършенстване.

[93] Презрително прозвище, с което по време на Великата френска революция аристократите са назовавали революционерите (защото те носили дълги панталони от груб плат, за разлика от роялистите, които ходели с къси). По-късно думата "санкюлот" ("без къси гащи") започнала да означава човек патриот, републиканец.

[94] Става въпрос за книгата на Иван Ев. Гешов "Престъпното безумие и анкетата по него. Факти и документи". С., 1914, 146 с.

[95] Разширението на Сърбия на юг и изток е ставало винаги за сметка на България. През 1833 г. княз Милош Обренович успява да присъедини част от Видинския пашалък с градовете Неготин, Кладово, Зайчар, Алексинац и др. - т.е. Тимошката област. През 1878 г. на Берлинския конгрес на Сърбия е дадена областта Поморавия с градовете Ниш, Пирот, Лесковец и Враня, а според Букурещкия мирен договор (1913) Сърбия заграбва цяла Вардарска Македония.

[96] При Сливница се води най-голямото сражение по време на Сръбско - българската война (1885 г.). Тук в тридневни сражения (5 - 7 септември) българските войски разгромяват настъпващата Нишавска армия и я обръщат в бягство. Това сражение е повратен момент в хода на войната.

[97] Берлинският конгрес (1878 г.) е свикан по предложение на Англия и Австро-Унгария за ревизиране на Санстефанския мирен договор. На него присъствуват освен страните инициаторки и Русия, Германия, Франция, Италия и Турция. Той се провежда от 1 юни до 1 юли 1878 г. в Берлин. На конгреса е подписан договор, според който България е разделена на три части: Княжество България, Източна Румелия, а Македония и Одринска Тракия остават под османска власт.

[98] Цариградската конференция (декември 1876 - януари 1877 г.) е свикана от великите сили под натиска на Русия с цел да се изработи план за реформи в Турция и за решаване на българския въпрос. Изработен е проект за създаване на две автономни български области със столици Търново и София, в които влизат почти всички земи, населявани с българско население - Добруджа, Мизия, Македония и част от Тракия, но турското правителство отхвърля проекта.

[99] Охридската архиепископия е автокефална православна българска църква с център гр. Охрид. Тя съществува от около 990 г. до 16 януари 1767 г., когато е подчинена на Цариградската гръцка патриаршия.

[100] Деспот Константин Драгаш (неизв. - 17 май 1395 г.) е владетел на Велбъждкото княжество. От 1373 г. е турски васал и като такъв участвува в битката при Ровине, Влахия, където загива.

[101] Ипекската патриаршия е автокефална православна сръбска църква с център гр. Ипек (дн. Печ, Унгария). Тя съществува от 1219 г. като архиепископия до 1346 г., когато е въздигната в патриаршия. Когато през 1459 г. Сърбия попада под османска власт, нейната църковна независимост е унищожена. Възобновена е отново като архиепископия през 1557 г., но през 1766 г. преминава под юрисдикцията на Цариградската патриаршия.

[102] През 1404 г., използувайки междуособиците, които избухват в Османската империя между синовете на султан Баязид I, Константин, син на цар Иван Страцимир и Фружин, син на цар Иван Шишман, вдигат въстание в северозападните български земи - Темско-Тимошката област. Въстанието трае само няколко месеца и е жестоко потушено от Сюлейман, син на Баязид.

[103] Чипровското въстание избухва през есента на 1688 г. Негов център е Чипровец, Северозападна България. Организатор и ръководител е Георги Пеячевич. Още същата година въстаническите отряди са разгромени, а Чипровец разграбен и опожарен.

[104] През април 1841 г. в Северозападна България избухва въстание против османската власт с център Нишкия край. Въстаниците действуват по поречието на реките Българска Морава, Нишава, Цървена река и др. и се насочват към Ниш. Скоро въстанието с зверски потушено - опожарени са над 240 български села, а от главите на избитите няколко хиляди души край Ниш е издигната пирамида, за да всява страх сред българското население.

[105] През май 1850 г. в Северозападна България избухва отново въстание, което обхваща Ломско, Видинско, Белоградчишко. Въстаниците обсаждат Белоградчишката крепост, но не успяват да я превземат. Макар че османското правителство потушава въстанието, то е принудено да изпълни някои от исканията на въстаналото население - преди всичко ликвидирането на спахийското земевладение.

[106] На 29 юни 1919 г. във Версай, близо до Париж е подписан мирният договор между Съглашението и Германия. Според него Германия загубва следните територии: Елзас и Лотарингия се връщат на Франция; гр. Познан, Померания и части от Западна Прусия се дават на Полша; гр. Клайпеда - на Литва; част от Силезия — на Чехословакия, части от нейната територия са предадени на Белгия и Дания, отнети й са всички колонии и пр.

[107] На 10 септември 1919 г. в Сен Жермен, близо до Париж, е подписан мирният договор между Съглашението и Австрия. Той постановява разчленяването на Австро-Унгарската империя на отделни самостоятелни държави - Австрия, Унгария, Чехословакия, а големи части от територията й са присъединени към съседните й държави - Югославия, Румъния, Полша и Италия.

[108] В. "Нова борба" (25 декември 1898 - 30 май 1901 г., 12 ноември 1918 - 16 ноември 1923 г.), орган на Земеделческата партия. Редактор Йордан Пекарев. Вестникът е в опозиция на правителството на Ал. Стамболийски.

[109] Българската работническа социалдемократическа партия (широки социалисти) е название на отцепилата се през 1903 г. фракция на БРСДП. Нейни лидери са Янко Сакъзов, Кръстьо Пастухов, Григор Чешмеджиев и др. След 9 септември 1944 г. партията се разцепва, като една част от нея начело с Д. Нейков влизат в БКП (1948 г.), а друга част с К. Лулчев се обособяват като опозиционна партия под името на БРСДП (о).

[110] На 20 април 1876 г. в Копривщица е даден сигналът за избухване на Априлското въстание. То е масово само в Панагюрския революционен окръг и много по-слабо в останалите - Търновски, Сливенски и Врачански. Жестокото потушаване на въстанието от страна на османските власти дава повод на Русия да започне дипломатическа и военна подготовка за Освободителната руско-турска война (1877 - 1878).

[111] Въстанията за освобождението на Македония и присъединяването ѝ към Княжество България избухват през 1878 г. (Кресненско-Разложкото), 1902 г. (Горноджумайското) и 1903 г. (Илинденско-Преображенското).

[112] През 1772 г. се извършва първата частична подялба на Полша между Русия, Австрия и Прусия; през 1793 г. - втората — между Русия и Прусия, а през 1795 — третата отново между Русия, Австрия и Прусия, след което полската държава престава да съществува.

[113] На 3 март 1878 г. в Сан Стефано, близо до Цариград, е подписан мирният договор между Русия и Турция. Според него България е обявена за автономно княжество, васално на Турция, като в нейните граници са включени почти всички земи, населявани с българско население. Под натиска на Англия и Австро-Унгария Санстефанският мирен договор е ревизиран и заменен с Берлинския договор (1878 г.).

[114] "Le poete des victories bulgares Ivan Vazov, Paris, 1916 "Le Panslavisme et L'interet francais", Paris, 1913.

[115] "L'Europe et L'empiere Otoman", Paris 1913.

[116] В края на лятото на 1921 г. турските войски, водени от Кемал Ататюрк, разгромяват в сражението при р. Сакария, близо до Анкара, гръцките войски (23 август - 13 септември 1921). На следващата година гърците са отново разбити в сражението при Думлупинар (30 август 1922) и на 18 септември с.г. напускат окончателно Анадола.

[117] На 16 април 1879 г. в Търново е приета от Учредителното събрание Конституцията на Княжество България. По своята същност тя е една от най-демократичните за времето си конституции в света. В сила е до 4 декември 1947 г., когато е заменена със социалистическа конституция.

[118] Политическо движение във Франция, създадено през 1888 г. от генерал Жорж Буланже (1837 - 1891), поддържано от крайните националисти, мечтаещи за реванш против Германия.

[119] "Закон за трудовата повинност", приет с указ № 60 от 5 юни 1920 г. и публикуван в "Държавен вестник" на 14 юни с.г. Съдържа четири глави и двадесет и шест членове. Със закона се учредява Главна дирекция на трудовата повинност при Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството. Целта на трудовата повинност е "да организира и използува обществено работните сили в страната; да повдигне моралното и икономическото състояние на народа; да развие у гражданите любов към обществените работи и физическия труд". Срокът за трудовата повинност е осем месеца.

[120] "Мемоар до Председателя на Конференцията на мира и правителствата на Американските Съединени Щати, Великобритания, Италия,

Франция и Япония от Изпълнителния комитет на Македонските братства в България". В него, в сбита форма, са предадени основните аргументи и доказателства за българския характер на населението в Македония от Средновековието до наши дни. Мемоарът съдържа 60 страници печатен текст и една етнографска карта.

[121] През 1773 г. във Франция е основана Националната масонска централа под названието Велик изток (Grand Orient). В началото на XX в. тя има 454 ложи и над 30 000 членове.

[122] Прогресивнолибералната партия се оформя като фракция на Либералната партия, а от 1884 г. под ръководството на Драган Цанков се отделя като самостоятелна партия. През 1920 г. се обединява с Народната партия в Обединена народнопрогресивна партия. Партията образува самостоятелно правителство през 1901-1903 г. и 1913 г.

[123] Вътрешната македонска революционна организация (ВМРО) се формира след Първата световна война (1914-1918) като наследник на идеите и борбите на основаната през 1893 г. ВМОРО. Начело на организацията застава Тодор Александров, който заедно с ген. Александър Протогеров и Петър Чаулев са членове на нейния Централен комитет. ВМРО се бори за автономия на Македония и прилага четническата тактика на борба главно на територията на Вардарска Македония. След убийството на Т. Александров (31 август 1924 г.) начело на организацията застава Иван Михайлов, който продължава борбата за освобождаването на Македония. След преврата на 19 май 1934 г. ВМРО е разтурена и дейността ѝ е забранена от правителството на Кимон Георгиев.

[124] Лорд Джордж Кързън е председател на комисията по териториалните и военните въпроси на конференцията в Лозана.

[125] През май 1916 г. между Англия и Франция е сключено съглашение за разделяне на азиатската част на Османската империя. То е наречено Сайкс - Пико по името на двамата дипломати (M.Sykes и F.Georges-Picot), подготвили договора. Според него във френската сфера на влияние влизат Ливан, Сирия, Северен Ирак и Югоизточен Анадол, а в английската - Южен Ирак, Йордания и някои княжества в Арабския полуостров. Палестина остава под международно управление.

[126] През периода XI - XIII в. западноевропейските държави провеждат осем кръстоносни похода за "освобождаване на Божи гроб от неверниците". Първият поход (1096 - 1099) завършва с освобождението на Ерусалим и с избирането на Готфрид Булонски за крал на Ерусалимското кралство; Вторият (1147 - 1149), ръководен от крал Людовик VII и император Конрад III, и Третият (1189 - 1192), ръководен от крал Ричард Лъвското сърце, император Фридрих Барбароса и крал Филип Август, които успяват да разширят владенията на Ерусалимското кралство. Четвъртият (1202 - 1204) завършва с превземането на Цариград и с основаването на Латинската им-

перия. Петият (1217 - 1221), Шестият (1228 - 1229), Седмият (1248 - 1254) и Осмият (1270 г.) са безрезултатни.

[127] На 12 септември 1919 г. италианският поет Габриеле д'Анунцио начело на отряд от 287 доброволци окупира пристанището Фиуме (Риека) и го задържа до декември 1920 г. През 1921 г. градът е присъединен официално към Италия.

[128] Радикалдемократическата партия се образува през юли 1905 г., а през 1922 г. се преименува на Радикална партия. Нейни лидери са Найчо Цанов, Тодор Г. Влайков, Йосиф Фаденхехт, Стоян Костурков и др. Съществува до 1949 г. Нейни печатни органи са в."Демократ" и в."Радикал". По своята същност тя е реформистка русофилска партия. Обявява се против насилието и терора, бори се против личния режим на цар Фердинанд. Членовете ѝ са предимно от средата на интелигенцията.

[129] Зародишът на Добруджанския въпрос се крие още в чл.19 на Санстефанския мирен договор (1878 г.), според който Русия задържа за себе си Тулчанския санджак (Северна Добружда) с цел да я размени с Румъния за Бесарабия, отнета ѝ според Парижкия мирен договор от 1856 г. На Берлинския конгрес отстъпената част на Румъния се увеличава с още 2000 кв. км заедно с град Мангалия. Въпросът се задълбочава още повече след Букурещкия мирен договор (1913 г.), според който Румъния заграбва и Южна Добруджа. Добруджанският въпрос частично е решен след спогодбата в Крайова (7 септември 1940), когато Южна Добруджа е върната на България и е възстановена границата от 1878 г.

[130] През ноември 1919 г. са задържани следните министри: ген. Калин Найденов (на войната), Петър Пешев (на просветата), Добри Петков (на обществените сгради), Жеко Бакалов (на търговията), Димитър Тончев (на финансите), д-р П.Дипчев (на земеделието), Христо Г.Попов (на вътрешните работи), Христо Ив.Попов (на правосъдието). От народните представители: Димо Кьорчев, ген. Иван Т.Попов, Н.Алтимирски, Н.Нейчев, Кочо х. Калчев и др. Арестувани са също така и Любомир Бобевски, Кръстьо Станчев, Пано Чуклев, ген. Ал. Протогеров, Тодор Александров, Георги Занков, ген.Михаил Савов и др. Арестувани са общо над 500 лица, но голяма част от тях са освободени скоро.

[131] Македонският въпрос възниква веднага след решенията на Берлинския конгрес (1878 г.), когато току-що освободена България е разпокъсана, а Македония и Одринско са оставени под властта на Турция. Българите, живеещи в свободното княжество България, и тези, които остават под робство, не се примиряват и започват да водят борба за своето национално обединение. Въстанията, които избухват - Кресненско-Разложкото (1878 г.), Горноджумайското (1902 г.) и Илинденско-Преображенското (1903 г.), водените войни - Балканската (1912 - 1913) и Междусъюзническата (1913 г.), както и участието на България в Първата световна война

(1915 - 1918 г.) - не успяват да решат справедливо македонския въпрос. Само една малка част от Македония е освободена (Пиринския край), а останалата е поделена между Сърбия и Гърция. В пределите на Гърция остава и Беломорска Тракия, а в Турция - Одринска Тракия.

[132] "Свирчо" е прякор на Димитър Николов Петков (21 октомври 1858, с. Башкьой, Тулчанско - 26 февруари 1907, София), получил го като редактор издател на хумористичния вестник "Свирка" (1883 - 1885).

[133] През 1921 г. Славейко Василев напуска армията и играе важна роля в заговора за сваляне на правителството на Ал. Стамболийски. На 9 юни 1923 г. е изпратен като началник на Пазарджишкия гарнизон и разбива настъпващите отряди на земеделците. На 14 юни, след като Александър Стамболийски е заловен, Славейко Василев го откарва в казармата в Пазарджик, където го предава на кап. Харлаков, за да бъде убит още същата нощ.

[134] Военната лига (Военен съюз) е основана през септември 1919 г. Тя е конспиративна организация, в която членуват запасни и действуващи офицери. Лигата се обявява против многопартийната система и демокрацията и ратува за силна надпартийна диктаторска власт. Нейни лидери са : ген. Иван Вълков, майор Никола Рачев, ген. Дамян Велчев, Кимон Георгиев и др. Под нейно ръководство в България се извършват военните преврати на 9 юни 1923 г. - свалено с земеделското правителство на Ал. Стамболийски, и на 19 май 1934 г. - свалено с коалиционното правителство на Народния блок и се установява монархофашистка диктатура. Лигата съществува до 3 март 1936 г., когато по заповед на цар Борис III е разтурена. Покъсно част от дейците й се приобщават към Отечествения фронт и участвуват в подготовката и извършването на деветосептемврийското въстание 1944 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5

I Как се стигна до втората национална катастрофа
Резултатите от една противонародна политика. Дезорганизация и липса на снабдяване на фронта- корупция и беззакония в тила. Виновниците прикриват отговорностите си зад пробива на Добро поле 6

II Примирието в Солун
Причини, които наложиха искането на примирие. Условия за спиране на военните действия. Сключването на явна и тайна конвенция. Как се посреща примирието 37

III Вътрешното положение на страната след примирието
Временно затишие пред сключването на мирния договор и пред произвеждане на законодателни избори. Стамболийски поставя въпроса за кооперативното обработване на земята. Намесата на съглашенските органи във вътрешния живот на страната 49

IV Българската делегация на Мирната конференция
Съставът на делегацията. Пътуването до Париж. Осведомителни срещи в Лозана. Опит да се отложат законодателните избори 61

V В замъка "Шато дьо Мадрид" край Париж
Обстановката, при която са поставени делегатите. Нашите изложения до Мирната конференция за Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини. Обвиненията срещу България. Отговорите на делегацията 77

VI Въпросите за Тракия и излазът на Бяло море
Становището на Венизелос преди войната и на конференцията. Гръцки искания за български земи между Места и Марица и нашите възражения. Отговор на гръцките и сръб-

ските обвинения. Срещи в Булонския лес 100

VII България настоява за плебисцит във всички спорни територии
Споровете за Източна и Западна Тракия продължават. Българска нота до Мирната конференция. Генерал Франше д'Епре предявява искания, непредвидени в Солунското примирие. Нашите малцинства пред конференцията . . . 129

VIII Посягане върху Западните покрайнини
Подробно изложение на българската делегация по сръбския меморандум за искане на стари български земи. Резултатите от изборите и вътрешното положение в България . . . 154

IX Отношение на Съглашението към другите победени страни
Образуване на новата германска държава. Стамболийски за наши въпроси. Изложение на Т. Теодоров до Дютаста, главен секретар на конференцията 173

X Сведения за съдържанието на Договора за мир и договорите с другите страни
Връчване на договора. Възражения на делегацията. Отговорът на Конференцията 191

XI Заминаване на делегацията за София
Образуване на кабинет Ал. Стамболийски. Стамболийски отново в Париж. Писмата до Клемансо, Пашич, Венизелос и Кошда. Подписване на Договора за мир в Ньой 233

Приложения
към отговора до Конференцията за мира по повод обвиненията на гръцката делегация за поведението на българ-ските власти в окупираната гръцка област 281

Бележки 292

Константин Муравиев
ДОГОВОРЪТ ЗА МИР В НЬОЙ

Библиотечно оформление
Петър ДОБРЕВ
Техн. редактор Цанко ЦАНЕВ
Коректор Пена СЪБЕВА

Формат 84/108/32. Печатни коли 20.
Издателски коли 16,80.

Университетско издателство "Климент Охридски"
ДФ "Абагар" - Велико Търново